

Wesselényi Polixéna

Olaszhoni és schweizi utazás

1842

TARTALOM

ELŐSZÓ

ELSŐ KÖTET

I. szakasz

BÉCSTŐL RÓMÁIG

Bécsből Triestbe menetel. - Áthajózás Anconába. - Loretto. - Tolentinói játékszíni mulattatás. - Vezető s vendéglő Spoleto-ban. - Terni. - Megérkezés Rómába

II. szakasz

RÓMA

Ismerkedések. - Színházi időtöltés. - Templomok. - Látogatás herceg T.-nál. - Paloták. - Társaság követüknél. - Campidoglio s Forum Romanum. Táncmulatság herceg T.-nál

III. szakasz

RÓMA

Szent Péter temploma. - Vatican-palotabeli nevezetességek. - Bosszúságok. - Colisseum. - Forum Romanum. - Trajanus oszlopa. - Pantheon. - Forum boarium. - Rienzo háza. - Báli készüllet és honi levelek. - Carnevale

IV. szakasz

RÓMA S KÖRNYÉKE

Elfogadtatás a pápánál. - Bőjti templomba járáások. - Húsvét vasárnapja. - Titus diadalmi kapuja. - Kirándulás Tivoliban. - Villa Borghese. - A Campagna. - Örültek háza. - Vatican szobrai meglátogatása. - Kisétálás Albanóba. - Sz. Péter temploma al- s felrész. - Villa Pamphili. - Caracalla ferdeje. - St. Sebastiano temploma. - Egeria forrása. - Veji romjai. - Mezzofante a vaticani könyvtárban. - A Propaganda collegiuma s könyvtára. - Élő művészek és műhelyeik. - Lucretia élete s halála helye

V. szakasz

RÓMÁTÓL NÁPOLYIG

Útra készülés. - Fortuna temploma. - Lago di Nemi. - Civita Lavinia. - Mare Pontini. - A postalegény. - Feronia temploma. - Emberkoponya. - Terracina. - Fondi. - Mola di Gaeta. - Minturnaei romok. - Mola s Nápoly közti út. - Az első est Nápolyban

VI. szakasz

NÁPOLY ÉS VIDÉKE

Museo Borbonico. - St. Gennaro ünnepe. - Utcai jelenetek. - Kirándulás Nápoly környékére. - Felmenet a Vesuviusra. - A jacht. - Pompeji. - Processzió s Herculaneum. - St. Carlo-színház. - Paestumba menetel. - Salernói est és éjszaka. - Paestum. - Uomo d'onore. - Az utolsó napok Nápolyban

MÁSODIK KÖTET

VII. szakasz

FLORENC ÉS VIDÉKE

Perugia. - Trasimen-tó. - Arezzo. - Florenche érkezés. - Galleria reale. - Társalgás. - Gr. St. Leu. - Pitti palota. - A nagyherceg s mulatságok. - Herceg T.-nél létel. - Florenci hűség. - Marchesa P. - Templomok. - M. ezredesné. - Természethistóriai múzeum. - Kisdédóvó intézet. - Silvio Pellico. - Az improvisatore. - Hölgokolostor. - Signora S. élettörténete. - Fiesole. - Villa Pratolino. Vallombrosa. - Bella Bochettaja. - Színházak. - Florentin-kalap

VIII. szakasz

FLORENCTŐL MAJLANDIG

Bologna. - Modena. - Parma. - Borzasztó jelenet. - Majland. - Monza

IX. szakasz

MONT BLANC KÖRÜLI VÁNDORLÁS

Lago di Como s Lago Maggiore, környékeikkel. - Simplon. - Martigny. - Sz. Bernhárd. - Aosta. - Cormajeur. - Col de la Seigne s Bon-Homme. - St. Gervais. - Chamouny, Mont Anvert és Jégtenger. - Col de Balme

X. szakasz

SCHWEIZI, OLASZ ÉS FRANCIA TÁJAK

A Rhône schweizi völgye. - Leman-tó savoyai partvidéke. - Geneva. - Ferney. - Rhône s Arve egyesülése. - Byron laka. - Idő - Lausanne. - A genevai köztársaság. - Coppet

ELŐSZÓ

Miért hágom át azon honomban még divatozó előítéletet: hogy szerénység nememnek tiltja szépségén kívül minden más tulajdonnal a sorból kiválni, igazán nem tudom, annál inkább, mert azt igenis tudom, hogy előítélettel megküzdeni győzelemhez szokott erő kell; hogy írói tehetségem csekély; hogy művész nem levén, magamat annak tartani akarni több, mint hiúság; s végre, hogy művészeti ismereteim is kevesek, és ezekkel professzorkodni annyi lenne, mint kék strimflit, a női igénylő unalmas tudakosság címét viselni. Hanem ha már egyszer utazunk: alkalmunk van - kinek több, kinek kevesebb - a világban forogni, látni, hallani; s bár mély gondolatokkal foglalkodni nem tudtam is, de a tapasztaltak saját csekély okoskodásomat s érzéseimet gyakran felköltötték. Írok, mert visszaemlékezésem mulattat; s képzelem, hogy olykor talán helyesen okoskodni, többször pedig női tapintatnál fogva helyesen érezni tudtam. Azért ha, mint szárnyaszegett gyenge méhnek, zarándokságomban gyűjtött provízióm kis fontosságú is, híven hazaemelém, s közönség elébe terjesztém; talán lesz, ki soraimból egy vagy más hasznót is szemelhet ki.

Ismételve mondom, hogy mint diplomaticus műtanár vagy igényes connaisseur előtolakodni nem akarok; de Olaszthonban, melynek megmaradt egyetlenegy öröksége most szép ege s művészeti kincsei, bajos volna utazni anélkül, hogy a művészetkórság akárkit is valamennyire meg ne lepné. Aztán művészet szépségei iránt igazán érzett szeretetem velem minden alkalmat felkerestetett annyi ismeretet szerezni, hogy azokat méltányolni megtanuljam. A művészet példányait forró vággyal felkeresve s látva, szerencsés valék jeles műértőkkel is társalkodni, véleményeiket hallani, s így képes magamnak némi saját véleményeket alkatni.

A művészek neveit és számos műszavakat meghagyom úgy, mint világszerte nevezik, értik, s nem vonom magyarosító kaptára. Véleményem szerint félreértett magyarság lenne a Belvederi Apollónak jól kipödrött bajuszát csípni oda.

Ha állításaim vagy véleményeim a hideg okoskodó előtt olykor túlságosoknak látszandának, gondolja meg: hogy e könnyű sorok se politika-ökonomia, se országlás titkaiba avatkozó, se tudós célzattal nem íratlak; ezek csupán a látottak és hallottak rám hatásainak, kalandjaim gyermekes örömet okozó emlékeinek kiömlései, melyekben igenis meglehet, hogy a logika az érzésektől elragadtatott képzelőtehetségnek zászlót hajt. A látottakat női érzetek prizmáján át tekintém, s azok a hideg észnek többnyire túlságosok s túlságokra ragadók, bármint nyomja is a társasági illendőség tompító súlya.

Azonban, ámbár az érzés és képzetek minden fonákságai mellett is a henyesség, hivalkodás heves szószólója lenni nem akarok, szépnek mondhatom, s ki-ki átláthatja, hogy annak kell lennie azon földnek s azon természetnek, hol a civilizált Európának közepette s az ipar és anyagi érdekek virágzó korszakában rongy, szegénység, rondaság, nyomorúság nem undorítólag szemet szűrő, hanem még poetizálva tűnik előnkbe; s hol századokon át folyt mindennemű lealjasító, elkorcsosító hatások mellett is a természet földben és emberben annyi szépséggel dúslik.

Szép Olaszföld! Emlékezetben még szebb vagy, mint jelenlétben. Jelenlétkor legkisebb hiba, hiány is feltűnik, s kellemetlenül sértik érzéseinket; de emlékezetben - a távolban - azon apró félszegségek eltűnnek, elenyésznek; s most itt, ezen sivatag tél derekán, havak közé temetve, derült eged, zöld pínus-, ezüstös olaj-, arany gyümölcsökkel terhelt sötét narancs-, messzeillatozó babérfáid jutnak eszembe. Holdvilágnál látott Coliseum, Campagna di Roma, Sz. Péter hatalmas Domója megett lehaladó nap, bájvidékű Nápoly! - mind elevenen éltek emlékezetemben, mint múlt fiatal szerelmünk örökre drága emlékezete.

Ó, szép föld! Bár oly boldog, becsülésre oly méltó volnál, mily szép vagy!

ELSŐ KÖTET

I. szakasz BÉCSTŐL RÓMÁIG

Bécsből Triestbe menetel. - Áthajózás Anconába. - Loretto. - Tolentinói játékszíni mulattatás. - Vezető s vendéglő Spoleto-ban. - Terni. - Megérkezés Rómába

Az 1835-ik év első napján indulánk el Bécsből. Szívszakadva váltam ott el szeretett testvérimtől. Sírtunk, mindegyikünknek elhagyott kedvesei jutván eszébe.

Az idő szép, vidám, az est meleg volt. Minden baj nélkül érénk Schottwienre, honnan másnap jókor elindulánk. Utunk porozott, pedig mind havasok közt haladtunk. Itt már a térhelyek is fenyőfákkal béültetvék. Röthelsteinban hálunk. Tovább a vidék folyvást havasos; az út mindig fenyvesek közt vezetett. Egy helyen szőlőfákat látunk ültetve; s kerítése fiatal fenyő eleven-kertből állott, mely ellentét nekem mint újság feltűnt. Graz felé a vidék tágulni kezd. E város maga szép; de benne csak egy órát mulattunk, míg útlevelünköt kikaptuk. Olyan meleg volt, hogy azt hittük, ha mind úgy tart, nyári öltözeinket kell elévennünk. Éjszakára Marburgba jutottunk, hol üres, nagy kongó szobát három bé nem zárható ajtóval, duzzadt gazdasszonyt és igen rossz vacsorát találtunk. Reggel az idő megváltozott. Nagy szél, havazás keletkezett. Mind komor fenyvesek között kellett menni, s hónál, fenyőfáknál, imitt-amott egy-egy magas helyen épített kolostornál és feudális kastély romjainál, a középszázadok ezen vad maradványinál egyebet nem lehetett látni. Másnap Popelschről későre indulhattunk, mert az idő zivataros és nagyon hideg volt; s azt is hallottuk, hogy a vidék tolvajos, pedig itt egy kevésbé nyíltabb, mint eddig. Az út a sok hó és sár miatt igen megrosszult; a postalovak is, mihelyt elhagyók Ausztriát, rosszabbak levének; de a postalegényeket is kevesebb borraivalóra szoktatva találók. Durva, goromba, rút nép tűnt fel előttünk, és közöttük sok cretin. A hidegtől, noha minden takaróinkat elészedtük, sokat szenvedtünk, s Adelsbergre még jókor megérkeztünk.

Itt, miután kevésbé felmelegedtünk, a barlangot megnéztük. Az a nagy mélység, csendesség és briliánsfényű csepegések tágas mezőt nyitnak a képzelődésnek. Csakhamar elragad ez minket, s látványival megnépesedik a mélység; és keblünkben minden földi gond elenyészik, lelkünköt örök csend fogja el. - A barlangnak több részeit megjártuk; de az utazástól el levén fáradva, a kárpitnál - így nevezetik egy csepegéstőmeg - visszafelé indultunk; arra neveinket felírván, hogy föld alatt létünknek legalább valami nyoma maradjon. De kijutván földszíniére, a hold nyájasan mosolygott felénk; a téli szél fájdalmasan kezdte hasogatni arcomat; felébredtem andalgásimból, s a földnek visszaadva a földi vágyak és földi gondok újra visszatértek keblembé.

Triesthez közelítve, az út hegybe vágott ziczázós lejtőn vezet le, honnan az utas maga alatt látja a várost és a szép tengert. Mindig elevenen áll előttem e pompás látvány, mely reám nézve oly meglepő, semmi eddigelé látottal egybe nem hasonlítható, nagyszerű, dicső látvány volt! Mindig így képzelém az örökkévalóságot: egyformának, csendesnek, tisztának, végetlennek, mint a tenger, mely az ég boltjával egybeolvadni látszik. Egy-egy hajó oly kicsinynek tetszik rajta, s oly vígan halad. Hogy ily csendes elem keblében veszély lehessen elrejtve, képzelni sem tudám. Szenvetélyel szereték belé a tengerbe.

Triest igen szép város, egyenlő lapos fedelű épületekkel, faragott kővel kirakott utcákkal. Életet és mozgalmat találunk benne. Kereskedők várják az érkező hajókat. Nagy bőség látszik körében; az életmód és egyéb portékák is nagyon olcsók. Szörnyen megunván az útlevelért minden lépten-nyomon tett akadályokat, s egyszersmind hallván, hogy következő éjen egy

trabacolo - portékát vivő hajócska - egyenesen Anconába indul, hova három nap alatt meg fog érkezni; ez oly kísértő volt, hogy csak hirtelen elhatározók magunkat azzal menni. A hajóskapitányt mindjárt el is hívatók. Ezt *il Signor capitano Domenico Rossini*-nak, hajóját *il Fortunatò*-nak nevezték, s egy személyért tizenhat frt. ötvenhat kr.-t, a szekérért kétszázötz frt. tíz kr.-t kelle nékie kifizetnem pengőben.

Triestből elindulásunk estve, szép holdvilágnál, igen víg volt. Azon reménnyel kecsegtettük magunkat, hogy harmadnapra Anconába érünk, s onnan a dicső Rómába, hol téli vándorlásunk fáradsalmiból kinyugszunk. Első éjszakán jócska szelünk levén harmincöt migliát haladtunk; de azután megállván a szél, Parenzo mellett kikötöttünk. Másnap reggel tovább szándékoztunk, azonban kénytelenek voltunk megtérni, s egy egész napot és éjszakát veszteg ülni. Harmadnapra viradólág tovább-ballagtunk, s Fasarában újra megálltunk. Innen negyedik nap la Madonna di Verozáig jutottunk, mely utósó kikötő az illyriai parton. Itt kénytelenítettünk a kedvező szelet, bármi későre érkezzék, megvárni; mert e partot elhagyva az egész tengeröblöt át kell haladni, hogy Anconába lehessen jutni. Eddigé nyolcvan vagy kilencven migliát tettünk; még százharminc maradt hátra.

Ki töredelemhez akarja magát szoktatni, tegyen tengeri utat. Az örökös egyformaság! Már reggel unalommal tudjuk, hogy egész nap ugyanazon tárgyakat, személyeket fogjuk látni, melyeket azelőtti napon, s még ugyanazon étkeket is fogjuk enni. És ebédeink korántsem olyanok voltak, milyek finnyás, válogatós ínyűt nagyára kielégíthettek volna; kivált miután érdemes capitanónk látá, hogy tovább kell tartania, mint amennyire számított, s amely nap új élelemért kellett a közel levő Polára küldenie, folyvást duzzadt képével szerencsételtetett. Társaságunkat sem mondhatom a legfényesebbnek; mert rajtunk kívül még négy német vándor asztaloslegény vala hajónkon, rongyosan, fázódva, tán koplalva is, mégis mindig vígan és énekeikkel unalminkat sokszor rövidítve; s egy nápolyi kihízott polgár, ki minden reggel ég felé tekintve sohajta: „még mind *il scirocco* fű; ma ismét rossz ebédünk lesz, de készítek én egy *bocco di principet* a Signorinák számára;” s ezzel a szakácsnak segítve kotyfolással üzé unalmait.

Ötödik nap estve oly reménnyel fekvénk le, hogy még azon éjjel vagy másnap megforduland a makacs szél, s mi a verudai kikötőt elhagyandjuk; de az idő még rosszabbra változván, kénytelenek voltunk vesztegleni. Következő nap még rútabb idő s szél lett. A hajót el nem hagyhattuk; dolgozni, írni vagy olvasni alig tudtunk. Künn levő könyveinket már el is olvasván, a capitanótól kérék valami olvasnivalót. Egyetlenegy könyve a don Miguel infallibilitásáról szóló vala, melyet oly tisztelettel említett, mint a Szentírást; ez pedig, képzelheti olvasóm, nemigen érdekes olvasmány lehetett. Ámbár a horgonyok ki voltak vetve, a szél hajócskánkat mégis mindig lógatta, mi minket örökös émelygésben tartott, és minden figyelmet kívánó foglalatosságra tehetlenekké tett. Nekem ezenkívül fogam is megfájult. Szinte életunalom ért utól. Mindent elővettem, mi csak mulattathatott.

Egyik délután az idő kevésbé feltisztulván partra szállánk, hogy a Madonna leromlott kápolnáját megnézzük. Ott most kecskepásztor lakik, kitől minden reggel tejet vettünk. Kies, sziklás dombok veszik körül a kikötőöblöt, s három kis szigetcske emelkedik ki közepében: a Brioni, Conversara és St. Niccolo. A parton növényeket, csigákat szedtünk. Igen örültünk, hogy járhattunk, zöldséget közlről láthattunk, mert a szobánk oly kicsiny, hajónk annyira terhelve volt, hogy öt lépést alig lehetett tenni benne. Szobánkból kijöven első kérdésünk minden reggel vala: milyen az idő? mikor fordul meg a szél? nem mehetünk-e ma tovább? Mely kérdésekre a hajósok mindig keresztet vetvén, babonás iszonnal felelék: „Azt mi nem

tudhatjuk. Tengeren az Isten akaratja ellen nem lehet szegülni; abban meg kell nyugodni s a Madonna Santa közbejárulását kérni.”

Különösebben emlékszem egy estre, melyben egyedül állék hajó szélén gondolatimba merülve. Mi nagyszerű, lelket emelő jelenet a tenger! Tisztelettel, szent érzéssel tekinték feltornyosuló s ismét sík keblében elenyésző hullámira, melyek mélyen hömpölygő zúgásában a Teremtő nagy nevét hallám dicsőítve, ki az eget, földet, tengert semmiből teremté! Hátam megett egy hang, zenéhez hasonló, szólala fel: „*Madama! Un delfino.*” A tizennégy éves, szép hajósfiú, Francesco volt. S igazán egy delfin, melyet a hajósok szerencsejelenek tekintenek, trabacolónk körül játszadozott. De a delfino nekünk mégsem hozott jó időt; mert az ég másnap egészen béborult, és az eső ömlött. Fázva, dideregve, veres orral, szüntelen émelygések között kamarácskánkban kuporogtunk, és elcsüggedésünkben átkoztuk a gondolatot, mely bennünk az utazási vágyat felébresztette, midőn jelenték: „*Il commandante della nave imperiale.*” Bosszúsan kiütém fejemet, hogy elfogadjam; lehívám kamarácskánkba, s ő a lajtorja lépcsőzetin leereszkedik. Közép életidejű, igen eleven és nem éppen rút ember volt. A szó ömlött szájából. Rosszul beszélt franciául, én még rosszabbul olaszul; de az olasznak nem akadály, ha nem tudja is a nyelvet, mert oly élénkül jár szeme, szája, keze s egész teste, hogy nála, magát megértetni, a szó csak mellékes dolog. Mindkét részről ügyekszénk egyéb hiányokat kellemetességgel kipótolni. Ő nagyon sajnálkozva, hogy ily előkelő asszonyok annyi szenvedéseknek kitétetvük: ajánlá segítségét, szolgálatját; és ajánlatát híven megtartotta, mire most is hálás indulattal emlékezem vissza; mert egész ott mulatásunk alatt, mely még tizenhárom keserves napig húzódék, testvéri s atyaihoz hasonló gonddal viselteték irántunk. Így akadunk mindenütt, hol csak emberi szív dobog, szíves részvételre, s mégis oly készek vagyunk az emberi természet ellen epésen kelni ki! Még azon délután kedveskedett „*alla Madama*” egy pár tengeri rákkal, s azután mindennap jött *alla Madama* egy-két ajándék, mi konyhatudós nápolyi polgárunkot szünet nélküli foglalatosságban tartotta. Ezen időközben egy nagy örömem történt. A commandante hajóján egyik hajóslegénynek, nem tudom, mely hibájáért, huszonöt pálcaütést kellett volna kapnia, mi okból nekem egy szép levelecskét írt, hogy járuljak közbe érte, mit megtevén, szerencsés voltam számára bocsánatot nyerni.

Másnap időnk kissé viszont felderülvén, C. B. egy szép csónakkal utánunk jött, s a partra kivitt, honnan gyalog bésétáltunk Polára, hogy a nevezetes, mássa nélküli amfiteátrumot megnézzük. Ezen kis város közép századokbeli, kinyúló fedelű házaival, melyeket sem gót, sem olasz stílusúaknak nem nevezhetek, egyike a legfestőibb látmányoknak. Az aréna romja is még pompás szépségében áll fenn, s könnyű, magas, tökéletes idomú ívei közt, melyekre növények futottak fel, természetes füzérekben, helyen-helyen ékesen csüngve, az ég, a tenger és vidék oly leírhatlan szépen tünedez elő, hogy nekem inkább tetszett a nagy colisseumnál. Talán mert előbb láttam? Itt még egy római diadalív is találtatik; melyik vérontónak szentelve, elfelejtém. Pola megérdemli, hogy minden Olaszországba utazó idegen meglátogassa. Visszajövet az utat eltévesztettük. Nehéz idő közelgetett, s az eső elől alig tudánk hajónkhoz érkezni. A szél igen nagy, s a tenger nyugtalan levén, azon éjjel a kikötő úgy megtelt mindenemű hajókkal, hogy másnap felébredésünkkel egy egész kis városban találtuk magunkat. Kétszáznyolcvan lakósi között csak mi valánk asszonyok; de nemünk oly tiszteletben tartott, hogy a legvadabb kinézésű hajósok is csak szíves mondanivalója volt hozzánk. Még a szellőtől is őrizének, mennyiben lehetett.

Mikor az idő megengedte néha, csónakázni mentünk. Mint szerettem a mulatság ezen nemét! kivált, midőn a tenger kissé hánykodott. Kis csónakunkat a hullámok olykor magasan emelték fel hátukon, s róla hirtelen lecsúsztatták; olykor előttünk hatalmasan feltornyosulva elnyeléssel fenyegették; de az oly könnyen, játszilag sikámlott fel s le rajtok, oly ravaszul

kerülte ki a veszélyt, hogy félni felejtettük. Máskor partra sétáltunk ki. Estve teázás közt beszélünk, nevetkeztünk. B. egy rossz gitár mellett rekedt hangon francia, olasz, görög dalokat énekelt, melyeket másnap a szép Francesco tiszta, tele hangon utándalolt. A sok érkezett hajók közt egy nagy, császári goleta is volt, s rajta egy kadétocska, szebeni fi, kit comandantéja látogatásunkra küldvén, általa meghívatott, hogy ha tetszik, hajóját megnézzük. Egyszersmind izené, bárminek volnánk híjával s bármit kívánnánk, minden vonakodás nélkül parancsoljunk; s hallván, hogy szenvedőleg voltam, a hajóján levő orvost mindjárt ajánlá. Másnap tehát megnéztük hajóját, melyen a pompa, trabacolónkéhoz képest, igazán kápráztatólag tűnt fel. Szívesen fogadtattunk. Következő nap a commandante nagy fénnel látogatott meg bennünket, s csónakázni vitt. Nekem a sok gyalog és vízeni expedíciók megártván, azon éjszakán borzasztó fogfájást, hideglelést kaptam. Orvos után akarék reggel küldeni, de a nagy hajó már eltűnt volt. Kénytelen voltam lefekünni. Arcom megdagadt, fejem égett. A fájdalmat tovább nem tűrhetvén, az arcomat békentem mákonnyal, s ez és a hajó szüntelen mozgása úgy elkábított, hogy a velem valók mindnyájan megijedtek rajtam; hanem másnap már jobban lettem, de ott mulatásunk többi idejét mind fekve töltém.

Egyik éjjel kimondhatlan szél és mennydörgés keletkezék, s ezt a körül levő sziklák többszörösen visszhangozták hozzánk. Körülöttünk minden csattogott, zuhogott. A tenger dühösködve hánykodott, s minket ezen elemek dühétől csupán trabacolónk gyenge, repedéses deszkafala oltalmazott. Ekkor nagyon örültünk, hogy vashorgonyinkon a kikötőben csendesen ülhetünk, mert ijesztgetve mind azt emlegették: mi veszélyes az úgynevezett Cornarón áthaladás, és mi sokkal könnyebb Amérikába menni, mint az év e szakában Triestből Anconába. Ezen vész után a szél megváltozván, hálás szívvel vevénk búcsút C. B.-től, és huszonnégy óra alatt nagyon elkényszeredve Anconába megérkeztünk, hol töstént le is feküdtünk, és felébredésünkkor mindnyájan igen örültünk, hogy nem vagyunk többé hajón.

Reggel mindjárt megegyeztem egy vetturinóval, hogy háromszáz frt.-ért - belészámítva szállást és edelt - Rómába vigyen. Capitano Rossini kimosdva, beretválkozva, vasárnapi öltözetben látogatásunkra jött, s ajánlkozott, hogy a város nevezetességeit megmutatja nekünk. Ancona magasságon fekszik; ennek oldalában a tengerpartig apró házacskák építvék, melyekben a hajósok és halászok háznépeikkel laknak. A várost francia katonaság tartotta elfoglalva, mely a capitano mondása szerint nagy győzedelmeket tett, legalább a szép nem gyenge szívén. A kikötő tágas, közel hozzája egy régi diadalív és egy más újabb ív áll. Estve capitánónk valami viaszalakok nézésére vitt el minket. Itt is, mint az efféle borzasztó gyűjteményekben szokott lenni, mind csupa undorító kegyetlenség, gyilkosság jelenetei voltak előabrázolván, miket a köznép örökké oly mohó kíváncsisággal néz. De még egy olasz nézőközönség! mozgékony arcvonásával oly elevenen, oly változólag fejezve ki azon indulatokat, melyeket keblében az ékesen szóló cicerone előadása lázaszt. Igazán iszonyodás lepett meg.

Anconától Lorettóig az út kies völgyön vezet, melyet az Aspido s Musone folyamai ékesítnek. Loretto tengerhez közel, domb tetején fekszik. Itt megnéztük a nevezetes templomot, melyben a *santa casa* van, s melyet az angyalok Nazaretből hozván, ezen helyen letettek. Hol állomásoztak terhes utazásukban, az most mind nem jut eszembe. A casában áll egy oltár felett a Madonna di Loretto, mely fekete ébenfából levén, úgy néz ki, mint szerecsen királyné. Fején drágaköves korona; testén nehéz aranyas kelméjű hosszú vertigál; főtől talpig hálafogadásból adott, drágakövekkel kirakott lángoló szívekkel és más ékszerekkel körülaggatva. S e kép őrzi gazdag kis szobáját, melyben úgy egybegyűltek a jámbor hívők adományai, hogy kincstárhoz hasonlít. Kivált a Napóleon család sokkal gazdagította. A santa casa ajtójában egy pap apró ezüstkeresztet, olvasókat s a Madonna képét árulgatta, ennek számára, hogy házi szükségei kipótoltathassanak. Mi is vásároltunk némi apróságokat. Innen

mentünk a Madonna gyógyszerára megnézésére. Ez Raffael és tanítványai által festett cserépedényekből áll.

Loretótól Tolentinóig a vidék ismét kies. Oda értünk háltni. Éppen játékszíni előadás napja levén, szándékoztunk megnézni. Gazdasszonyunk töstént hívja Signor Fabrit, az entrepreneur. Nyolc paolót fizettetnek velem. A Signore kér: hány órákor parancsolom a darab előadása kezdését? Én megelégszem a szokott órával. Megunatkozván és gazdasszonyunkat magunkkal elhíván, igen jókor találunk színházba menni. Signor Fabri, ki az ajtóban már várt, hogy egész illendőséggel fogadjon, csaknem haját tépi, hogy az Eccellenzának várakozni kell. Cselédimet földszínre akarom küldeni; de a Signore páholyt nyit. Így komornám és inasom egy páholyt, mi szemben mást foglalunk el, és mindezt nyolc paolóért. Az előadás kezdődik. Signor Fabri alázatosan megtudakolja: ha nem parancsolok-e *un Signoret per tenere la conversazione in francese?* mert már többen vállalkoztak e *tutti della nobilita*; mit megköszöntem, de el nem fogadtam. Játék közben a színészek olyan indulatba hozták magokat, hogy valóban sírtak. Az egyik nyakravalóját több ízben leoldotta s újra felkötötte. Ritkán mulattatott játékszín annyira, mint ekkor. Könnyeztünk a kacagás miatt.

Tolentinói gazdasszonyom hároméves lánykáját iszonyodva látam fa planchette-os vállba úgy bészorítva, hogy szegényke csak alig szuszoghatott. Kérdem anyjától: valljon nem volna-e jobb a gyermeket még bé nem fűzni? Ó! mi mind úgy szoktuk, felele; ez már negyvennapos korában halhéjas vállba fűzetett, s úgy is megszokta, hogy anélkül derekát nem tudja tartani.

Tolentinótól kezdve az út az Appenninek egyik ágazatján vezet. Hegyes-völgyes, de mindenütt a legszebb tájak tűntek elő, s vetturinónk oly lassan haladt, hogy többnyire gyalogoltunk. Szamarat, ökröt, mindent befogott, hacsak legkisebb domb emelkedett is előtte, úgyhogy az idő szüntelen bé- s kifogás közt telt el. Unalmasabb utazásmód talán nem lehet, mint a vetturinóvali itt. Valcimarán túl, mely gazdag völgyben fekszik, az út apró havasi csermelyektől keresztül-kasul van szaggatva. Col Fioritánál szirtbe vágva félkörben menyen, és oly szűk, hogy ha két szekér szemben találkozik: egyiknek a lovakat hátrafelé fogva, hátrálnia kell. Spoletóra, mely hasonlólag éji állomásunk volt, még jobbkor érkezvén, Sz.-el járnunk kezdjük le s fel az utcákat. Ismét a színházat tudakoljuk; de mint hallók, aznap nem játszanak. Egy carbonariba burkolt úr megszólítván kér: mi a kívánságunk? - Idegenek vagyunk, mondtam, és a színházba kívántunk menni. Ezt hallva, erőnek erejével felviszen a színpalak közé, nagyon sajnálkozik, hogy aznap nem játszanak, de vigasztal azzal, hogy lesz legalább próbamutatvány, és kér, várjuk meg azt. No, gondolám ismét a histriók kezébe jutánk! S szívességét megköszömvén mondtam: már késő levén az idő, szállásunkra sietünk. Néki is, szóla nyomban, arra van útja, s örömmel elkísér, és karját ajánl, mit minden vonakodás nélkül el is fogadánk, félvén, hogy vendéglőnköt nem tudjuk megtalálni. Mentünkben elébeszélé, hogy egy egész utca ősei birtokában volt; bátyját *il Generale* ... nevét elfelejtém - Rómában találom; övele pedig, *il Barone* ...-val - ezét is elfelejtém - ugyanott a carnevale végével fogok találkozni. Utasított, Olaszországban mulatásom alatt vigyázzak költségeimre; mindent alkudjak meg előre: mert az idegent minden lépten-nyomon csalni szokták. Vendéglőnköt elérvén menté magát, hogy fel nem kísérhet bennünket, mert egy dilettante színházban várják, hol az egész nobilita minden héten játszani szokott. Ily szíves szolgálatra kész udvariasságra Olaszországban gyakran lehet találni.

Másnap mindjárt hasznát vevém ismeretlen vezetőnk tanácsának, mert reggelinket, nem levén a vetturinóval tett alkuba belé értve, külön fizettem, de az csak kevés kávéból állott, mi Olaszországban oly olcsó; a vendéglő gazdája mégis nevetségig szerfelett kívánt érte bennünket megróni. Ezért nagyon megharagvám, s fenyegetém, hogy az idegenek könyvébe beléírom, min úgy megijedt, hogy térdre hullva, sírva kért, csak azt ne tegyem, mert fogadója

becsülete elromlik; „fizessen az Eccellenza, Principessa, mennyit tetszik, ha úgy akarja éppen semmit se.” Én is nagylelkűleg a kért bérnek éppen felét fizettem, miért csaknem csókolta köntösöm szélét. Az ily esetek, míg az utas kissé hozzájuk nem szokik, nagyon kellemetlenné teszik az olaszországi utazást.

Spoletótól nem messze kezdődik a hágás a Monte Sommóra, mely az Appenninek ezen ágazatjának legfőbb csúcsa, s melynek tetején hajdan egy Jupiter summanusnak szentelt templom állott. - Ternibe megérkezvén első dolgunk volt egy egylovú szekerecskét fogadni, hogy a Velinónak oda közel vízesését, melyet *Caduta delle Marmozé*-nak neveznek, megnézzük. A Monte di Marmoré-n szekérben mentünk fel, de belőle, közelítvén a Velino vizéhez, melynek lármás zúgása már messzére hallik, kiszálltunk, és gyalog haladtunk tovább, hogy jobban szemlélhessük e pompás vízesés zuhanását. Útközben a postalegény mutatá azon helyet, hol Karolina angol királyné Bergamival egy hétig mulatozott. A helyet legalább jó ízléssel választotta, s így egész Olaszországban szerelmeinek, de egyszersmind jótetteinek is emlékeit hagyta. A köznép közönségesen *la povera Reginá*-nak nevezi. Bergami pedig most meggazdagodva, meghízva, megvénülve s megházasodva Bergamóban postamesterkedik. Egy ponkon álló mulatóházba jutván, a hármas vízesést onnan néztük meg. Pompás, de már annyiszor és oly ékesen van leírva, hogy én leírásához fogni nem merészelek. Terni volt Tacitus születése helye.

Narniig a vidék olyan, mint egy jól művelt kert, temérdek olajfákkal; az idő is olyan volt, mint mikor nálunk az ibolya nyílik. A nép festeni való szép, míg fiatal, szemei mind égő feketék. A gyermekek kivált oly gyönyörűek, hogy az Albano repdeső szerelmeit mind meg lehetne bennök ismerni. De Narnin túl, mondhatni, föld és ember komor tekintetet kezd váltani. Kivált Rómához közelítve a hely homokos, sivatag lesz. Tarsianót meghaladva az Appenninek elmaradnak, és nagy örömmel hallók, hogy már a Tibris partjain vagyunk. Azonban elestélyedvén, vetturinónk, mert a környékben haramiák szoktak lenni, kik az éji utazókat megtámadják, megszállást javasla, s Torre del Boscón megszállánk. Másnap mind dobogó szívvel vártuk, hogy a nagy Rómát megpillantsuk, és közellétét még semmi sem jelenté. A vidék, mint egy pusztá temető, szívünket bánatra, félelemre bírta. De felértünk a Monte Marióra, s egyszerre magunk alatt láttuk folyni a Tibrist, fekünni a hét dombon épült várost és mindenek felett kitűnni a nagy Szent Péter szentkeresztjét! Kimondhatlan az érzés, mellyel elteltem, midőn vetturinónk felszóla: „Itt van Róma!” Magunkat a szekérből szinte kivetvén mindnyájan egyszerre kérdeztük: hol, hol? - És a pompás Róma roppant építménytömegével igazán előttünk fekütt, a komoly méltósággal hömpölygő Tibris által kétfelé választva.

Róma, mely oly sok századokig a földnek uralkodónéja valál, és ested után még most is nagy vagy! Róma, ki láthat téged anélkül, hogy szíve, lelke ne hevüljön, hogy szemét könny ne lepje el? Ki az közülünk, kinek fiatalkori álmai főbb tárgya te ne voltál volna? Ki fiaidat és leányaidat követő például ne választotta volna? - Dicső Róma, idvezellek! Leszállottál ugyan uralkodószékedről, de elhagyatott helyzetekben, az özvegység sötét fátyola alól is kitündöklök hajdani nagyságod fénylő koronája. Nagy vagy elhagyatottságban; királyné vagy még most is!

A Ponte Mollén átkelvén, a Porta del Popolón, hajdan Porta Flaminián, mentünk Rómába bé. Egyszerre a tágas Piazza del Popolón találtuk magunkat, melynek közepében egy aegyptusi obeliscus emelkedik fel. Már csak e büszke piac is tiszteletet gerjeszt a bámulástól elfogódott idegenben. Én magamat olyan kicsinynek talán sohasem érzem, mint midőn ezen piacon rongyos útszekeremben körültekintém. - Mielőtt továbbmehettünk volna, a Doganához küldöttek, hogy megvizsgálják ott: nem hoztunk-e magunkkal tiltott portékákat, főképp könyveket. Annak pompás oszlopszatos façade-ja egy Antoninus Piusnak szentelt templom

maradványai. Sokáig kénytelenítetvén felterhelt szekerünkkel udvarán állani, elég időnk volt e különös építményt megnézegetni. Még a cella maradványai is láthatók az udvarban, mely most ronda, s vetturinókkal, poros utazókkal, szerteszéjjel heverő zsákokkal tele vala. Végre ránk is elkerülvén a sor, néhány igen goromba vámos portékáinkat kíméletlenül kezdé felturkálni. Már reszkettem sok bajjal hozott virág-, toll-, csipke- s száz más cicomáimért. Ily gorombaság az enyémnél több türelmet is próbára tett volna. - Sok civakodás, szép szó, ajándék után cifraságimat mégis kimentém pusztító kezeik közül, és elbocsátatánk. Egy darabig a hosszú Corsón, a szép Piazza di Spagnán bolyongtunk: a vendéglők előtt meg-megállván, szállást keresvén és alkudozván, míg végtére a Via Babuinóban levő Hotel de l'Europe-ban magunknak alkalmasra találtunk.

II. szakasz RÓMA

Ismerkedések. - Színházi időtöltés. - Templomok. - Látogatás herceg T.-nál. - Paloták. - Társaság követüinknél. - Campidoglio s Forum Romanum. Táncmulatság herceg T.-nál

Még aznap szállást hosszabb időre alkuttam ki; inast, szekeret fogadtam; követünkhöz és a váltó kereskedőhöz elmentem; ajánlóleveleimet elküldöztem; Marchesa T. látogatásomra jött, másnap estve nála leendő kis társaságba meghívott, s így már az első huszonnégy óra alatt magamat Rómában némileg meghonosítottam. Csak annak tudása, hogy Rómában vagyok, eltöltött egy szent - igazán így nevezhetem - elragadtatással, mint a jámbor muzulmán, ki Mekkában hosszas búcsújárása célját elérte. Hány régi emlékezet ébredt fel keblemben! Álmamban egész éjen át láttam Szent Péter nagy templomát, a Tibrist, a Campagnát, Curtiust, Brutust, a Michelangelo poklát, a meggyilkoltatott Caesárt, a pápát, a veres sapkás bíbornokokat magam előtt elegyebelegy keringeni.

Következő reggel alig tudván várni, hogy felkelhessek, mindjárt szekeremet hozatám, s magunkat a városban mindenfelé hordoztatám csupán azon célból, hogy a helyekkel ismerkedjünk, s az ily tisztelt neveket halljuk: „Ez a Ponte St. Angelo. Ez a Vatican. Ez a Monte Quirinale. Most a Via Appián, most a Via Flaminián menyünk. Ez a Foro Romano - hajdani Forum Romanum. - Ez a Colisseum.” Igazán, Rómában tartózkodásom ideje alatt meg nem tudtam szokni, hogy tisztelettel eltelve ne halljam, midőn fogadott inasom halk, mérséklett hangon kérde: „*Andiamo al Campidoglio, Signora?*” A római köznépnek lassú, méltósággal teljes mozdulata, beszéde, s ez oly helyes, válogatott szavakból öszverakva, mintha most is Cicero nyelvét szólná. Trastevere büszke fia s leánya nagy emlékezetű eredete típusát kitűnőleg viseli magán. Széles, barna tabarrója, melyet festői tudománnyal, caesari méltósággal vet atlétai termete körül, klasszikus arcvonásai, sötét, komor, megvető satekintete a nagy Róma fiát ismertetik; s ha benne most eltompulva szunnyadozik is a hajdani nagyság: lelkében nem alutt ki a szikra, mely jövődői nagyságra gyúladhat.

Estve elmentem Marchesa T.-hez, ki született G. orosz hercegnő levén, Rómában maga is idegen volt. Társasága főképpen az ott mulató oroszokból állott. Ezek az idegen nyelveket s kivált a franciát bámulásig jól beszélik, társasági külső műveltségök tökéletes, idegenhez túlonatig nyájasak, bizonyos könnyen felfogó, utánzó ész nemével is többnyire mind bírnak, de mégis találhatik bennök valami műveletlenség, mi, mint szennyes ing poszomántos köntös alól, kibúvik. Én magam nem táncolván, elég időm volt észrevételeket tennem, s mennyi fordul elé egy társaságban, mi komoly gondolatokat és érzéseket költhet fel! Többek között fájdalommal szemlélgeték egy szép lengyel nőt, ki szerencsétlen hazájában egyike volt a legnagyobb vagyonúak és a legfényesebb nevének, magát csupa tetszvágyból arra aláznai le, hogy ezen társaság közmulattatója legyen; fülműlehangját, mellyel egykor szép hordalait zengedezte, orosz füleknek pazérolja, s lelkes nemzeti táncában oroszokkal váltogasson kezét barátságosan. Ezek elég bőven is jutalmazták helyeslő bámulásaikkal: „Ah gyönyörű, gyönyörű! - Éppen mint Malibrand! - Mintha őt hallanám! - A mi kis P.-nk bájoló! - Ma egészen feljűlmúlja magát!” Igazán is nevezheték magokénak, mert ekkor is több rokonai Szibériában nyögtek; mások száműzve, idegen földön ették keserves kenyeröket. Öröm vagy más érzés pírja volt-e, mi a szép énekesnő arcát elborítja? nem tudom. Férje, ki fejeérkesztőzve és nyakravalózva szoba közepén állott, büszkén élvezte a neje után rája hullámzó dicsőséget, s a pillanatokat mohón használva, egész pártfogói leereszkedéssel szólott mindazokhoz, kik azt szépnek, kellemesnek találták; jól tudván, hogy ha becses neje

bé találna rekedni, vagy öltözete s bája másnap nem lenne éppen oly ragyogó: ő maga körül a kölcsönözött fény egyszerre szétfoszlanék, és semmiségében a szoba valamelyik szögletébe vetődve egészen felejtetnék; mert a társaság csakhamar meg szokta mindenkivel ismertetni a helyet és szerepet, melyre méltatja.

Következő napokban sokaktól látogattattam, és sokak által hívtam meg: követünk, ez és amaz hercegnő által. Így a multság pályája eléggé kinyílt előttem, csak kedvem legyen hozzá, s mi még nevezetesb: - titokban legyen mondva - ruhatáram győzze. Ki mint filozófus, emberismeretet szerezni indul ki, az tán mindenütt megjelenhetik ugyanazon öltözetben; annak öltözetdivaton könnyű magát túltennie. De én, ki csupa asszony vagyok, ki sohasem tudtam filozófus lenni, s kinek saját módom szerinti filozófiám van, csak azt mondom: köntös a társaságokban meg- vagy nem jelenhetésben igenis gyakran akadály.

Dél előtt mindig holmik nézésére, estve társaságba vagy játékszínbe mentünk. Közönségesen csak ott - páholyokban - láthatni a római nobilita szép hölgyeit, kik szenvedélyesen szeretik a játékszíni előadásokat; mert házoknál idegent nem fogadnak el, minthogy az úri rend némi kivétellel egészen el van szegényedve, s büszkébb, mintsem szegénységét idegenek csúfondárosságának kitenni ne szégyellené. S földszinre asszony nem megy. Én ezen időtöltéseket mégiscsak hamar megkezdtem unni; mert a társaság többnyire mindenütt egyforma, s ha benne különös érdekünk nincs közönségesen véve, mindenütt is unalmas; a színházban pedig az előadás rendszerint hosszasan tartott. Egyszer éppen a hosszas Norma után még hosszabb balett következett. A színjátszók szerepeiket különösen rosszul vitték; az énekesek közt meghallgatásra méltó egyedül Unger volt, kinek jó játszása s helyes énekmodora koránt sem képes, ítéletem szerint, kipótolni a hangvesztéseget, a szépség teljes hiányát, és az évek azon számát, melyet nő nem szeret megvallani. De a rómaiak öltözködésben, leplezetek vetésében oly szorosan utánozták a klasszikus szobrokat, hogy úgy tetszett, mintha a vaticanéit láttam volna magam előtt járkálni. Balettban nagyon mulattatott egyszer Attila, ki Ildikónak szépet tenni XIV-ik Lajos idejébeli lángoló veres allonge parókával, melyhez hátul hosszú felkanyarodó hajtekercs volt függesztve, táncolva jelent meg.

Egyik mellékes kis színházba is elmentünk, hogy köznéphez intézett víg darabot lássunk. Ez egy Buffoneria volt, s benne a hős - Pasquino, a híres elménckedő szabó; de ezen darabban elménckedéseit én semmiképp sem tudám méltányolni; szinte elalvám. Ha elménckése csípősségei valósággal is oly ízetlenek voltak, mint milyeket az író itt vele mondata, úgy bizony szatírái nem sok vizet zavarának, és szabó uram hozzánk jutott hírére meg nem érdemli.

Pasquino Rómában szabó volt, ki nemcsak ollójával szabogatott, hanem, mint hírelük, éles elménckedésével is szabdalta - természetesen - előbb barátjait, jó embereit, ismerőseit s aztán a boltja előtt elmenőket minden kímélés nélkül, miáltal nagy nevezetességet szerzett magának. Boltja egész elménckedés műhelyévé vált. Ha valaki saját gondolatit forgásba kívánta hozni, Pasquino firmája alatt tette. Halála után boltjához közel történetesen egy csonka szobrot ástak ki; ezt egy talpra felmélta, a köznép Pasquinónak nevezé, s ha valakinek tetszett valaki vagy valami ellen gúnyoló tollát használni, iratát e csonka szoborra ragasztá, s így ez mindig bé vala raggatva gúnyiratokkal. A szobor még mind fennáll, s a piacnak nevet ada, mely róla Piazza Pasquinónak neveztetett el.

Az antiquariusok úgy okoskodták ki, hogy e torso egy csoportozathoz tartozott, mely Menelaust ábrázolja, midőn a Hector által meggyőzött Patroclus testét védi. Szegény invalide szobor! Ha tudná, milyen éles fegyvert adtak nékie elváltoztatása után, valljon büszke volna-e vele?

Minden írónak egyik legnagyobb baja lenne: az idegennek Rómáról helyes képzetet adni. Rómáról! mely oly dúsan bővölködik századok óta a művészet különböző korszakaiból egybehalmozott, mind egyről egyre külön vizsgálatra méltó kincsekben. Ezeket mégis mind gondosan előszámlálni s leírni nem lehet anélkül, hogy az olvasót csak zavarba ne hozná, s vele oly hatást nem képes éreztetnie, melyet őrája azon mássa nélküli különös város tett, mely, amint mondtam, az egymást követő századoknak nagyszerű maradványiban oly gazdag, s mégis oly pusztaság, elhagyatottság képe. De hát még nekem, ki a reám tett hatást csak elevenen érezni, de a miértet - fejtegetni nem tudtam, sem a mesterség azon műszavaival nem bírok, melyekkel a látottat, éreztet olvasóimba átönthessem. E feladat, merem mondani, nálunk még bajosabb; mert miképp értsünk meg az olvasóval oly tárgyakat, melyekről szinte legkisebb ismerete, de még képzete sincs, s amelyekben művészeti érzéke fejletlensége miatt érdeket is alig talál? Róma főbb jellemvonásaihoz tartoznak templomai, melyek egyenkint hirdetik e várost a catholica egyház egykor hatalmas fejedelmei székének; de ahelyett, hogy ezen számtalan bazilikákat, melyek sokasága elegendő volna lapjaimból minden más tárgyat kirekeszteni, külön-külön előszámlálnám, néhány szóban közjellemöket kívánom előadni, amint helyesen vagy helytelenül fel tudtam fogni, s csupáncsak néhányakat fogok kiválasztva említeni, melyeket nevezetesebbeknek vagy reám nézve érdeklőbbeknek találtam.

Rómának csaknem minden mostani templomai hajdanában egészben a pogányság isteneiéi voltak, vagy rész szerint azok maradványai s a mostaniakba befoldozvák, vagy ezen klasszikus időszakbélielhez képest újkorbéli építmények, melyek mind az új olasz stílus legtagkább példányi, s mind egyről egyig a hajdankor maradványaival a túlságig terhelvák. Úgy látszik, hogy alapítói büszkeségöket helyezék ezekbe: az antik oszlopokból amennyit csak lehet, egybehalmozni. A hajdani Róma építményei több romlást szenvedtek ezen keresztényi elcsipegetések, mint a barbárok pusztításai s a sorvasztó idő által, s többnyire illendő helyzetök s alkalmaztatásukra legkisebb tekintet nélkül, olykor pedig az ízlés s művészet minden bevett szabályainak merőben ellenére; sokban a legdrágább kőnemekre is fényökkeli adózás róvatott, s mindez szomorúan elpazérolva anélkül, hogy az egész összhangzó vagy feltűnő szépséghatást nyerne. Ezen templomok nagy száma a festés és szobrászat remekműveivel van ékesítve, de kivált a festmények vagy oly magosan, vagy oly rossz világba helyezvák, hogy szépségök alig kitűnő. Különösen a nagy mestereknek boltozatokra pazérlott művei szinte-szinte elveszetteknek tekinthetők, annyi bajjal és fájdalmas nyakfacsarással juthat a néző hozzájuk; miért sokan a művészethez értők közül ezt még az akkori barbarizmus divatozó ízlésének tartják; de reám, megvallom, kifejezhetlen kellemes hatással bírt, midőn feltekintvén, úgy láttam, mintha a nyílt égből angyali fők reményt nevettek volna le felém. - Most már jövök egyes templomok előszámlálására, melyek vagy pompáikról, vagy művészetbeli kincseikről, vagy a pogányságot kiküszöblő hatalmas szentjeik csudatetteiről emlékezetemben maradtak.

St. Agostino. Bámultuk ebben Raffaelnek Ézsaiás prófétát ábrázoló freskófestményét, melyben, mint mondják, nagyszerűségben feljül akarta múlni Michelangelónak Sixtus kápolnájában levő prófétáit.

Maria della Pace. Ezt ismét Raffael freskója ékesíti, melyben a cumaei, persiai, phrygiai s tiburi sibyllák festvék.

St. Onofrio. Ezen templomban nyugszanak Tasso hamvai. Béke s nyugalom annak, kit indulatok és élet zivatarai oly keményen hánykódtattak. Hideg sírkő fedezi most azon szívet, melyet egykor szent égő láng lelkesített.

St. Paolo alle tre fontane. Ez, úgy mondják, azon helyen van építve, hol Szent Pálnak feje véttetett. Oltárok emelvék a három csorgó előtt, melyek ott fakadtak, hol a szent feje még három ugrást tett. Ciceronénk magyarázata szerint az első forrásból a víz melegebben, másodikból lanyhábban, harmadikból hidegen csorog.

St. Pietro in vincoli. Itt van Michelangelo utósó műve, melyben géniusza egész erejében tűnik elé. Az újabb kor szobrászatban Michelangelo ülő Mózes nagyszerűségéhez csak közelítő művet sem tudott eddig mutatni. Elámulva állottunk ezen szobor előtt, melyen férfias erő, parancsoló akarat, méltóság s prófétai szent lelkesedés oly hatalmasan vannak kifejezve. Az öreg Michelangelo saját ércerejű teremtmény lelkét testesítette meg e márványszoborban.

A *Passionisták* templomában az ezt mutogató pap előbb kerülő beszéddel, aztán nyilvánosabban a jobb hitre - mint ő nevezé - kezde minket téríteni, s az oltárképre mutatván monda: „Ezen szentkép látására egy angol úgy megilletődött, hogy a hitlenség zsibbasztó álmából egyszerre felébredvén, a szent catholica hitre tért, s a szentképet is gazdagon megajándékozta.” Guido Reni izmos Madonnájának reánk nézve nem lőn oly nagy hatása.

Róma számtalan templomainak egyikében oltár körül a falra s közel oszlopra teménytelen stilettek valának felaggatva. Képzelnem sem tudván, mit jelentsenek azok itt, a mutogató paptól magyarázatot kérék. „Ezek - felelé minden vonakodás nélkül s igen természetes mosollyal - bűneikből megtért banditák jámbor adományai, melyeket az irgalmas Szűznek szenteltek.” - Iszonyodva s elbámulva hátrálék az elkövetett sok vétkek ezen eszközei előtt, melyeket embertárs véréből gőzölgő kezek nyújtottak az ártatlanság és szeretet megszentelt anyja elébe; de ezekkel együtt egy-egy megtérő bűnös vétkek mocskából kitisztult szíve fohászai is emelkedtek az irgalmasság és bocsánat trónja felé! A megdöbbenő látmánnyal valamennyire megismerkedvén, vizsgálni kezdém a gyilkokat. Egyiknek nyelvébe sárga szegek valának beléverve, mit mutogatónk úgy magyaráza, hogy az egy híres banditáé volt, ki minden meggyilkolt személy emlékére stilettojába egy-egy szeget ütött.

Szent Pál temploma Sz. Péteré után a legszebb volt s tán legrégibb az egész keresztény világban, mert az a vélekedés róla, hogy a nagy Constantinus császár építtette volna; de 1823-ban leégett, s csak néhány oszlop maradt meg és a főbb oltár feletti boltozat egy része. Ezen a Krisztus, Sz. Péter és Pál s még több szentek óriási nagyságban, mozaikkal arany fenékebe kirakvák, s arany fényökben mintha felügyelőleg állának ott, hogy a mostan teendő munka hozzájuk méltó legyen. Egy kis mellékszobában nagy buzgósággal mutogatják Sz. Péter és Pál fél testét; a más fél hol van, azt még ezután kell kikutatnom.

Hallván hogy Duca T. fényes bált szándékozik adni, nehogy valamiképpen elmaradjunk az elhívandók közül, Marchesa T.-vel elmentünk egy délelőtti látogatást tenni a Duca anyjának, a Duchessának. Addig a Duca pompás fényének csak sötét felét ismertem; mert a fényes palotából csak a pénzsámlálásra való mocskos alsó szobát láttam, s a Ducában csak a pénzsáfárt, ki egy procenttel többet vesz, hogy pompás báljait az elhívottak költségén és ne maga zsebe rovására adja. De mindjárt az alatt álló cifra kapus megdöbbenett. Felmenvén a tágas carrarai fejr márványlépcsőzeten, mely sok ezereket érő bíborveres szőnyeggel volt béterítve, ott már térdet-fejet hajték a Duca nagysága előtt. A külső teremben sürgölődő szolgasereg bennünköt tetőtől talpig nézegetvén, egyik közölök kérdé mit jelentsen bé? „Principessa or Marchesa?” „Tutte le due, tutte le due” - szóla fel az előttem tollas kalapjával bésiető Marchesa, született moszka hercegnő. Én utánzám: „Baronessa.” A gazdag, drága etruskai vázák, florenci pietra dura mozaikasztalokkal, földig leérő tükrökkel, Cosimo di Medicei pompával kiékesített teremben ült porfirkandalló előtt veres bársony karszékben a Duchessa, kit látva az idegen, minden mást képzelt volna inkább, mint ezen királyi fénnel bíró lak megszokta tulajdonosnéját. Körülte több mások voltak. Minden szava a nevelés

modorábani merő szokatlanságát árulta el. Szegény, mint minden vén asszony, a múlttól szeretett volna beszélni, de azt előle jelen fénye nagysága elzárta. Így az élet telében fagyos jelenje kevés reményt nyújt a jövőre, s a múlt, mely egyedül az, miben a hosszason élő még tud élni, a kedvelt emlékezetekkel, melyek az elrepült fiatalkort, elvesztett szeretett lényeket, tárgyakat, érzett örömeket, bánatokat létbe varázsolják, tőle el volt szakítva. Igazán sajnálatra méltó volt a szegény Duchessa.

Egyszóval, itt a pénz mindent megtett vala, mit tehetett; csak hogy azt meg nem adhatta, minek a nevelés, jó társaságba való fiatalkori belésszokás lehet csupán megszerzője. S a pénzgőg ezen hiányokat még nagyobb ellentétben szokta kitüntetni, és ez bennünket hajlandóbbakká is teszen a nevetségest felfogni, mint minden más társasági félszegség; mert ennek az otromba gőgnek mindig van egy gyenge fele, melyet dugni s bearányazni akar. Nem az ősök hiánya teszi a parvenüt, hanem, mint fennebb mondtam, a jókori nevelés által szereshető s jó társasági belésszokások fogyatkozása. Így az otaheitei király, ha mindjárt a napról hozza is le származását, mívelt társaságban mégis parvenü.

Itt a Ducánál hallám többek közt, hogy a Rómában létező húszezer angol közül csak négy tartozik a társaság tejszínéhez. Erre mi jogosíthat, mai napig sem tudám kitalálni; mert láttam fényes születésűeket, gazdagokat, eszeseket, szépeket, fiatalokat, kik ezen válogatott seregbe nem juthattak bé; láttam, kik mindezen tulajdonok híjával voltak, és oda tartoztak.

Végre búcsút vevénk, s egyik legénnyel bévezettetők magunkat a képgyűjteménybe, mely egyszersmind táncolófolyosó is volt. Ebben a múlt ünnepről, mely azelőtt egy hónappal adatott, az asztalok még megterítve, a tartók gyújtatlan viaszgyertyáktól nehezek, az abroszok tiszták valának.

A képgyűjteményt többnyire élő művészek - Camuccini, Landi s Pelagi művei teszik. Guercinótól egy pompás Cleopatrára emlékszem. A folyosó egyik végében áll Canova colosszális dühösködő Herculese, midőn Lichast a tengerbe veti; közepében a Duca atyja, tetőtől talpig festve, kit, mint közönségesen mondák, Napóleon éppen nem hona iránti integritásáért tett volt Ducává. Melle rendjelekkel terhelve. A Marchesa reá mutatva monda: „*Il était un sellier.*”

A palotákat is rendre vettük. Ezek Rómában hasonlólag nagyon számosak, s bennök megannyi mesterművekből álló képgyűjtemények találtnak; de ezekben fejeér márvány, pompás nagyszerű lépcsőzeteikre többnyire vigyázva kell lábainkat letenni, hogy legundorítóbb mocskba ne lépünk. Benn a rondán tartott, kiürült kongó termekben az elszegényedett principe alig kottyán meg, dideregve sétálgat, s a hatalmas ősökről rája szállott mesterműveket nézegetvén arról gondolkodik mennyi pénzért válthatná bé azokat az általa lenézett, gyűlölt, pénzéért külsőképpen mégis becsült, szépművészethez nem értő idegennek; vagy egy kis mellék szugolyékba magát aláztatosan megvonva ül a büszke nevű tulajdonos, míg egyik, mint másik nap reggeltől estig omlik bé az idegenek serege művészeti kincseit bámulni. Egyik ily palotában a herceg tulajdonost, ki egyszersmind bíbornok volt, a képgyűjteményes teremnek, mely annyi irigylésre méltó kincset foglalt magában, éppen szegletében találók; kis asztal mellett ült, egy tál saláta s egy flakó veres bor állott előtte, de öt-hat cifra kopott öltözetű komornyik sürgölődött körölte, s így tartotta anachoreti lakomáját. Reggelizett-e vagy ebédelt, nem tudom, mert tizenkét óra felé járt az idő. Ez ránk nézve kissé meglepő jelenet vala, mert az egyház hercegeit mindig csak dús gazdagságban, pompában és kéjelemben úszkálóknak képzeltek. Azonban a római bíbornokok papi jövedelme átaljában csekély, s annyi külső pompa fenntartása van kötve hozzája, hogy ha személyes jövedelmök nincs, miből amazt pótolják, a múlthatatlanul megkívántatóra is alig jut. Ünnepnapokon XIV. Lajos idejebeli cifra, aranyos hintóban - melyet egy pár nehéz, kehes, kosorrú felbokrétázott ló voncol, s melynek

hátulján több kopott paszomátos gálaruhájú komornyikok állanak - kell az egyház hercegeinek megjelenni, s bármily nevetségesnek tessenek is egy ily equipage külön véve, mégis midőn a hosszú Corsón ünnepélyes sorban egymást többen követik e különös és szokatlan jelenet, melyet csak a régi száz évek előtti festményekben vagy rézmetszésekben látunk, valamely pompanemű hatással van érzéseinkre.

Furcsa véleményeket lehet olykor hallani egy ily művészeti gyűjteményben; ki-ki művészeti ízlését, tudományát kitárandó. Ez könyv nélkül tudja a lajstromat, s azt a közel állók unalmára végig nagyon elmondja; az igen lángész, hogy ily csekélységekkel bajlódjék, a művészek neveit megvetve ignorálja, a legdicsőbb mesterművekre nem figyel, mert az kicsinyiség. Meg más szíve ártatlanságában mind csak azt nézi, valljon mire vannak a művek festve: vászonra, fára vagy rézre, és aszerint bámulja, amint simábban néznek ki. Hányszor hallani: milyen szép, drága kép! rézre van festve, aztán minden szál haját és prémet meg lehetne számlálni; vagy azt bámulja, melyben, mint a kínai festményekben, minden árnyéklat ki van hagyva; más pedig, hogy több művészeti tudományát mutassa, minden békormosodott festmény előtt, melynek más érdeme nincs, csak hogy befüstölődött, s oly rút s undorító, hogy irtózás nélkül reá sem lehet tekinteni, megáll s bámul; de ezeknél mind még nagyobb csapás az olyan mellé jutni, ki mindenben hibát talál, soha a művészet lelkét nem keresi, a legszebb műszüleményben csak vagy egy hibásan rajzolt lábujjat keresgél ki.

Én a *Sciarra* palotabeliek közül legelőbb is az Elisabetta Sirani által festett könyörületességet említem. Amint Sirani több művei is, ítéletem szerint, nemigen érdemlene ugyan külön említést, de asszonyi mű, s főbb törekedésem egyik ágává tevém: semmi előttem előforduló vagy ismeretes asszonyi jelességet, erényt és tökélyt el nem mellőzni. E palotában van a kevélység és szerénység is két asszonyi alakban ábrázolva, híres festmény Leonardo da Vincitől; a még meg nem térő tekintetű Maddalena delle radici - Guidótól.

Egész Rómában a *Doria* palota válogatott gyűjteményében találatnak legnevezetesebb tájfestések, s azok között főképp Róma tájai Nicolas Poussintól. Ezen művész nagyszerűleg tudta előadni Róma klasszikus romjait s a Campagna gyászlehelő jellemét. Annibale Carracci kegyességet ábrázoló remekműve, valahányszor rápillanték, mindig megillette. A magyar históriából ismeretes Johanna királyné képe is Leonardo da Vincitől festve itt áll.

A velencei piacon keresztülmenőt bús tiszteletérzés lépé meg, midőn a *Runiccini*-palota előtt halada el. Ennek ablaktáblái mindig szorgalmasan bé voltak téve, hogy az éltető nap sugarait, az élet zsibongását s azzal együtt a vidámságot kirekesszék az idő s bánat meggörbesztette Laetitia Buonaparte gyászlakából, ki hátra volt kevés napjait csak fia emlékeztetésében akarván leélni, idegent magához senkit sem bocsáta, s a Napóleon és Reichstadti herceg mellszobrai mindig előtte állván, néma bánatjában örökké könnyben lábogó szemeit rólok ritkán fordítá el.

A hajdani Mons Quirinalison, most Monte Cavallón, megnéztük a Phidias és Praxitelesnek tulajdonított, lovakat győző férfiak két óriási csoportozatait. Ezek a hajdankor legnevezetesebb mesterművei közé tartoznak.

Innen mentünk a közel eső *Rospigliosi*-palotába, melynek kerti mulatóházában van Guido Reninek Aurora név alatt ismeretes freskófestménye. Apollo napot ábrázolva vezérli a nap szekérét, melyet az egy rendbe fogott négy ló von, hét szép nimfa vesz körül, és Aurora előz meg virágokat hintve. Ez legkellemetesebb és elevenebb színezetű freskófestmény. Eszembe jutta Domenichino egyik szobájában levő földi paradicsoma, mely e művésznek minden bizonnyal nem legjobb művei közé tartozik. Ezen festmény előtt, ottjártunkkor, egy számos tagú angol család állott, mely gazdag, honi majorházát hihetőleg nemrégén hagyta volt el

először; mert tagjai különös gyönyörűséget találván a paradicsomi állatokban, természetes örömeiket - ily ismert házi tárgyakat látni - a körülállók nem kis mulatságára nyíltszívéleg fejezték ki, nem sokat tűnődvén, ha valljon a művészeti ízlést sértik-e vele vagy nem. Örömkítőreikkel tették egymást figyelmessé a külön nemű állatokra. „Jaj, né papa, páva, pulyka!” „Jaj, né mama, egy bárány!” Kivált a magát gögösen kiterjesztő, tollait fitogtató páva nyerte meg az egész család bámulását; az atya patriarchai méltósággal egyszerre meghatározta, hogy egész Rómában, a Vatican is beléértve, nincs semmi e pávához hasonló érdemű, mert oly természetesen néz ki, mintha élne. Ezúttal mégis búcsút kelle venniök a szeretett pávától. Nékem nagyon tetszett ezen természetes őszinte kitörés; mert elég elfacsart balgatag véleményt, finom színlelt elragadtatást kelle másoktól hallanom anélkül, hogy oly mulattató volt volna, mint ezen vastag, de józan eszű angol család öröme.

Barberini-palotában látható a Beatrice Cenci kimondhatlan szép képe Guido Renitől. Mennyei szelíd kék szemei, angyali gyerekes arcvonásai szívre ható, felejthetlen benyomást okoznak a nézőben. Ily alakban, mely ártatlanság oltárának néz ki, vétek nem lakhatott. E képet látva mindenki meggyőződik, hogy Beatrice ártatlan volt. Párizsban magam találkoztam egy ifjúval, ki olaszországi útjából akkor tért vissza, s ezen kép által annyira el volt ragadtatva, hogy Rómában léte alatt engedelmet kért a Vatican levéltárában két századot túlhaladott időszak óta heverő s már elfelejtett pert kikereshetni s a vétekkel bémocskolt Beatrice Cenci emlékezetét ártatlanság liliumruhájába visszaöltöztethetni. Szép fiatal entusiasmus, mely a szép s jó iránt oly könnyen felgyúlad! Ne vessen bár rajtad az évek és sanyarú tapasztalások által kihűlt ész és szív, mint fiatal éretlenségen vagy egy világot nem ismerő, fiatal képzetekkel megöszült álmadozó ábrándozásain, de mégis te, szent tűz, vagy egyedül az, mi a materializmus vastag sarából az embert kiemeled, és lelki nemesség bélyegét nyomod azon válogatottaidra, kiket lelkesítesz. A szép s jó helyesen irányzott szeretete, mit gúnyolva ábrándozásnak neveznek, egyedül az, mi maga felejtésre s nemes tettekre emel. Sajnálásra méltók azok, kiknek lelkeiből kialutt, vagy kik még nem is tudják érteni, hogy ez létezhet.

Borghese-palota gazdag gyűjteményében többnyire mind a legnevezetesebb művészek darabjai találhatók, s közölök mint jelesebb említendő Domenichinótól a Diana vadászatja s Cumaei Sibylla, ki ég felé fordított lelkes elragadtatásban lábogó nagy fekete szemével az elrejtett igazság és jövőendő felvilágosítását feljülről kéri. Raffaeltől a Cesare Borgia képe.

Farnesina-palota egyik terme mennyezetére festvék Raffael rajzai után Amor és Psyche szép szerelmei. A nevezetes Galatea Raffaelnek saját keze műve. Ezen terem egyik szegletében van egy nagyszerű fő is, melyet Michelangelo merész kézzel darab szénnel odavont, közmondás szerint, hogy Raffaelnek kis intést adjon alakjai kicsinyszerűségeiért; de e mondás alaptalan.

Farnese-palota legnagyobb szerű magányos építmény egész Rómában. Michelangelo felügyelete alatt végeztette bé Farnese Sándor bíbornok. A nagy galéria mennyezetét ékesítette Annibale Carracci saját freskóival, mik az ő nevezetesebb művei.

Spada-palotában áll Pompejus kolosszális szobra, mely alatt Julius Caesar meggyilkoltatott.

Egy este követünkhöz társaságba mentem, ki a pompás Palazzo di Veneziában lakék. Ez a velencei respublicaé s több pápák rezidenciája volt. Már a pompás, nagyszerű, jól világított lépcsőzeten felmenve, szívem dobogni kezd; midőn a külső szobák során áthaladván az inasok nevemet fennszóval jelenték, s belépven minden szem reám fordult, bátorságom s a hideg magamon uralkodás szinte elhagya. Egy nőnek egyedül utazni, ha sok bajoskodással, unalommal is egybekötve, de ahhoz képest nem felette bajos, kivált Európa civilizált részeiben; hanem társaságban megjelenni s abban élni nagyon az; mert egyedülléte, kivált, míg az idő reá patenst még nem adott, szokatlan levén, feltűnő, s úgy tetszik, mintha vizsga

tekintetét mindenki tudakozólag fordítaná a magánosra: mi lehet oka, hogy így egyedül, támasz, oltalmazó nélkül lép be a társaság vetélkedőpiacára.

Követünk, gróf L. s neje igen nyájason fogadtak, a körültem ülőkkel hirtelen megismertettek, s az öreg Borghese hercegné szíves módjával egy nála karakteröltözetben adandó bálba mindjárt el is hívott. Itt bíbornokok, abbék, rómaiak és idegenek társaságából az úgynevezett crème volt egybegyűlve. Meg kell vallanom, nem kevés érdeklődéssel hallám az Olaszország középkori históriájában ismeretes fényes neveket előjelenteni. De milyen le szállának képzeletim, midőn ezen fényes nevek képviselőit megszemlélem! mert ha a közönséges nép Róma nagyságára, Róma büszke fiaira s erényére emlékeztet: az úgynevezett nobilitas úri rend annak hanyatlását, lealjasodását, elfajulását ábrázolja. Talán soha nem láték ridegebb, elpuhultabb teremtményeket, mint ezen principék s marchesék. Itt az asszonyok bizonyosan a férfiak felett valók, szívesek, szépek; csak hogy nevetlen visító hangok kellemetlenül sérti a fület. Pallérozott társaságban talán semmi sem árul művelt- vagy műveletlenséget inkább el, mint a beszéd hangja. Az öltözetben való jó ízlés is merőben hiányzik náluk. Sehol sem láttam a rendek különbségét úgy elveszve, mint az olasz asszonyok közt. A parasztnő, úgy a marchesa mind szépek, szívesek, beszédeseek, nyájas emberszerető; fesztelen természetes móddal, eleven érzéssel és természetes ésszel bírnak, de szinte egyformán nevetlenek is.

Követünkkel beszélgetve kívánságomat fejezem ki: a pápánál audienciát nyerni; melynek a carnevale utáni kieszközlését meg is ígéré. „Igen is köszönöm - mondtam -, de előre kell bocsátanom, hogy reformatá hitű levén, kezet s lábat nem csókolok!” - „Már így egy kissé bajos lesz - viszonzá nevetve -, mert ha mindjárt a lábcsókat ő a szépnemnek elengedi is, s mi a kézcsókat illeti, ezen udvariságot Ön minden más férfitől megkívánhatja is, de a pápa azt nem teheti. Ott Önnek kell magát lealáznia. Ez már annyira bevett rendszer, hogy minden, aki bémutatattja magát, megteszi.”

Ezzel beszélgetésünk félbeszakadt, s kimentünk a zeneterembe, hol egy műkedvelői hangverseny várt reánk. A követné is énekelt. Ez sem igen jó, sem igen rossz nem volt, s nagyon dicsértetett, mint többnyire a dilettante dolgok szoktak lenni. Szerencsémre egy nagyon kellemes nő mellett esett üléssem, ki látván, hogy ismeretlen vagyok, mindenkit nevezetesebbet megmutatván, az egész társaságot szemlére előmbre tüntette. Többek közt egyre, kinek különös öltözetéről ki nem tudtam volna találni, a papi vagy világi rendhez tartozik-e, különösen figyelmeztette: „Nézzé, ez a szép abbé, ki itt az ajtóban áll, s oly maga-elhitt coquet tekinteteket vet a körül ülő nőkre, itt most legnagyobb divatban levő beau.”

Róma szép festményei, építményei, romjai bő tárgyat nyújtanak az egybegyűlt idegenek közti társalkodásra. A szép művek szeretete oly láncszem, mely annyi idegen véleményeket, szokásokat, gondolkodásmódokat legalább pillanatra egy köz érdeklődéssel öszvecsatol, s kiknek egymáshoz semmi mondanivalójuk sincs is, mindig tárgyat nyújt; és a köz beszélgetés, mit minden társaságban oly bajos fenntartani, s mi annyi főtörésbe szokott kerülni - mert a jó társalkodásban minden személyesség, mások dolgába elegyedés, tulajdon magáról és személyes érdekeiről való beszélgetés szorosan ki van rekesztve -, itt kellemetesen és könnyen foly, s ha nem is mindig elmés, de a közönséges szép időről beszédbe mégsem esik; úgy az ismerkedést is könnyíti.

A francia a közönséges társalkodónyelv. Az angolt is sokat beszélnek, mivel az angolok büszke nyelvöket s honi szokásaikat mindenüvé magokkal viszik. Azért az angol, ha fél életét honától távol tölti is, mégis mindig angolnak marad. A szép olasz nyelvet alig beszéli egy-kettő egymás közt.

Elég kellemetesen töltém ezen estémet.

Antiquariusi s művészeti vándorlásunkat a Campidoglión kezdtük. Mennyi képzeletet ébreszt fel bennünk ez a dicső hely, hol a Jupiter capitolinus templomához a triumphatorok pompamenetöket tartották! Ehhez a Forum Romanumról hajdan három felút volt: a Clivus sacer vagy Clivus asyli, Clivus capitolinus és Centum gradus rupis tarpeiae. Most a Campidoglióhoz egy nagyszerű lépcsőzet vezet, mely Michelangelo rajza után épített. A lépcsőzet alját Egyiptomból hozott két fekete gránit oroszlány őrzi száján vizet öntve; felső végében Castor és Pollux kolosszális szobraik állnak őrt, lovaikat tartva; tovább Marius trophaeumai. A Campidoglio piacán Marcus Aurelius Antoninus aranyazott érc lovagi szobra áll. Ez egyetlen equester szobor, melyet eddigelé Róma régiségei közt találtak, s idomban és állásban oly tökéletes, hogy az újabb időkben készült ilyen mű szobrokat hozzája hasonlítani sem lehet. A lépcsőzettel szemben van a Palazzo di Conservatori s Museo Capitolino.

Én legelőbb is a Campidoglio tornya tetejére szaladtam. Felérvén, lélegzetem elakadt, fejem szédült. Büszke szent elfogódással tekinttem az alattam fekvő hét dombok városára. Nagy vagy Róma, nagy! szerettem volna felkiáltani. Te, ki férfiúi bátorság és asszonyi erény annyi példáit adád, méltó valál Caesart megtántorítani! Mennyi elesett kicsiny nagyság jött falaid közé kolosszális ested látásával letiport nagyravágását felejtetni!

Miután Rómában elragadtatásom első mámorából kijózanodtam, itt a Campidoglio tornyán - érzém legelőbb, hogy várakozásimban vagy álmaimban meg nem csalódtam; és hogy Róma megfelel mindannak, minek valaha sejdítém, s hogy érzéseinket meg tudja győzni arról, hogy azon földet tapodjuk, melyen egykor Róma büszke szenátorai jártak, és hogy szemeink előtt azon hely fekszik, mely nagy férfiak s nagy események tényeivel van szentelve. Minden biztonnal hideg okoskodásom már azelőtt meg vala mindezekről győződve; de mind ekkorig hijában vártam érzéseimre nézve azon sejdített hatásra. Hanem a Foro Romano látása, amint ekkor előttem magánosan, elhagyattatva feküdt, azt oly élénken elővarázsló, hogy örültem ily távolról, tisztelettel tekinteni ezen emlékteli helyre, anélkül hogy kénteleníttsem közel vizsgálásimmal háborítani. Róma más részeiben az antiquariusok vizsgálatira nézve talán nagyobb érdekű tárgyak is találtnak, s minden biztonnal nagyobb szépséggel bírók, mint itten az előttem fekvők; s aztán a közép század nagysága emlékei, a világ legdrágább márványival terhelt templomok és paloták s a jelenkor pompái: azon tágas piacok, a Piazza del Popolo, Piazza di Spagna pompás lépcsőzeteikkel, a Corso azon hercegi lakok hosszú utcája, a még pompásabb nagyszerű szökőkutak, Aegyiptusból hozott obeliscusok, emlékoszlopok, mindezek máshol méltók lettek volna a bámulásra; hanem Rómában mind egyebet, nem tudom kifejezni, mit, óhajtottam, s az az egyéb még mind hijányzott. Minden más városban, mindezek, még azon ellentét dacára is, melyet a szegénység, nyomor, rondaságnak, a gazdagság és fény kitárásaival szoros vegyülete minden lépten-nyomon undorító nevetséggel tüntet szemeinkbe, elégségesek lettek volna legdagályosabb várakozásainkat kielégíteni; hanem Rómában egyéb valamit óhajték, s azt itt megtalálám. Már a Foro csupa neve, mely a római história legnevezetesebb jeleneteivel oly sokszorosan vegyül, s azon dicső romok nagy száma, melyeket első tekintésünk átfoglal, s a körül levő új építmények hiánya vagy csekély érdeke elegendők azon hatást megmagyarázni, melyet a Foro Romano első látása lelkünkben ébreszt. A Capitoliumnak éppen azon falai alatt, melyek felett állottunk, egy csoportozatban állnak a Giove Tonante, a Fortuna s a Concordia templomainak romjai; egy felől áll a Septimus Severus nehéz kapuja s kevés távolságra a Phocas oszlopa, mely rég óta mostanig szinte egészen földbe temetve állott, mit az idő folyama alatt leroskadó építmények körüle halmozának. A fákkal árnyékozott sétával egy vonalban megy a Via sacra, melynek csupa neve a história lapjait nyitja fel előttünk, s itt állanak még most is a hajdani isteneknek szentelt templomok maradványai, többnyire keresztény templomokká változtatva s

a kalendáriom szentjei neveire keresztelve: a Vesta, Venus, Róma, a Béke templomai, számíthatatlan másokkal. Néhány oszlopok azon szenátusházból, honnan az egész világnak törvényeket osztottak; tovább ismét a Comitia s még azon túl egy egymásra halmozott falak romtömege, melyről az idegennek azt mondják, hogy a Caesarok lakja volt, és azon hely, honnan Nero lantját pengetve, gyönyörködve nézte a lángba borult Rómát. Álláspontunkról áttekinténk azon magasságon, melyen a Titus remek íve a Forót méltólag végezve áll, látva a Septimus Severus ívéig leterjedő caesari lak romjait s kerteket, és túl felől a Jupiter stator óriási düledékeit. Hanem alig akad meg a szem ezen tárgyakon, mert elébe tűnik Róma nagyszerűbb építménye, a dicső Coliseo.

Kinek képzőtehetsége legkopárabb is, csak egy pillanatig fussa át elméjében azon eseményeket, melyeket ezen nevek pusztá előszámlálása benne felidéz, és akkor bírálataira hagyom, nem egyez-e velem abban, hogy az egész világon alig tűnhet elébe mélyebb érdekekkel bíró látmány, mint az, mely a Campidoglio tornyáról lenézőnek elébe terül. Ezen Foróban, hol hajdonában a Gracchusok a nép szabadságát rettenthetetlen férfiúi hangon dörgötték, a szónoki állás körül, honnan Cicero ékesszólása varázsa által a nép ingó elméjét, mint viaszat, nézetei vagy szeszélye szerint hajtogatta, most baromvásárt tartanak, és marha, juh, sertés bög, mekeg, rőfög; és a Foro Romano dicső nevét is elvesztvén, jelenleg Campo Vaccino - barompiac név alatt ismeretes.

A Museo capitolinóban előbb az aegyiptusi szobrok gyűjteményén haladtunk által, mely az aegyiptusi művészet állapotját mutatja legelső időszakon kezdve a római győzedelemig, minekutána a római művészetnek aegyiptusira lassankénti hatása látható lesz; mert ha ez feszes jellemét megtartja is az alakok állásában, mindazáltal több eleganciát és kevesebb természetből elfajulást mutat.

A Vasa-teremben vannak a Caecilia Metella sírja mellett találtatott, lombozattal ékesített fejr márvány Vasa s a Furietti galambjai név alatt ismeretes legszebb és legnevezetesebb régi római mozaik - mert ha nem csalódom, görögöknél a művészet ezen neme szokatlan volt. Ezen művészetnemben semmi sem találtatik, mi csak hasonlítható is lehetne mű szépségében, rajz eleganciájában és színezett elevevényében ezen csészéből ivó galambakhoz.

Róma mai nap is nevezetes mozaikgyáraitól. A régi mozaik porcelánhoz hasonló anyagból apró kockákra vágva - melyeket *Tesserá*-nak neveztek - készítettet, s kirakva a mostani teveszőrökkel hímvarráshoz hasonlított, és arra használtatott, hogy a terméknek inkább földjét, mint falait ékesítsék ki vele. Az újabb római mozaik pedig üveghez hasonló, átlátszó anyagból készítettik, s a mű finomságáért, mely némely darabban annyira van víve, hogy pusztá szemmel alig lehet kivenni, s színezet helyes egybeolvadásáért a festéssel vetélkedik. Egy ily mozaik öszverakása egész hónapi s évi töredelmes munkába kerül. Az újabbkori mozaikmű sokkal feljűlmúlja minden bizonnyal a régit.

Van még egy neme a mozaikműveknek, mely csupán Florenben készítettvén, florenci mozaiknak vagy *Lavoro di Comessó*-nak neveztetik. Ez másodrendű drágakövek s becses márványokból rakatik öszve, melyek az ábrázolandó festmény színei után választatnak. Ezzel virágokat és gyümölcsöket igen szépen lehet utánozni. A hozzája szükséges anyag drágasága miatt nagy árú; de művészeti becsben a rómaihoz nem hasonlítható.

A *Császárok* termében látható az ők és hozzájuk tartozóik mellszobrai; ezek kevés művészeti érdemmel bírnak, s inkább mint hasonlatosságok gyűjteménye érdekesekek.

A *Filozófusok* termében találtatik Sappho mellszobra. Ő szépnem volt.

Faunus-teremben áll a szép veres antik (rosso antico) Faunus; és

Gladiátor-teremben a haldokló Gladiátor, melyet Byron másodszor tönkhalatlanná; s egy gyenge tollnak balgatagság, merészség volna leírni, bármik legyenek is az érzelmek, melyeket ezen élő márvány benne felébreszt.

A Museo capitolinóval szemben van a Palazzo di Conservatori, s ennek udvara tornácába helyezve Julius Caesar szobra, mely ezen nevezetes férfinak eddigelé egyetlenegy ismert képe egész Rómában. Ezen palotában tartatik a Romulust és Remust szoptató ércfarkas, mely mint Róma szent védője azt szabadság és nagyság, rabság és lealjasodás korszakaiban híven őrizte, s teje fiainak, habár elkorcsosodtak is, ereikben még most is foly. Azt regélik róla, hogy dicső fia, Caesar meggyilkoltatásakor dühös iszonyodásában a mennydörgést magára vonta, s egyik lábát villám érvén, az örökösön sérülve maradt.

Ezen épületek megett állott a hajdani vár - Róma Acropolisa s a nevezetes Tarpeja rupes, melyről a hazaárulókat vetették le.

Nem mellőzhetem hallgatással az Olaszhon nevezetes tudósai, írói s művészei szobraikat is. Itt állnak azok; de azon dicsőségre, hogy szobraik a Campidoglióba helyezettethessenek, ők csak halálok után emeltetnek. Idegen művészek, kik itt helyet találtak: Nicolas Poussin, Raphael Mengs, Angelica Kauffmann, Joseph Suée.

Elkövetkezik a Duca T. fényes táncmulatsága, melyre én is el valék híva. Az óra a tizenegyet elüté. Készen kiöltözve állék, legyezőmet és bokkrétámat kezemben tartva, s szekereimet jelenték. A Corso s Piazza di Venezia telve levén szekerekkel, mint egy temetési pompakor, oly lassan haladhattunk elé. Egy a legunalmasabb helyzetek közül: cifrán kiöltözve, egyedül, feszesen kénytelenítetni ülni a szekérben, félelmek közt, hogy egy hirtelen mozdulat vagy szekérdöccenés a friss, könnyű virágos táncöltözetet egyberücsköli, egybehervasztja. A nyughatatlanság megérkezni sarkall, s haladni mégsem lehet. Bosszúság, unalom savanyúra vonja képünket, s ott mégis mosolyogva kell bélépni.

Kívül a kapu, bemenetel, pompás lépcsőzet fényesen kivilágítva, a paszomántos, tarka liberias legények légiója, a szépen válogatott ízléssel virító öltözetű, feltollongó ünnepi nép, a kihalló tánczene örömhangjai már oly meglepő jelenet vala, mely a várakozást legfőbb pontjára hágtatá, az ünnepi terem tündér fényébe béléphetni. Egy tükörbe tekintve beh szegénynek tetszik öltözetem, mellyel otthon úgy meg valék elégedve! Egyedül levén s nem tudván, mint hassak keresztül a sok termék labirintusán, míg a háziasszonyhoz juthatnék, egyik külső teremben megállék, s a Ducát kikéretém, ki az anyjához bévezetett. Erre tekintve, igazán szégyenemre meg kell vallanom, nem tudám: elnevessem-e magamat vagy sajnáljam, oly nevetséges cifrán s amellet sajnálatra méltólag nézett ki. Mindig fájdalmas érzést gerjeszt, midőn a kor magát nevetségessé teszi. Egyszóval, ha lehetséges, talán még több drágasággal volt bérakva, mint a Madonna di Loretto. A gazdagság fitogtatásáért önszemélyét ily heroizmussal merőben elfelejteni még sohasem látám.

A táncolófolyosó tömve vala minden nemzetbeli néppel. Itt a társaság vegyesebb szokott lenni s nem oly kirekesztő, mint a követeknél. A française-ok megindultak. Az olasz nők lankadtan forgatták mély szenvedélyt láttató sötét szemeiket, s pongyola öltözetők kevés tetszvágyat árult el. A szép virító angol nők keményen táncolnak. A kiturbányozott anyák szemeikkel leányaikat, mint kotlókat, úgy őrzik. Az olasz principék az angol gazdag öröklőnőket vadásszák. A francia nő kitűnő nyájas módja s csinos, friss öltözetéről. A szabad Amerika lánykái esengnek egy angol lord táncosért, s párizsi Palais Royalból öltözött férfiai mind a legarisztokrataibban hangzó neveknek mutatattják bé magokat, s módjokról angoloknak kívánnak tartatni. A szép abbé itt is egész tetszvágyával megjelent. A gyülekezet királynéja volt a

herceg Borghese nemrégén férjhez ment leánya, kinek római büszke szépségét párizsi nevelés s öltözet emelte.

Szerencsémre pillanatra egy ismerősném mellé jutván, kértem tőle: ki az a különös tekintetű férfi, ki párizsi divat szerint öltözve oly csüngő bajuszt visel, mint egy kínai mandarin? Ó! ez marquis..., mondá nevetve. Charlista s heves bámulója a kínai uralkodásmódnak és nemzetnek, melyet egész világon a civilizáció legfelsőbb fokán levőnek mond, s elve kifejezése végett nevelte ezen kínai bajuszt.

Több ismeretségeket csináltam. Az ünnep Amphitrionja büszke meglepéssel sétálgatása után, mellettem üres hely levén, leült. Kérdé: voltam-e már a vacsorateremben, mert ha megengedem, oda bévezet; de már azelőtt bámulván az egész konyhai fényt, mely az ünnepi pompának megfelelő volt, készségét megköszöntem. Minekutána az ünnepet dicsértük, a Duca minden előbbi egybeköttetés nélkül, mintha maga előtt mentetetni kívánta volna magát, hogy oly kicsiny érdekű személlyel szót szaporít fényes ünnepében, hirtelen csak így szól: „Úgy hallom, ön ismeretes nevet visel.” Ezen különös kérdésre bennem is egész palatinális vérem felbuzdula, s felelém: „Születési gőgöt, úgy, mint minden más gőgöt is, mindig nevetségesnek találtam; de ha hazám régi s új históriáját valamennyire ismeri: annak mind régibb, mind új adatiban ismeretes családi nevem. Jöjön, kérjé meg követünköt, ha a bécsi udvarnál nevem ismeretes-e vagy nem?” Hevemben egészen elfelejtém, hogy ily Ducánál okosabbak is keveset tudnak szegény magyar honomról, hanem inkább csak néhány magokat vető uracskáiról, kik birtokaikban lévő jobbágyaikkal s a sötét középkorból rájuk szállott nemesi jogaikkal dicsekednek. Tovább kérde „Hogy tetszik Róma?” - „Ez a hanyatló város nagy és szomorú hatást teszen az idegenre - felelém. - Csudálom, hogy a rómaiak nem szeretik jobban. Én, ha a gazdag T. volnék, másként tenném magamat nevezetessé, mint a legfényesebb multságok adásával és a pápa sarui csókolásával.” A Duca ezen úgy meghökkent, hogy csaknem keresztet vetett. Még több érdektelen beszéd után elválánk egymástól.

Más ismerőssel találkozva s újra a fényes bálról beszélve mondtam: „Mennyi libériás legényeket tart ez a Duca!” - „Hiszen - felelé - ezek mind nem ide tartozók, csak hasonló alkalomra így kiöltözvők. T. közönségesen nagyon cudarul és fukarul él.” Más ismét: „Micsoda gondolat ily unalmas bált adni!” - Más: „Ily elegybelegy társaságban még az ismerősökre is alig lehet akadni.” - Így mindenki oly jól kívánta magát mulatni, amint csak kitelt tőle, s többnyire mindenik vagy leszóla, vagy kikacagá a fényes gazdát, ki hihető, vendégeit szívéből meguná.

A hazamenetel még nagyobb bajjal történt, mint a jövetel, mert az egész társaság egyszerre oszolván el, zűrzavarban az elalutt vagy ácsorgó legényeket alig lehetett elékapni, s az egész éjszakán ott álló szekerekre unalomig kelle várakozni.

A fényes bál eltelt. Másnap még alig aluttam volt ki magamat a fáradságtól, midőn szoba-leányom jelenti a T. legényét, ki rendre járván a báli vendégeket, valami kevés ajándékot kér; mert többeknek közölök csak az a fizetésök, mit így békapnak. Ezen csudálkozva elébeszélém egyik ismerősömnek, nem hihetvén, hogy ez a Duca tudtával eshessék. „Dehogynem - mondá kacagva. - Egyik jó barátom, kinek T. banquiera, midőn ennek legényei hozzája mentek kéregetni, assignatiót küldött neki, hogy a banquier a Duca cselédeknek egy bizonyos summát fizessen ki.” A következő napokban ehhez hasonló történetecskéket szám nélkül lehet hallani. Ki-ki annak örült, ha a kínlátott Duca orra alá borsot törhetett. Azon télen több bált már nem volt adandó.

III. szakasz RÓMA

Szent Péter temploma. - Vatican-palotabeli nevezetességek. - Bosszúságok. - Colisseum. - Forum Romanum. - Trajanus oszlopa. - Pantheon. - Forum boarium. - Rienzo háza. - Báli készület és honi levelek. - Carnevale

Magamban méltó kedvet érezvén a Szent Péter nagy templomát megnézni, mit ekkorig mind halasztottam, félvén, hogy a társasági multságokkal s egyéb látnivalókkal igen elfoglaltatásom miatt első látása lelkemre nem teszi azon hatást, melyre már oly hosszas idők óta, úgyszólván, buzgó ohajtással, készülődtem: elmentünk megnézésére. Már az előtte kiterülő tágas Sz. Péter piaca, mely nagyszerű porticókkal körülvéve, s a közepében vizeit magasan fellövellő két szökőkút között álló aegyiptusi obeliscus, honnan hármass lépcsőzet vezet fel a templomhoz: úgy képzeljük, előre elkészít ezen nagy látmányra. De midőn a nagy ércajtó utánunk ünnepélyesen bétévődik, és belépünk a Michelangelo rengeteg boltozatja alá: ott kell tiszteletbe merülve fejtenünk az emberi elme előtt, mely ily nagy művet tud teremteni. Igaz, minden templom, anélkül hogy meg tudnók magunknak magyarázni, miért, buzgó tisztelet érzését ébreszti fel bennünk. Hol annyi megtörődött szív fohászkodásait alkotójához bocsátja; hol a lélek földi bilincseit magáról leginkább le tudja rázni: az a hely mindig mély tiszteletet gerjeszt. De figyelmünk, kivált a katolikus templomokban, az ékesítő melléktárgyak miatt többnyire mégis megoszlik; az oszlopokat, szobrokat, oltárképeket vizsgáljuk, bámuljuk, s ezeket érzéseink magasra feszítésére segédül hívjuk. Hanem ide belépve, roppant egység ötlék előnkbe, mely elfelejti, hogy ezt gyarló emberi kezek rakták össze, s oly érzést támaszt látása, mint a természet nagy műveié. Csak látunk, hiszünk; s megtörődve, mély alázatosságban hódol a szív egy fő Valónak, anélkül hogy vizsgálódnék, miért. Ezen boltozatot a hatalmas katolicizmus lelke fuvallata emelte. A Raffael, Domenichino, Guido mesterműveik mind mozaikmásolatokban ékesítik az oltárokat, s azon művek, melyeknek szemlélése egyedül elég volna lelkünket elragadni, mint virágok a rétben, csak ékesítnek, de ezen roppant építmény egységében elvesznek. Ezt csak egy nagy férfiúi erős elme szülhette! Oly egybehangzó, hogy még nagysága is elvész előttünk; pedig közepéből nézve az ajtóban álló kolosszális nagyságú, szentvizet tartó angyalok csupán gyermeki nagyságúaknak tetszenek; a sok imádkozó nép, a szerzetesek, kik, mint egy-egy sötét felhő, lepik meg a templomot, úgy eloszlanak, hogy azt véljük, alig látunk egy-kettőt az oltárok előtt térdepleni.

Kedvetlen érzést gerjesztettek bennem azon tíz- vagy tizenkét éves és már sötét papi öltözetbe burkolt gyermekek sergei, kik, anélkül hogy sejdíteni is tudnák, magokat minden világi érdekek megtagadására, emberi gyarlóságok levetkezésére szentelték. A fiatal papok közt még lehet vagy egy szent elhivatásának megfelelő lelkes s oly tekintet kifejezését látni, mely a Murillo égi tűzzel lángoló szentjeire emlékeztet. Valóban bánattal említem a Sz. Péter rút érc ülőszobrát. Ez hajdanában már a rómaiak alatt is mint Jupiter megjelent volt, s ennek a sok csók, mellyel a jámbor hívők minden pillanatban illetik, lábujjait elkoptatá. Így bármily nagyszerű s felemelkedett legyen is az eredeti ösztön s a tárgy, de az emberi szűkeség mégis aprólékos, nevetséges színbe tudja öltöztetni. Magamra bosszankodva kelle magamat elnevetnem ezen kacagásra méltó látmányra; pedig talán sohasem volt kedvem ily kevésbé elkészülve a nevetségest felfogni. Michelangelo! a te nagy lelked Isten házához méltólag hajthatta a boltozatot; de a kicsinység szellemét mégsem zárhattad ki belőle.

Sz. Péter templomából a Vatican-palotába mentünk, mely számtalan nagy termeket, szobákat, galeriákat, nagy kápolnákat, teménytelen folyosókat, pompás könyvtárt és roppant múzeumot foglal magában.

Itt a *Sixtus kápolnája* falaira megint teremítő lelkét fuallta Michelangelo. Az Utolsó ítélet, melyet merész ecsetjével eléhozott, a költői képzeteknek oly gazdagságát, a rajznak oly pár nélküli nagyszerűségét árulja el, hogy mély bámulás és rémülés fog el, midőn előtte állva szemléljük.

A *Loggie di Raffaello*-nak nevezetett folyosók e nagy művész rajzai után vannak szeszélyes arabeszkekkel elegyesen a Biblia-históriából való történetecskéket ábrázoló festményecskékkal kiékesítve, s ezek a jó ízlés s elegancia legválogatottabb példányai.

A *Stanze di Raffaello* - általa s jobb tanítványai által freskókkal ékesített négy terem, s a bennök ábrázolt jelenetekről így nevezetnek: la sala di Constantino, la sala d'Elodoro, la sala della scuola d'Aténe s sala del Incendio. Ebben az égésjelenetet Raffael oly költőileg felemelkedetten ábrázolja, hogy nem tudjuk, a nagy költőt vagy festőművészt bámuljuk-e benne. Az elől álló pompás csoportozatot Giulio Romano a Raffael rajza után festette; a mennyezeten levő festmények Pietro Peruginótól valók. Ezeket Raffael szeretett mesteréhez való tiszteletből meghagyta. - Az Athenei iskola minden bizonnyal Raffael egyik nagyobb mesterműve, s az utána következő művészeknek a klasszikus rajz iskolája gyanánt szolgál. A filozófusok alakjaiban az idejében élő nagy embereket ábrázolta le. Heliodorus-teremben az egyik festmény azt jelenti, midőn I. Leó pápa Attila elébe kimegy, s Sz. Péter és Sz. Pál kivont fegyverekkel az égen megjelenvén, Attilát Róma elől visszaretentik. El nem mellőzhetem ezen teremből említeni még azon különös festményt is, mely azt ábrázolja, midőn a börtönben Sz. Pétert láncaitól az angyal megszabadítja s onnan kivezeti. Ezen bámulásra méltó festményben a világosság négy különböző hatása tűnik elő: a börtönben levő angyal fényes világot terjeszt el maga körül; ismét ugyanazon angyal ahhoz hasonlót kívülről; másfelől a bésütő hold világol szelíden, s utóbb egy őr által tartott szövétnek, mely fegyvereire tündöklő világot sugároztat. A negyedik teremben ábrázolva van, midőn Sylvester pápa Constantinus császárt megkereszteli.

A *Vatican képgyűjteményében* találatnak azon dicső halhatatlanságot érdemlő klasszikus válogatott művek, melyek a művészi világban legelső becsűeknek ismertetnek. Mindjárt a folyosóba bélépve látjuk a velencei Doge képét Tiziantól, Krisztus keresztről levételét Caravaggiótól, a Sz. Romuald vízióját Andrea Sacchitól, a Sz. Hieronymus Űrvacsoravétele alatt ismeretes mesterművet Domenichinótól, ki Raffaelnek alig engedi az elsőbbséget. E bámulatra méltó festményt többen ezen művészeti kincstár remekdarabjának tartják. Sz. Erasmus vértanúi halála Nicolas Poussin műve, mely e klasszikus mesterművek közt helyet érdemele; én mindazáltal Poussint bámulni s annál inkább szeretni sohasem tudám megtanulni. Klasszikus helyes rajzai mindig hidegen hagytak, anélkül hogy legkisebb érzést is gerjesztettek volna fel bennem. Említendő még Guidótól egy remek festmény, melyben feljül Szűz Mária, alatt Sz. Tamás és Sz. Hieronymus előadvák.

Ezek után következnek - ha úgy nevezhetem az ecset legdrágább kincsei: Guercinótól egy Magdalena, Sz. Péter vértanúi halála Guidótól, Krisztus feltámadása az egyszerű Peruginótól. E mellett áll Raffael transfigurációja! Ezt leírni, ennek felsőbb szépségéről legkisebb képzetet is adni tőlem legalább lehetetlen. Szemeimnek alig tudtam hinni, hogy ezen mennyei vízió megtestesülve örökké láthatólag megvalósulhatott. Tőle elfordulva s visszatekintve láttam és ismét láttam azon mennyei dicső víziót, mely lelkünk elébe csak legszentebb, legelmerültebb pillanataiban tűnhetik, mint egy felsőbb sejdítés. Ott, igazán ott állottam azon mestermű előtt, melynek láthatásáért lelkem már oly rég esengett, s melyet magányos pillanataimban - midőn

a hosszú, hosszú őszi estéket csak képzeletimmal és forró vágyaimmal töltöttem - egy-egy metszést vagy leírást mohón előkapván annyit találgattam, hogy milyen lehet. Mellette megint szeretett mestere, Peruginónak Krisztus születése áll. Ezen festményben Raffael is segített. Krisztus a maga dicsőítésében, mely bámulásra méltó festménye Correggiónak; ragyogó napsugázzattal körülvéve, aranszínű világos háttérből emelkedik ki a Krisztus alakja. Következik a Tizian festménye, mellyel önmaga úgy meg volt elégedve, hogy nevét alája tette; a Paolo Veronese Sz. Helenája, s Garofalótól egy szép festmény, Szűz Máriát, Sz. Katalint, Sz. Józsefet s a kisdéd Krisztust ábrázoló. Ismét említenem kell Raffaelnek Madonna di Foligno név alatt ismert halhatlan művét, mely reám mindig mély hatást tett. A több elő nem sorolt festmények is mind elsőbb érdeműek; de én csupán azokat számlálám elő, melyek lelkemre oly felejthetetlen mély hatással voltak, hogy még most is elevenen emlékszem rájuk.

A *Museo Chiaramonti* - mely a Chiaramonti családból származott VII. Pius pápáról neveztetik így - gazdagon ki van ékesítve a görög és római művészet becses tárgyaival. Ezek a művészet, história s régiségtudományra nézve mind egyről egyig különös nagy érdeklődéssel bírnak. Ezeket említi Winckelmann lelkes tudományos munkájában; de én csupán azokat említem, melyek reám nézve különös érdeklődéssel bírtak. Én sem tudós, sem művész nem lévén, érdemeikről nemigen, hanem inkább rájuk hatásukról szólhatok; de minthogy többnyire az egyenes természetű, talán hozzá kell még tennem, művelt ízlésnek a szép és jó egyenlőleg feltűnő, és semmi kedvet vagy talentumot nem érzek magamban a különösködésre: tehát én is csak a közönséges bámulást nyert tárgyakat tartám inkább emlékezetemben, s ha valamit említeni akarok, csupán azokat említhetem, melyeket már annyi mások említettek; azonban hihető, némely olvasómra nézve a tárgy mégis új fog lenni. S ilyek a Minerva Medica nevezet alatt ismert szép antik szobor, melyet leplezete s az a gyengéd szűz méltóság, mi egész alakjában, magatartásában és arcvonásában kifejezve, a tökéletesség első rendébe emelnek. A Nílus vize kolosszális szobra tizenhat apró gyermekekkel körülvéve, kik a tizenhat mérőt ábrázolják, meddig a Nílus vize szokott volt kiáradásaikor hágni. Egy görög filozófus szobra, melynek feje a Homeruséhoz hasonló. Demosthenes szobra s egy nemes, bátor tekintetű Amazoné.

A VI. Pius, XIII. és XIV-ik Kelemen pápákról neveztetett múzeumban - *Museo Pio-Clemente* - van a híres Torso del Belvedere. Ez egy nyugvó Hercules szobrának töredéke. Sohasem tudám a torsók szépségét bámulni, tökéletességök bármennyire sajnáltatja is velünk, hogy az egész nincs meg maga épségében; de jártas művésznek kell lenni annak, ki csupán egy megmaradt testtörzsből az egésznek egykori mivoltát, tökéletességét, állását ki akarja venni.

Meleager-teremben kitetszik Meleager nevezetes szobra. A görög művészet ezen hősei közt, melyek egész létökben természetes egyszerű lelki s testi erőt és nagyságot fejeznek ki, Canova művészi hiba nélküli s az antik külső alak idomzatai szépségéhez hasonló sima szép Perseusa - csak félve vallom meg - nékem úgy tetszett, mint egy kikent hajfodorító tudós kezei alól éppen most felkölt Dandy, ki magát a hajdankor hősi szerepébe játszdja. S ugyanezen művész két Ököllel verekedőji, ítéletem szerint, inkább elérték volna a görög művészet tökélyét, ha állásuk igen válogatott nem volna. Ezek is csak színházi hatással bírtak rám nézve midőn a haldokló Gladiátor legmélyebb érzetimet felszólítja.

Itt a teremben egy padon ülve nagyon mulattatott egy hozzám közel ülő pár beszélgetése. Ez egy közkatona volt és tapasztalatlan falusi szépe, kinek amaz magyarázgatta a művészet ezen remek kincseit. A nő Canova egyik szobrára mutatva szóla „Ó, be szép! Ugye, ez antik?” - Társa mintegy megszégyenülve szépe tudatlansága miatt, körülnézte magát, hogy valljon más nem hallá-e ügyetlen észrevételét, s monda: „Ez nem antik, hanem a nagy Canova műve, mely szinte megérdemli itt állani.” Így ezen klasszikus föld fiait többnyire mind természetes ismerői

s kritikusai a szépmesterségeknek; ezen mesterművek között születve s közöttük nőve fel, azok oly mindennapi megszokott ismeretes tárgyakká váltak előttük, hogy többen közölök, kik hihetőleg az ábécét sem ismerik, Raffaelt, Michelangelót emlegetik. Sokszor meglepő volt rám nézve a neveletlen köznép által oly klasszikus ismereteket, tárgyakat említve hallani, melyeket eddigelé csak tanult tudós férfiak szájukba valóknak tarték; s a művészetről viszont oly helyes és válogatott ízlést tanúsító észrevételeket, melyekkel a legneveltebb ízlésű s ismeretű meg nem szégyenlhetné magát. Kivált nekünk, magyaroknak, feltűnőleg kevés ízlésünk és szeretetünk van a szép művek iránt. Hány elegáns és magát legneveltebbnek képzelő társaságban árulja magát el néha ezen tárgyak iránt oly bosszantó s még nevetséges merő tudatlanság is, mely a tudományokat üldöző, könyvtárgyújtogató Omar ajkaira való volt volna!

Gyakran igen mulatott, midőn hallám egy-egy öreg cicerone mély tiszteletét minden iránt, mit „anticó”-nak nevezett, s az újabb művészeti darab iránti büszke megvetését, melyről mindig így szóla „È male, é moderno.”

Múltattam a Laokoon nagyszerű csoportozata előtt, mely azt ábrázolja, midőn az oltár alatt létező kígyók felbosszankodva Laokoont, Neptunus papját, két fiaival együtt megfojtják. Laokoon alakja testi s lelki fájdalmat, magát felejtő s fiait védő atyai szeretetet, kétségbeesést fejez ki minden arcvonásiban és megfeszült idegeiben. Ahány rajzot vagy metszést láttam vala még, ezen nevezetes csoportozatot ábrázolót, ahelyett hogy helyes képzetet adott volna nekem róla, mind kellemetlen látmány volt előttem. Sohasem tudám érteni, mit lehessen olyannyira bámulni azon valóban undorító s borzasztólag elvont vadőrült arcvonásokon. Ez igen is mesterséges lehet, de bizony undorító rút, mindig úgy gondolám. Képzetem szerint ezen mesteri csoportozatot teljes lehetetlen csak valamennyire is tökéletességéhez közelítőleg lemásolni, melyben Michelangelo helyes merész rajza Raffael gyengéd lelki kifejezésével egyesül.

Mindezen remekműveket feljűlmúlja a híres Belvederei Apollo. E szoborban a szépnek érzete csudálásra méltó fenségre van víve. Ebben az ifjúkor teljes virító szépsége, könnyű, hajló mozgékonyasága férfiúi erővel párosul, s a szépség istene hiba nélküli, klasszikus, csendes méltósággal bíró arcát, derült homlokát isteni nemes harag lelkesíti. Férfias elhatározottságot jelentő s emellett oly ideális szépség bájaival bír egész alakja, melyhez eddigelé még egy művész sem tudta hasonlítólag közelíteni. Szólásra nyíló ajkait mintha minden földi aljasság megvetése eleveníténé. Ezen szobor valóban él és lehel. Lelki indulat kifejezése által a művész a szépség istene tökéletes klasszikus idomú alakját és ahhoz járuló halotti lélektelen hidegségét felelevenítve, élet szikráját tudta beléje lehelni. Véleményem szerint a szépség ily egybehangzó tökéletessége, mivel szemünk nincsenek hozzászokva, ránk nézve kevésbé érdeklő s rokon érzetet nem ébreszt bennünk.

Az *Állatok termében* levő művek közül egy lovat elszagató oroszlányra emlékezem inkább. Itt is csak bámulni lehet, mennyivel feljebb állott a görög művészet a mostaninál. Ezen műveken mind egyről egyig látszik, hogy természet után vannak másolva, s annak legszorosabb vizsgálatából eredt ismeretét mutatják minden állásaik, mozdulataik de a tudománnyal és ízléssel válogatott, magas szempontból nézett természet után, nemcsak külső, élet nélküli alakjával, hanem az azt nemesítő lélek kifejezéseivel.

A *Szobrok folyosójában* két hosszú sor szobrok közül az érdekesebbeket kijelölnem bajos lenne. Többé-kevésbé mind jók és érdekesek. Többnyire mind a római császárok és hozzájuk tartozó személyek leábrázolásai levén: Caligula, Nero, Caracalla - ezen szörnyetegek - voltak gondosabbak magokat márványban halhatlanítani, hogy undok emlékezetökkel együtt

vonásaik is átmenjenek a jövő korra. Az odahagyatott Ariadne szép szobra, mely közönségesen Cleopatrának neveztetik, említést érdemel.

Kimondhatatlan érdeklődéssel voltak reám nézve a *Mellszobrok*. Rómában mulatásom alatt hányszor felejtém el magamat ezek között! Hányszor járék közöttök málázva le s fel! Hányszor állék meg egy-egy előtt, mely valamely arcvonásáról feltűnt, hogy kitaláljam: kié lehet; vagy megfelel-e azon képzeletnek, teóriának, amint egy-egy kijelelt nagy ember kinézését képzeltem; vagy hogy kitaláljam, kiolvassam vonásai kifejezéséből jellemét, ész- és lélektehetségeit! Mert ki nem alkot magának élettapasztalásaiból vont eszméket? Vagy ki nem érzi az első tekintetre vonzó vagy visszataszító erő hatásait? melyeket alig tudunk magunknak megmagyarázni, hogy miért; és ezen különböző érzéseket sem szépség, sem ennek hiánya nem okozza.

Olykor boldogultam találgatásaimban; de sokszor egy-egy fő merőben felforgatta eszméimet. Kivált a dicső Trajanus lapos feje, alacsony, bényomult, kevés lelki tehetségekre mutató homloka, s a magán oly stoicus erővel uralkodni tudó, krisztusi felemelkedett jóssággal bíró Titus elhízott és elpuhulásra mutató, elhúsosodott ábrázata alsó része borzasztólag megzavartak kis tudományomban. „Ez lehetetlen, hogy Trajanus, Titus legyen!” - mondék; mindazáltal Trajanus és Titus volt. De tovább víve vizsgálatimat, mégis mely különbséget találék a Titus arcvonalmiban és a Lepidus elhízott, elbutult alakjában, melyben az állatiság minden lélek-kifejezést merőben elnyomott! Nero gyerekkori arcszobra feltűnő szép; hanem szorosan vizsgálva, duzzadt makacsság és aljas ravaszság arckifejezése főbb jellemvonásai. Nagyon érdekes kísérni az ő különböző életszakaiból ábrázolatait; amint az évek rossz aljas indulatait kifejtették, úgy alakján nyomaikat hagyva, az ártatlan kor szépsége róla eltűnt, míg utóbb a férfikort elért Nerót ábrázoló szoborból ezen undorító szörnyeteg lelke világosan olvasható lesz, bárhogy kívánta is a művész hízelkedő keze szépített vonások csalfa bájaival eltüntetni s megnemesíteni. Így az Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Galba, Caesar, Brutus, Aristophanes, Domitianus, Messalina, Julia, az ideálszépségű Antinous szobra s a többeké mind érdekes, és bizonytalanságban tapogató vizsgálatinknak számtalan táplálékot nyújtanak. Napokat el tudtam volna itt tölteni; s ha ezen szenvedélyemet még tovább folytatom vala, végre, mint az ábrándozó Lavater, talán én is felkiálthattam volna „Ily orral az ember csak Caesar lehet!” Még ezen észrevételemet is ide kell tennem: a jellemi erő, lelki nagyság nemesítőbb jeleket hagy az alakon, mint csupán az észtehetség; a karakterhiány mindig valamely kicsinyítő cudarsággal bélyegzi meg a külső alakot.

A *Múzsák termében* állanak ezen kilenc testvér lelkes szobrai; az Aspasia békélyozott mellszobra Hermes-alakban végezve, mely nem feltűnő szép, s a Pericles Hermese, mely egyetlenegy ábrázolata ezen nevezetes embernek.

A *kerek teremben* a Jupiter stator nagyszerű mellszobra parancsolólag ragadja el bámulásunkat. A Faustina öreg korbéli mellszobra is itt áll.

A *görögkereszt-teremben* állanak két aegyiptusi ízlésű, hatalmas, veres gránit caryatides.

A *Biga-terem* neveztetik egy közepében levő fehér márvány diadalmi szekérről. Emlékszem még egy ide tartozó nagy szakállú szoborra is, melynek leplezetére Sardanapalus van vésve.

A *Candelabrumok* pompás folyosójában több elegáns alakú márvány candelabrumokat, vázákat s más antik darabokat bámulhatok vala, ha a már látott mesterművek egész bámulásomat úgy el nem ragadták volna, hogy e mellesleges tárgyakat, bármily ékesek, magok nemökben elsőbbséget érdemlők s régiségbúvárokra nézve kimondhatlan érdekűek legyenek is, minden figyelem nélkül mellőznöm kelle.

Rómában, a múlt nagyság ezen gyászvárosában csak a nagyszerű ébreszti figyelmünket, s lelkünket, érzeményünket, úgy mondhatnám, római alakba önti. Csekélységek, apróságok, kicsinységek mind eltűnnek előlünk; vagy mint figyelemre nem méltók csupán megvető tekintetet nyernek.

Császárunk születése napján követünk fényes táncvigalmat adott. Én is az elhívottak közül egyik levén, egészen felkészülve az öröm elővárásai közt szekerembe hirtelen felülék, anélkül hogy csak körül is nézném magamat. A palazzóhoz érvén, a lépcsőzet előtt szekérből már kiszállni szándékozám, midőn olasz inasom karját nyújtván, hogy kisegéljen, reátekintek, s szörnyű bosszúságomra látom, hogy szinte merőben öltözetlen, amint ágyából felkölt, csak egy rongyos köpenyeget öltvén magára. „De hát ez mi? - kérdém iszonyodva. Hogy menjek fel egy ily legénnyel? Ez teljes lehetetlen.” - „Ó! ez semmi - felelé egész hideg apátiával. - Alhatnám volt s lefeküdtem, s aztán restellém újra felöltözni. Ily bagatella szót sem érdemel.” - „Bagatella! Szörnyűség! - szólék szinte sírva. - Így lehetetlen, hogy felmenjek. Térjünk vissza.” - Ezzel hazatérék oly szándékkal, hogy ismét visszajövök, de a sok szekértől alig mozdulhatván, míg szállásomig érek, úgy elunám magamat, hogy minekutána bosszúságomat az otthon levőknek elbeszélém, csak levetkeződéim ünnepi öltözetemből; Lammenaistól *Les paroles d' un Croyan*-t elővevém, s a nagyvilágot és bosszúságomat tökéletesen elfelejtvén, nem tudom: ha időm nem kellemesebben tölt-e el így itthon, mint azon fényes gyülekezetben, hol alig akadva egy-egy ismerősre, egy baráti tekintet sem üdvözlett, s engemet is általános tetszés látvágynál egyéb nem lelkesített volna. S ez közönségesen a társaság, és ennek áldozunk fel annyit! többnyire mindig házi nyugalmat, olykor önbecsülést, így elmélkedém magamban, s mind igen helyesen; mindazáltal első dolgom vala azon ügyetlen inast szolgálatomból elbocsátani. De csak képzeljék szép olvasónőim! milyen bosszúságot érzék másnap reggel, midőn díszes báli öltözetemet a székeken darabonként kiterítve látám. Elfelejtkezve lőn mind, mily filozófiával tudám tegnap balesetemet túrni, ekkor már csak az elszalasztott öröm jutott eszembe. Ily ellenkezések vannak érzetinkben.

Egész ebéd előtt jöttek látogatóim, kik sajnálatjokat jelentvén kérdezték: mi lehete oka elmaradásomnak. Találgatva minden egyebet előhordtak az igaz okon kívül, melyet igazában bajos is volt eltalálni. Többnyire így terjednek a tetteink iránti vélemények.

Új bosszúság ére. Szobámból egy ezüst gyertyatartóm elvesze, s minden keresések, tudakozódások után sem tudánk nyomába akadni. Ezt egy ismerősömnek panaszolván mondtam: rendőrséghez folyamodom. „Ez mind hasztalan lesz - viszonzá. - Előbb is jól megfizettetik, mert az idegeneknek, kiket egyáltalában szívökből gyűlölnek, itt soha sincs igazok; aztán még attól is tarthat, hogy a társát is elkérik, mellyel a megtalálándót egybehasonlítsák, s azt sem fogja többé soha látni.” Akkor csudálva hallám ezen municipális igazságtételt, melyet az olasz megromlott jellemnek tulajdoníték. Most már kevésbé tűnnék fel előttem.

Március egyik meleg olasz estjén a hold oly szelíden sütött bé ablakunkon, hogy vágyásunk eredt a Colisseum romjait holdvilágnál látni. Töstént szekeremet parancsolván elé Sz. barát-némmal beléülénk, s a Colisseumhoz hajtánk. A hold búsan fénylett a világ hajdankori uralkodónéjára s a colisseumi roppant romok tömegére, melynek egymásra tornyozódott íveire szeszélyes önkénnyel lövellte helyen-helyen ezüstöző sugárait, s melyet sötét, óriási árnyékokban merész ecsetjével a földre festve, még nagyítva s nagyobbyszerűen tüntette előnkbe a valóban lelket emelő, bámulásra méltó látmányt. A vérengzés szilaj ünnepeinek szentelt tágas Circus arénáját az embertársait oly forrón szerető Titus, ki minden napját elveszettnek tartotta, melyet jótett nem emelt ki élte folyamából, száz nap tartó, ötezer vadállat és néhány ezer gladiátor egymást marcangoló játékkal nyitotta meg, s azon vad ünneplések alatt több vért ontatott, mint Robespierre egész véruralkodásában.

Dicsőítve légy örökkön-örökké, Krisztus szelíd tudománya, mely ezen vad örömeket megszüntetéd!

Hol a vad nézősereg kegyetlen örömrivalgásai, a vérökben fetregő haldoklók halálnyögései, a vadállatok kín és vér után ordításai összevegyült karzajban hatottak fel az irgalom trónjához az erkölcsi sötét kor s pogány hit eltörlését fennszóval kérve; hol a vadak elébe vetett, hitökért, lelki meggyőződésükért vérző mártírok végső buzgó fohászkodása volt: Uram, bocsáss meg nékiek, mert nem tudják, mit cselekesznek: ott a keresztény hit most tizennégy oltárt emelt, s középben szerényen áll egy keresztény kápolna, melyben egy lámpa csillámló szent világa a jámbort, halálra készületlent az orozban gyilkoló törétől kívánja megóvni - mert fájdalommal kell mondanom, a gonoszság most is sokszor a Coliseum árnyékába szokta magát megvonni, hogy gaztetteit ott sötétben elkövesse - vagy a bűnös szándékút imádság gondolatira emlékeztetvén, azt megtérésre szólítja a kegyelem képe elébe.

Vezetőnk égő szövétnekkal ment előttünk, s mi a felvezető kanyargó lépcsőzeten és az arcusok közt bujkálva több társaságokkal találkoztunk, melyek úgy, mint mi, ezen dicső elragadó látmányt jöttek felkeresni. E romok közti éji találkozások, ámbár mint ismeretlenek egymáshoz nem szólva haladtunk el egymás mellett, kifejezhetetlen érdeklődéssel elevenítették a jelenetet, mert ugyanazon gyönyör felkeresése csatolt mint köz láncszem ezen pillanatra egybe. A felsőbb emelethez vezető folyosókban énekhangok lepték meg füleinket. Egészen elbájoltatva állánk meg. Nekem részemről úgy tetszék, mintha sohasem hallottam volna még ily szép zenét. Énekhangok lelkemre ily hatást még sohasem okozának; pedig hihető, ezeknél sokkal szebbeket hallottam, anélkül hogy rám legkisebb benyomást is tettek volna. Több egymásba olvadó, tiszta ifjú hangokkal egyszerű bájjal éneklett, jól ismert német népdaloknak, melyeket az építmény arcusai mindenfelől oly édesen visszhangzottak, gyönyöreik hatottak meg. Füleimnek alig tudék hinni: nem képzelvén, miként hallattathatnak a Colisseumban német karének és tirolbérci szabad jodlirozások. Egybetalálkozván látók, hogy egy csoport német mesterlegénytől jöttek, kik télre, mint fecskék, szebb égalt keresvén, könnyű szívvel, üres zsebbel, féloldalra csapott pajkos sapkájokkal fiatal, bátor szíveket, örömeiket, hangjaikat a nyugalom ez órájában egyesíték. Köztök rájuk akadtunk azon két útitársainkra is, kik a trabacolón az unalmat és nyomorúságot velünk megosztották volt.

A felsőbb emeletre felérvén egy kiálló kötömegegre leültünk. A szép, tiszta csillagos ég volt pompás mennyezetünk. Innen le-letekintettünk. Egy lábaink alól kitáguló kő vagy egy, a romtömegben lesben álló bandita stilettoja velünk is szaporíthatta volna az itt elvérzettek ezrei számát; de ezen veszély lehetősége gyönyörérzetünket még élénkebbé tette. Még most - eltelt évek után - is felejthetetlen előttem a holdvilágnál látott Coliseum emléke!

Innen a Titus diadalmi kapuján át a csendesen nyugvó Forum Romanum látogatására mentünk még. Közel a Coliseumhoz esik a Caesarok lakása vagy a Nero arany háza. E pompás nevezetek eléggé bizonyítanak ezen építmények hajdani fényökről. Most már csak nagyszerű romok vannak fenn belőlök, hanem a közikbe vegyülő zöld tölgyek, babérfák és sötét ciprusok, melyekkel a természet mostan jó ízléssel ékesíti a vétkek és feslettségek hajdani aranyozott lakása leroskadt falait, költői bájt adnak a látmánynak. Ezen romok egy részén fekszenek a Farnese-kertek. Ott mutatják azon helyeket, hol a Tiberius, Caligula, Nero - ezen három szörnyetegek - házai s az Augustus és Apollo templomai feküdtek. A Livia ferdőinek nevezett két föld alatti szobát ékesítő festményeket is megnéztük.

Trajanus fórumán áll azon pompás fejez márványoszlop, melyen Trajanus győzedelmei Decebaluson domborművekben ábrázolvák, a Sarmizegethusa - mostani Várhely helyén feküdták főváros - ostromának s megvételének történelmi előadásával. Többek között egyik jelenetben az van előadva, ahogy az elvesztett csata után a dákok közül többen edényekben mérget

kavarnak, s Decebalus magát fennmaradt népével együtt megéti. Az antiquariusok csupán egymástól mind különböző emberi alakot kétezerötszázat számlálnak az oszlopon, s azokon kívül még teménytelen lovak, ostromépítmények s más tárgyak vannak...

Ezen oszlopon felkanyargó domborművek, úgy a pedestalon levők is mindig a szobrászat remekművei közé számíttattak. Raffael, Julio Romano művészi tudományaik és ismereteik nagy hasznára tudták ezen rajzokat fordítani. Az oszlop százharminckét lábnyi magasságú. Tetejéről Trajanust Sz. Péter ércszobra leküszöbölte, s helyébe magát fészkelvén fel, most büszkén néz le bitorlott állásáról.

A nagy Pantheon látására mentünk. Ez a Pantheon piacán áll. Két lépcsőzet vezet fel hozzája, s porticusát tizenhat roppant veres gránitoszlopok tartják, melyek az egész hajdankorból fennmaradtak közt a legtökéletesebbek. Az építmény belseje is, melyet Rotondának neveznek, megfelel külseje nagyszerűségének. A világosság feljülről a kerek bolt közepén hat be. A fal vastagságában levő boltozatokba oltárok, hol mise szolgáltatik, emelvék. Ezek közül Raffael, midőn haldoklott, maga választotta ki ajtótól balra a harmadikat, hol tetemei nyugodjanak, s örököseinek meghagyta, hogy tanítványa, Lorenzetto által egy Szűz Mária-szobrot készíttessenek. Ez a boltozatba helyezve közönségesen Madonna del Sassónak nevezetik. Csupáncsak a Pantheon, a hajdani nagy Rómáról reánk átjött legtökéletesebb szépségű s legnagyobbyszerű építmény is lehetett méltó az újabb kor dicsőbb művésze hamvait bírni. Annibale Carracci s még néhány más művészek is helyet találtak magoknak ezen dicső boltban.

A Forum boariumon a Bocca della Veritát láttuk, mely egy, a St. Maria in Cosmedin temploma tornácának falában levő márvány tátott szájú arc, miről a köznép úgy vélekedik, hogy hajdanában oraculum szólott ki belőle, s még most is félelemmel és tisztelettel viseltetik iránta, mert azt hiszi, hogy ámbár nem szólhat többé, mindazáltal, ha a hazug kezét beléteszi, hatalmas száját beszorítja. Ezen templom hajdanában a Pudicitia patriciáé volt. Belőle a plebejusok ki levén rekesztve: Virginia, ki patricius atyától származott, de a plebejus születésű Voltumnus konzulhoz ment férjhez, ellentétül tulajdon házánál egy más templomot alapított, s a Pudicitia plebejának szentelte.

Közel a Bocca della Veritához fekszik a Vesta szép kis, kerek alakú temploma sugár oszlopaival. Ez úgy néz ki, mint egy szép kis játékdarab, s nagy kedvem lett volna tudakolni, mennyiért adják, és elpakolhatni kalaposkatulyámba, hogy annál könnyebben elvihessem magammal azon fiatal angol nőként, ki Tivoliban a remek templomocskát meglátván férje nyakába ugrott, s csókokkal halmozván ezt mondá neki: „Ó, kedvesem! Vedd meg nekem ezt a gyönyörű romocskát, és vitessük haza. Milyen szép ékesség lesz kertünkben! Úgyis ez éppen az, mi nekem kell, mert már rég tűnődöm, mint építsek egy romot - tudod arra a bizonyos pontra.”

Közel ismét a Fortuna virilis temploma látható s egy roskadó ház, mely a hajdankor különböző korszakaiból baroque módon egybegyűjtött művészeti töredékekből van csudálatosan öszvefoltozgatva, s így nevezik: „La Casa di Cola di Rienzo.”

Rienzo Miklós Róma elfajult korában valamely könyvtár polcain odafelejtett porlepte könyvek oskolabúzó tradíciói s önálmadozásai után indulva, a hajdankort és hatalmas római respublikát akarta a világ színpadán újra előtűntetni; de se ő, se Róma, se kora nem értvén szerepeiket: a rossz játékosok miatt a darab silányul megbukott.

Midőn szabadság, nagyság csupa tradícióban él közöttünk: oly messze esett már tőlünk, hogy csak egy-egy álmadozó képzelődését gyúlaszthatja még fel szalmatüzeivel; de többé hatásba nem idézhető holt betűknek hamvadva marad.

A Ponte Rotto, Tibrisen épült első kőhíd maradványa is ezen romok csoportozatához tartozik. Elkövetkezett a nap, melyre herceg Borghese fényes bálja volt kitűzve. Az egész szép világ készüléskor, várakozásban vala. A szép nők nagy mozgásba jöttek. Magokat a következő csatára készítvén, ki-ki kellemei fegyvereivel tetőtől talpig felfegyverkezve kívánta vetélkedő társát vagy társait minden irgalom nélkül meggyőzni. Mely kedvező alkalom volt szépséget, ízlést, találós elmésséget, táncot, drágaköves ékességeket a bámulók szemei előtt fitogtatni s minden kebelben az irigység alvó kígyóit felébreszteni! Mindenfelé csak készülétek voltak. A válogatott sereg válogatottjai közül, önelhittségekben megnyugvó szép nők titokban tarták öltözeti terveiket, hogy fényökkel egyszerre meglepjék a bámuló közönséget; kik pedig nem oly nyugodtak valának a kimenetel sükere iránt, a díszáros nőt futtatták, ismerőseikkel, barátjaikkal tanácskoztak. Nemzeti öltözetek, regények, színdarabok, a szultán háreme mind elegybelegy elő voltak véve s visszavetve, míg a nehéz főtörő választás megtörténhetett. Hány szép remélte szerepe öltözetétől, hogy kellemeit új bájjal tünteti elő! Hány férjhezadás mesterségében iparkodó anya vélte, hogy leányának vagy leányainak eddigelé észre nem vett vagy már a megtérőpontra jutott kellemeit a jól választott ideális öltözet kitünteti, vagy áldíszével újra felviráztatja! Ki tudja, micsoda fényes szerencsét foghat el recéiben? álmadoztak ezen matrimoniális szerencsevadászok. Ki-ki jó aratást várt okosan számított terveitől.

Én is nézőszerepemhez hű kívánnván maradni, fekete bársonyöltözetemet már elővételtem vala mert csupán néző s nem nézetett óhajték lenni; egyszóval, előkészületimet tettem, midőn inasom a postáról hozott csomó levéllel belépett. Nagy örömek közt kaptunk a kinek-kinek szóló ismert, szeretett feliratúakhoz; de mely kimondhatatlan bánat, harag, bosszúság érzetei lepének meg, olvasván - az ország gyűlésének oly módon történt véletlen végzetét! E szenvedéllyel szeretett kis honomat és szeretett családomat érte csapás, mint mennykő, úgy csapott meg. Csak sírni meg sírni s ismét sírni tudtam! Több napokig szobámban szinte zárkozva ültem. Ó, beh hosszú! beh gyötrő volt az idő, míg újabb, megnyugtatóbb tudósításokat vettem! Ezen szomorú eset egyszerre véget vete társasági multságaimnak.

Néhány napok múlva ismerősöm, T. meglátogatván, előbeszélé a bál nagy fényét. „Én - mondá - leányaimmal együtt orosz parasztnőknek valánk öltözve. Török szultánnak egész háremmel jelentek meg. Kár, hogy Ön nem láthatá. Mi volt oka, hogy nem jelent meg?” Az okot előadván én, viszonzá: „Furcsa ok! Mi moszkákul nehezen győzőnk minden rokon büntetéséért gyászba borulni s magunkat a világtól elzárni. Úgy egész remeteéletet kellene élnünk.”

Eljött végre a Carnevale. Ez az utolsó farsangi hét, s egész Olaszországban, de kivált Rómában nagyon nevezetes. Ekkor az egész népség, nagy és kicsiny, mind egybevegyülve mulatja magát. Ez a hajdani saturnaliák keresztény kalendariom szerinti folytatása. Már reggel, ahogy a jelszó megadatik, a közönségesen néma és süket utcákon, melyeket csupán idegenek elevenítének valamennyire, nyüzsgő a bolyongó vígság után esengő nép. A Porta del Popolótól Campidoglio aljáig az egész Corsón ablakok, erkélyek kiékesítvén gazdag szőnyeg- és nehéz selyemszövetekkel, s megterhelvén nézőkkel, kik egész konfettiesőt s virágbokrétaikat szórják az alatt járókra. Az egész római nobile megjelenik régi divatú rózsá, fejjér, sárga s más mindenféle világos színű selyemmel kipárnázott, aranyozott hintóiban, melyekből Róma szép női, kiket templom és színházon kívül alig lehet valahol látni, arcaik előtt többnyire drót receálarcokat tartva - hogy magokat ótalmazzák a mindenfelől reájok szórt konfettik záporától -, kimondhatlan szenvedéllyel hajgálnak a többi szekerekbe, fel az ablakokba, erkélyekre s le a gyalogokra.

Az angol társaság is, melynek saját komoly honában oly mérsékeltnek, oly zabolázottnak kell vígsága, mint más indulatai kifejezésiben lenni: itt a példától elragadtatva - a mulatságban sem kívánván csak félig-meddig részesülni - szekereiből a konfettit és virágokat öldöklőleg dobálja.

Az egész utca tele álarcosokkal, kik mindenkit megszólítanak, a szekerekbe békiabálnak, rájuk felcsipeszkednek, visítanak, hajgálóznak, olykor igen furcsa elmés mondásokat ejtenek s egész bétanult szerepeket eljátszanak. A felporozott parókájú doktor koszperddel oldalán s az ügyvéd tudós méltósággal szólítják meg a sokaságot. Arlequin és Columbina járják a tarantellát. Szerecsenek, törökök, majmok, medvék, matrózok tolongnak összevegyülve. Egyik szekeren az egész Olympus megjelent. Az egész jelenet egy kimondhatatlan zűrzavar, ének, tánc, zene, beszéd, rikoltozás. Ahogy a szekerek szinte minden lépésnyire kénytelenítetnek megállni: a benne ülők ostromoltatnak az álarcosoktól és hajgálóktól. Egyik ismerősöm egy nagyon tarka köpenyeggel menvén ki: a népség kacagva követte, az álarcosok körülvették, utána kiabálták: „*A la mascara, la Bella mascara!*”

Minket is többek közt egy kék spanyol palástú álarcos különösen üldözött hajgálásival. Alig tudtuk magunkat óvni a hatalmason szórt; szerteporzó alabástromkonfettiktől. Titkos üldözőnk felemelintvén álarcát, megismerők benne azon rest olasz inasomat, kit azelőtt kevéssel szolgálatomból elűztem volt. Koldusasszonyok gyermekeiket karjaikon tartva szólítottak meg: hogy adjunk a szegény ártatlan gyerekeknek konfettiket; melyeket kicsiny kezeikkel mindjárt továbbosztak. S amint a szekerek meg-megállottak, az utcafiúk a kerekék alá, lovak közé vetették magokat, hogy az elszórt konfettiket felszedjék.

Délután két órakor kezdődik a Corsón való lóversenyzés. Nagyon furcsa látmány ez. A kis vad calabriai lovakat, farkaikat veres pántlikákkal, csörgő réz fóliódarabokkal s hátaikat veres posztótakarókkal, melyekről hegyes szúrókkal kirakott csörgők csüngenek le, felcifrázván: tömötten álló két sor nép között a Corsón ostorcsattogtatással szabadon bocsátják, s azok egyszerre nekiiramodva, a győzedelmi vágtyól, lármától, farkaikra kötött el-elsülő rakétáktól, oldalaikat és lábaikat szurkáló hegyes csörgőktől még inkább megvadulva, felhevülve csaknem agyonfutják magokat, hogy egymást megelőzzék.

Éjszaka a Teatro d'Alibertiben álarcosbál adatik. Ott mindenki álöltözetben jelenik meg. A tolongás iszonyú, egész Róma rendez vous-ja levén; s ez így minden szünet nélkül napokig tart. Kivált az utolsó farsangi napon oly vad mulatságdüh ér el mindenkit, mintha a tarantella új bolondsággal szúrta volna meg.

Ezen napon alkonyatkor a hosszú Corsón ablakok, erkélyek viaszszövetnekekkel felvilágítvák, s az egész népség mind ily égő világocskákat tartván kezeiben: ki-ki azon igyekszik, hogy a másét eloltsa, s a magáét újra meggyújtsa, sikoltozva: „*Senza moccolo! Senza moccolo!*” Ezt oly kimondhatlan dühvel rikoltozza a népség, hogy igazán iszonyodás fogott el ily víg kedv kitoréseit látván. Borzasztó a néptömeg, midőn fellázadt, féktelen indulatinak szabad folyamat enged! Kivált az asszonyok, mint megannyi furiák néztek ki. Nyakereik kifeszülve, arcaik kikékülve az erőlködésben, vad, részeg lánggal égő szemekkel, minden illendőséget félretéve dulakodtak, a szekerekre felmásztak, hogy a világot gyújtsák, olták rikoltozva: „*Senza moccolo! Senza moccolo!*”

Ezen utolsó estve az álarcásbál éjfélig tartott, s másnap következett a bűnbánó böjt józanító napja.

Reám nézve, mihelyt az újságlátás első bája megszűnt, a Carnevale szomorú, undorító hatással volt. Ez nem egy boldog, munkás, megelégedett nép szép zöld fák alatti, falusias, nyíltszívű, természetes öröme, vígsága kijelentése, ahol még a nehéz landlerisch látása, a

vastag ser pipafüsttel elegy sűrű atmoszférája sem nehezítheti el kedvünket, s megelégedve ácsorogjuk el az időt pillanatról pillanatra a bár durva, de mégis szívből eredt öröm jelenetei közt; se nem egy Párizs környékbeli népünnep, hol zöld pázsinton nemzeti táncát a szép, kis lábú, eleven grisette oly művelt módossággal lejtí avult kesztyűs gavallérával, s a társaságot az illendőség legszorosabb korlátiból is ki nem törő oly víg kedv lelkesíti, hogy látása még a legkomolyabb embergyűlölőt is társalkodásra vidítja: hanem egy a nyomorúság letargiájában eltompult nép erőszakolt vígságra felriadása, mely múlt s jövő nyomorúsága nehéz bilincseit magafeledésbe kívánja lerázni, s természet elleni vígság részegségébe legalább pillanatra temetni! Az egész nép, kivált a szépnem, oly undorító s ijesztőnek mutatkozott, mintha St. Spiritóból, az örültek házából szabadult volna ki. Mennyit mondhatnék a Carnevale ellen, ha komoly moralista volnék! mert meggyőződésem szerint a fársáng éppen nem az úgynevezett ártatlan multságok közé tartozik, s úgy tekinthetjük, mint a barbarizmus ártalmas, durva maradványát, mely a tiszta erkölcsnek, civilizációnak, józan észnek egészen ellenére van. Minő visszásság rövid éltünkben az év bizonyos részét üres bolondságnak, vad dorbézolásnak szentelni! Nem képes így töltött idő után indulatink szilaj kiáradásait úgy szorítani vissza az erkölcs csendes méltóságú folyama korlátolt partjai közé, hogy pusztulás nyomait magok után ne hagyják.

IV. szakasz RÓMA S KÖRNYÉKE

Elfogadtatás a pápánál. - Bőjti templomba járáások. - Húsvét vasárnapja. - Titus diadalmi kapuja. - Kirándulás Tivoliba. - Villa Borghese. - A Campagna. - Őrültek háza. - Vatican szobrai meglátogatása. - Kisétálás Albanóba. - Sz. Péter temploma al- s felrész. - Villa Pamphili. - Caracalla ferdeje. - St. Sebastiano temploma. - Egeria forrása. - Veji romjai. - Mezzofante a vaticani könyvtárban. - A Propaganda collegiuma s könyvtára. - Élő művészek és műhelyeik. - Lucretia élete s halála helye

Már szinte lemondék a pápához beajánltatásomról, midőn a bőjt egyik szombati estjén komornyikát jelenté bé legényem, mit nagyon csudálkozva hallék, nem tudván kitalálni, mi köze lehessen velem a pápa komornyikának. „Valljon engem keres-e? - kérdém, mert szállásomat nemrég megváltoztattam - vétség lehet.” „Nem biz’ az; Nagyságod nevét tudakolja.” Erre bélépék, egy nagy pecsétű irományt átnyújta, s szóval is mondá, hogy másnap, mely vasárnap volt, tíz órára a pápa a Vaticanban némelyeknek audienciát ad, s engem is elfogad mindazon személyekkel együtt, kiket magammal elvinni kívánok. Már késő levén, ez a véletlenül reám dördülő kegy szinte megdöbbsentett. Legelőbb is kocsisom után küldöttem, hogy másnap reggel kilenckor kapunk előtt a szekérrel készen álljon. Egész éjjel nem tudék alunni, mind a lábcsokkal bíbelődvén. Mint Calvin buzgó követőnöje keményen feltevém magamban, hogy azt teljességgel nem teszem.

Leánykámat és nevelőnőjét magammal vivén, másnap tíz órakor a Vatican udvarára behajtottunk. Ó! de már itt nyolc főbb s a lak belső részéhez tartozó más kétszáz lépcsőzetek labirintusában miként kapjuk meg, merre kelljen mennünk? Ez előre mind nem jutott eszembe, s most nagy aggodásban valék miatta. Az őrálló helvéták, gorombául, kérdéseinkre nem feleltek. Egyik főbb lépcsőzeten több szerzeteseket és abbékat látván felmenni, arra indulánk mi is, és közölök egy fiatal abbét megszólíték: „Kérem az urat, mondja meg, merre kell a pápához menni; mert tíz órára audienciánk van, s félek, hogy máris elkésünk.” „Én is éppen oda szándékozom - felelé -, szerencsémnek tartom Kegyeteket elvezérelni.” A külszobába békalauzolván bennünket, ott a pápához bevezető papnak ajánla, s elbúcsúzókat tölünk.

A külszoba egy nagyon üresnek mondható terem volt; mert minden bútorozás csak a fal mellé helyezett tölgyfa padokból s a nyitott kandalló előtt levő néhány faszékekből állott. Itt többeket találánk, kik, mint mi, várakoztak a bémehetésre. A titoknok nekem széket nyújtván beszédbe eredt. Mondá, hogy bevezetéskor a pápa előtt térdet hajtva, azon lehunyáskodó állásban kezét csókoljuk meg. *Santo Padre*-nak nevezzem, s bármily rosszul, de olaszul feleljek kérdéseire, ezeket kívánja az etikett. Kérdé: ha hoztam-e valami megszentelni valót? ha igen, adjam által nékie. Mire hirtelen ezt felelém „Bizony nem tudám, hogy hozni kell.” Erre elneveté magát. „Ön nem katolika; de a szentatya az egész kereszténység atyja levén, s a szenthéten szentelvén, ha Ön megszentelni valókat küld, akkor azokat is meg fogja szentelni; s ha tetszik Önnek maga nevét, családja, barátjai s ismerősei neveiket feljegyezni: úgy mindnyájok számára bünbocsátó abszolutiókat is fog kapni.” Már akarék felelni, s lábcsok iránti tünődésemet szándékozáim felfedezni, midőn a pápánál benn volt személyek kijöven, a titoknok a kezében levő lajstromba tekintve mondá: hogy már mi következünk.

S most a mellékszobába vezetvén bennünket, egy sötétveres selyemkárpitot felemelintve nevemet jelenté, s utánmondá: „*La Signora ungherese!*” És ott valánk a pápa előtt, ki egy

veres mennyezet alatt áll. Egy téglával kirakott, avatag bútoros, rossz szobában fogadott el a sz. atya. Az egész acceptatio cudarságát közlő tekintet minden nimbusz elvesz, s az igazat megvallva: az orsovai basánál volt látogatásom juttat eszembe. Hosszú, bő, fehér öltözetben vala a sz. atya, aranyas övvel. Nyakán hermelinnel béllett, veres hercegi gallér függött, fejét, ha jól emlékszem, arannyal kihímzett fehér süveg fedte, s lábán volt a hatalmas aranykeresztel ékesített rémítő veres cipő. Tisztes tekintete talán még nyolcvan éveken feljűlinek is mutatta. Egypár lépést előnkbe téve s megállva, jobb kezét kissé kinyújtá, úgy, mint mikor gyermekünknek csókolásra nyújtjuk kezünket. Mi magunkat csak meghajtva megállánk. Nem tudom, mit gondolt. Hihető elfogultságnak tulajdonította. Kinyújtott kezével megáldá bennünket, s oly kegyes, igazán atyai engedékeny tekintettel mosolyga, hogy megszágyenűlve tettemért, mely most mint neveletlen gorombaság tűnű fel előttem, szerettem volna nyakába ugrani s tiszta szűbűl bocsánatot kűrni érette. Kűrdű: „Beszűlek-e olaszul?” felelűm „Igenis, *Santo Padre*, egy keveset, de rosszul.” Erre megint kűrdű: „Rűg-e, hogy Olaszországban mulatok? Szeretűm-e? Műűrt jűttem? Hogy tetszik a Sz. Pűter temploma?” Ezekre mind felelűtem, ahogy tudtam. Egyik feleletűmben hibát ejtűvűn, azt maga űjra elmondűvűn megigazította, s nagy kegyessűggel mondű: „Őn jűl beszél olaszul; én azt mondűm, hogy Őn jűl beszél olaszul. Hát Magyarországon mi nyelűvet beszélűnek? Nűmetet-e?” „Tulajdon nyelűvűnkűt” - viszonzűm. „Ez a latin?” - kűrdű. „Nem, *Santo Padre*: a magyar.” „*L'imperadore* oly kegyes volt, hogy Őnűknek diűtűt adott.” „*Si, Santo Padre.*” „*Gracia al Cielo, tutto e tranquillo, tutto e tranquillo*” „*Si, Santo Padre*” felelűm. „S az *imperadore* kegyesen bű is vűgezte a diűtűt.” „*Si, Santo Padre*” - felelűk űjra. Erre isműt megáldű, mi annyit tett, hogy kimehetűnk.

A kűlszobűban a titoknok kacagűa kűrdű: „Hogy van megelűgedűe Őn elfogadtatűsűvűl?” „Ő! igen jűl; nagyon kegyes volt.” Műre felelű: „*Il Santo Padre e buono, e buono!*” S egy szűp kis ezűstkatűlyűcskűvűl kűnűlvűa mondű: „A Krisztűs kereszűtűbűl valű ereklűyűt zár magűba.” Ēn tudűvűn, hogy Olaszországban a házhoz tartozű alsűbbrendű szeműlyek az elűszobűban mindig kereskedűnek valaművel, s eszembe jutűvűn az indulgentiűk, melyek ellen Luther oly műrgesen dűrgűtt, s Ēn is az anyatűjűl egyűtt oly belűm rűgűzűtt indignűciűt szűvtűm bű; megkűszűnűm s mondűm: „Protestűns levűn, nincs szűndűkom venni.” Azutűn hallűm, hogy kűlűnűs kegyessűgbűl szoktak nűműlyeknek ily katűlyűkat adni.

Szűmtűlan űgyetűlen botlűsűim mellett is nagyon megelűgedűe tűrtűnk haza. Eddigelű műg csak a pűpűra akadtűm, ki legalűbb valamű tudott szegűny kis hontűm lűtűrűl.

Bűjttűl egyűtt elűkűvetűkezűvűn a templombűa jűrűsok is: tűbbbsűzűr, kivűlt pűntek napokon elmentűm Sz. Pűter temploműba a szűp zenűt hallani. Igazűn, fűkűpp eleintű kimondhatűlan botrűnűkűztűtű volt reűm nűzűve, hogy műg a templom szűmos oldalsekűrestűyűiben oltűrok elűtt isteni tisztelet tartűtűt, a lelűket emelű szűnt zene hallűtűt: azalűtt a templom tűgas kűzepűben az idegenek csoportűjai, mint egy kűzűnsűges sűtűlűn, le s fel jűrkűltak mulatozűva s egyik oltűrtűl a műsűkhoz űjsűgkűvűnűsbűl űcsorogűva; s vigűzűtűlan pajzűnsűgűkban egy-egy elaggűt, csoszogű bűbornokba űtűkűzűve - ki utűn komornűyika veres bűrsonűvűnűkost vitt, hogy az oltűrok elűtt iműdkozni reűa tűrdeljűn -, azt űhűtűtűssűgi foglalkozűsűban gűyakrűn szűntű lűbűirűl lelűktűk, s az iműdkozű tűrdűplű nűpűbe is minden űgyűelet nűklű belű-belűűtűkűzűtek. Ily magokűt vetű, meggondolűtűlan tettekkűl sűrtűk az idegenek minden lűptűn-nyoműn a rűmaiűkat minden honű szokűsaikban, műg temploműaikban sem kűműlvűe, s ezek pűnzűrt mindűnt elűtűrűnek; hanűm szűbűl gűyűlűlűk űket s megvűtűssűl barbarűsoknak tekintűk.

Nagűcsűtűrtűkűn elmentűnk a Sixtus-kűpűlnűba, hol maga a pűpa nagűyműsűt tartűt. Onnűn a szűntsűget egűsz pompűvűl a Pűl-kűpűlnűba vittűk. Ez egűszűn ki volt vilűgosűtűva, űgy az űbrűzűlt szűntkopűrsű is. Ez az elűsű nagy cereműnia levűn, mindűnki mohűn kapűa. Innen tűdűlt a nűp Sz. Pűter temploműba a lűbmosűs nűzűsűre. Ott a pűpa, tűbb elűsűb rendű

személyek és közöttök don Miguel is jelen voltak. Néhány kimosdott szegényeknek, kik Palesztinából érkezett búcsúsokat képeztek, vagy tán valóban is azok voltak, lábaikat mosták, keresztényi alázatosságuk jeléül. Én oda, meg kell vallanom, restelltem elmenni, félvén, hogy a tolongásban agyonnyomnak. Említést érdemel az angolnék minden akadály- és veszéllyel dacoló kíváncsisága, hogy valamit meglássanak, akár érdemelje, akár ne. Minden asszonyi gyengédséget felejtve a kegyetlenségig taszigálódnak és taszigáltatnak. Egyet ekkor is keményen megsérülten és véresen vittek ki.

Mi egyenesen a Kelemen-terembe mentünk, hol a pápa a Palesztinából jött tizenkét búcsúst megvendégli. A nézők számára való folyosókba vezettek, hol erős taszigálások közt nyelhettünk egy helyecskét magunknak. A fejér, hosszú ruhákba öltözött búcsúsokat pompásan megterített asztal mellé ültették, s körülöttök a pápa s bíbornokok szolgáltak. Ezen látmány igen mulattatott, mert a búcsúsok olyan mohón látszottak az étkeket kapdosni, mintha farkasok volnának. Ezen keresztényi fényűzés végeztével kimondhatlanul elfáradva tértünk haza.

Szerencsések valánk nagypéntekre a Sixtus-kápolnában tartott reggeli misére bémenti levélkéket kapni. A pápa helvét testőrsége közép századokbeli divatszerű gálaruhába öltözve, melyet most csak tarokk-kártyákra festve látunk, a mise előtt egypár órával, alabárdjait kezében tartva, két rendbe állt, a Sixtus-kápolnához vezető Vatican lépcsőzetétől kezdve a kápolna ajtajáig, mely már korán reggel oly tele volt, hogy alig tudtunk helyet kapni. Egy gombostűt is bajosan lehetett volna levetni, oly kemény áthatlan tömegbe verődött a nép egybe. Az asszonyok mind feketébe voltak öltözve, fejeiken fekete csipkefátyollal. Az idegenek a rómaiakat innen is szinte egészen kiküszöbölték. Méltóságos látmány volt, midőn a pápa az egész nagy ornátusba öltözött bíbornokok sergétől kísértetve megjelent, s a nagymisé Michelangelo büszke műve alatt tartották, melyet a nehéz ezüst gyertyatartóknak fonadékos, kiterjedt ágazatait terhelő viasz-szövétnékek ünnepélyesen világosítottak. A számtalan világok meleg gőze, az oltár előtt füstölgő tömjénezés illatja, a több óráig tartó, változtathatlan helyzetben való szoros ülés vagy állás lassanként úgy elkábít, testi erőnket úgy ellankasztja, lelkünket oly szédelgős eksztázisra feszíti, s oly élénk, idegfeszítő érzékenységbe hoz: hogy testi erőnkkel együtt minden okoskodó, analízáló tehetség tökéletesen ellankad bennünk, s szinte haldoklólag csak várunk, remélünk, rettegünk.

Ily természet elleni szédelgős állapotban dördül reánk a nagy Miserere szívet-lelket egyberázó, hatalmas harmóniájával. Azalatt kezdik a világokat eloltani. Micsoda hatást tett lelkünkre s az egész közönségére, lehetetlen leírni. Mintha egyszerre lerogynánk bűneink súlya alatt. Az emelkedő füstfellegek megett Michelangelo *Utolsó ítélet*-e borzasztólag felelevenedik előttünk. Egyberázatva s csaknem öszvezúzatva kívánnánk leborulni az irgalom trónja elébe. „Bocsáss meg, Uram! ne ítéld keményen!” Ezt a közönség sírása, zokogásai közt sokan ki nem állhatják, és ájulva rognak le. Végre az égő világok egészen elalusznak. A Miserere szívhasító jajhangjai egy utolsó, hatalmas fájdalomhangba egyesülve hirdetik: hogy a Megváltó értünk meghalt!

Az egész agóniáját igazán minden ízeinkben éreztük, s reszkette, letiporva, szinte eszméletlenül, friss levegő után kapkodva kívánunk egyszerre mind kirohanni. Nem képzelek oly hideg elmét, ércerős alkatú idegeket, melyeket a Miserere hallása meg ne rázna. Ki a muzsika hatalmas hatásáról kételkedik: hallgassa meg Sixtus-kápolnájában a - Misererét.

Véleményem szerint kár az egész szenthéti több mellékes szertartásokat megnézni, mert ezek, ahelyett hogy emelnék és segítenék a hatást, melyet egyedül a Miserere hallása oly mélyen hagy szíveiben, csak gyengíthetik.

Eznap egy vendéglőnél sem lehet egész Rómában húsos ételt találni.

Szombaton a St. Giovanni di Laterano templomba mentünk, hol a zsidókat és törököket megkeresztelik. Azt hallám, hogy ugyanazon zsidók és hitetlenek bizonyos fizetésért minden évben újonnan előállnak, s keresztvíz alá nyújtják fejeiket.

Húsvét vasárnapján ismét elmentünk Sz. Péter templomába, hova akkor a pápa bíbornokai légiója kíséretében pompás bemenetelét tartja. Sz. Péter piaca már tele volt a környékből egybegyűlt néppel.

Isteni tisztelet után a pápát egy cifra trónra ültették, melynek magas háta, mint egy kiterjesztett pávafark, tollakból volt kirakva. A szegény, természeténél fogva nagyon szédelgős pápa már előre irtózott, s oly meghunyászkodott, savanyú képpel, béhunyt szemekkel ült ott, hogy ez emberiséghez kötött gyarlóságokon feljüli létét nagyon szánakozásra méltólag ábrázolá. De mindezt egyszerre elfelejtjük, midőn templomból kijövéen Sz. Péter tágas piacát s a felvezető lépcsőzeteket tömve tele látjuk százezeret feljülműló térdeplő néppel, s e közt a Frascati, Tivoli s Albanóból jött szép nőket festői öltözetikkel, fejeér fátyolaikkal és szeplőtlen szépségökkel, mely egyszerre ráismertet velünk a Raffael mennyeieknek vélt Madonnáira; és látunk több Sz. Ferenc buzgóságával lábogó, ég felé tekintő szemeket.

Ahogy a pápa Sz. Péter magas erkélyén megjelenik: Róma egész népsége egyszerre imádkozva leborul, s reménnyel dobogó szívvel, hittől lelkesítve várja feljülről az áldást. Minden szem az erkélyre van függesztve, hol a pápa egy könyvből, mely előtte alázatosságban térdelő papok vállain nyugszik, fennszóval néhány sort elolvas. Ezalatt egy hang sem hallatik; néma csend uralkodik. A keresztény Róma imádkozik! A pápa béteszi a könyvet, feláll, karjait ég felé emeli, s aztán kiterjesztve az alatta térdeplő Róma felett áldását szólja a városra s az egész világra; s ezután három bűnbocsátó levélkét levet. - A harangok konganak. St. Angelo ágyúi dörögnek. A nép örömrivalgások közt feláll, s a lerepülő levélké után kapkod: mindenki igyekszik, tódul, hogy üdvességét megragadja! Az a fejeérbe öltözött öreg, ki ég felé terjesztett karokkal, mint hőszerű békegalamb, felettünk lebeg, kit évei földi gyarlóságokból már kivetkeztettek, kinek lelke roskadó börtönéből szabadulását lesi, hogy alkatójához felemelkedhessék, s Isten válogatottjai közt ülését elfoglalja, s már oda feltartozik inkább, mint ide le a földre; s azok az egy imádságba, reménybe egyesült hívők ezrei: oly nagyszerű jelenet, melynek hatásának lehetetlen, hogy lelkünk azon pillanatban hidegséggel ellent álljon. Bámulás lep meg, látván, mennyi ésszel alkattattak, az indulatok milyen mély ismeretén alapítottak a catholica hit ünneplései, melyek ekkor egész komoly méltóságú, óriási pompájokban mutatkoznak.

Estve a nap alig haladván le, szekerünkbe ülve Sz. Péter piacára hajtattunk, hogy jelen legyünk, midőn a tűzjáték meggyújtatik. Ez egy perc alatt történt, s a hatalmas Sz. Péter, kupoláját tetéző legmagasabb keresztjével tűzben ragyogott, s mint tüzes Domo egész Rómát, a Tibrist s a bús Campagnát felvilágosította. Michelangelo merész elméje szülte ezen nagyszerű közmulatságot. Azon személyek, kik a lámpák gyújtogatására vállalkoznak, minekelőtte hozzákezdének, felveszik az utósó kenetet; s bűnbocsánatot kapnak.

A Ponte St. Angelón ismét átjőve felmentünk a Villa Borghesébe, s ott a magasságon vártuk el, hogy a Castello St. Angelo nehéz, kerek építménytömege - melyet Hadrianus göge emeltetett volt, hogy hamvai benne nyugodjanak, s most a keresztény Róma védvára s egyszersmind a status börtöne - megvilágítsák. A Girandola színes rákétáit, mint tűzokádó hegy, egyszerre szertepökdöste, s St. Angelo tűzbe borult, és tűzszikrákat szórt maga körül a kupoláján álló arkangyal fegyvere, mely oly fenyegetőleg áll ott, mintha vissza akarná rémíteni a Rómát ostromló hidrafejú bűnt. A tűzjátékot egy második Girandola végezte bé. Ez

egészen érthetetlen, bűbájos jelenetnek látszik, mely méltán végzi bé az Egyház nagy ünnepeit.

Rómában mulatásom alatt alig telt el nap, midőn vagy ellovaglék vagy elszekerezém a közsétatéren, mely a Via sacrával egy vonalban megy el a Forum romanum felett, hogy ez a múlt dicsőség odahagyott piaca - melynek még fennálló néhány oszlopait, mint már megszokott régi ismerőseket, barátságosan üdvözlém - vagy egy-, vagy másképpen vizsgálatink tárgya nem volt volna. Egyszer ismét oda letérve különösebb vizsgálat alá vettük az *Arco di Titót*. Ez a legszebb, ha mindjárt legkisebb is Róma diadalmi kapuji között. Pentelei márványból építve, egy íve van, s ennek oldalai a Titus győzedelmi bemenetelét eladó igen szép domborművel ékesítvék, melyben a győzedelmi szekeret jeruzsálemi zsidó rabok előzik meg, és a Salamon templomából rablott gazdag bibliai tárgyak, úgy mint: az aranytábla, szentedények, az ezüstrombiták s az arany hétágú gyertyatartókat vivő koszorúzott katonák.

A feliratban a Titus *divus* azt jelenti, mint a tudós Nibby mondja, hogy ezen kapu az ő halála után emeltetett, s e tudákosságot csak azért fitogtatom elé, hogy Titus emlékezetét az önmagát divinizáló hiúság és elhittség kárhoztatásától mentté tegyem; mert nem tűrhetem, hogy azoknak, akiket vagy miket szeretek, legyenek bár múlt- vagy jelenbeliek, nevökhöz semmi kicsinyítő is férjen. Azokat, amennyiben hatalmamban áll, menteni, s mellettök legalább egy szélmalommal megvívni mindig készen állok.

Tivoliba társaságunk egy része szekérrel ment, én pedig többedmagammal lóháton. A St. Lorenzo kapuját és templomát elhagyván a Ponte Mammolón, mely a hajdani Anio s mostani Teverone vize felett van állítva, haladtunk el. Ez Mammaeáról, az Alexander Severus anyjáról neveztetik így, ki megigazította. Tovább egy szerény emlék áll, melyet Julia Stemmának saját gyermekei emeltek. Nagy érdekléssel volt reánk nézve ezen családi erénynek szentelt emlék; a fényes neveknek szentelteket nemzeti hiúság, közvélemény emelte: de ezt csupán szeretet, hálás érzet - elrejtve virágzó kis körét boldogító házi erénynek.

Ezen túl, az országútról néhány lépésnyi távolságra kitérve, a Tartarus tavát tekintettük meg, melynek helyén hajdanában tűzokádó hegy volt. Ennek vize minden ott találtató növényt incrustál, s szélei körülvévék sás, fű s más apró növényekből álló petrificált kerttel.

Tovább a régi Via Tiburtina kétfelé válván: egyik út, a Via Valeria, Tivoliba vezet; mi a másikon a Hadrianus villája felé tértünk; utunkban a Solfatara víz csatornája felett hídon mentünk át. Ezen bűdösköves vizet, mely kékesfehéren, mint téjjel vegyült forrás, foly, hajdanában Aquae Albulaenak nevezték. Innen nem messze esik a Solfatara tava, vízfelületén lebegő könnyű szigeteivel, s az Agrippa ferdeje, melynek romjait most Bagni Bella Reginának nevezik, Zenobiának, Palmyra nagylelkű királynéjának emlékezetére, ki Hadrianus villájában halt meg, gyermekeitől körülvéve. Itt leírhatlan bájos festői pont tűnik előnkbe, melyet a Ponte Lucano, az alatta folyó Anio vize, a nem messze eső Plautius család temetője ékesítenek. Doria palotából emlékszem egy dicső festményre, melyben Poussin ugyanezen szempontot választotta.

A hídon túl elértük a Hadrianus villáját. Itt ismét ciceronéről kelle gondoskodnunk, ki annak romjaihoz vezessen. Hadrianus maga volt építőmestere e kedvelt villájának, s benne minden nevezetést, mit útjaiban megkedvelt, egyesíteni akart; így templomok, teátrum, porticusok, ferdők - mind szobrászati mesterművekkel, festményekkel halmozva - minden rend nélkül voltak, és az egyik Aristoteles lyceumának, a másik Plato akadémiájának, a harmadik Prytaneumnak neveztetett. Készítetett belé Tempe-völgyet, Elysium mezőt, s még a Tartarust sem hagyta ki. Az irigységet mindig a megvetendőbb bűnök egyikének tekintettem; de olykor alig tudok ezen indulatnak ellent állani, midőn gazdagságot és hatalmat oly rossz ízléssel látok

egyesülve, ami többnyire így szokott lenni; pedig nem kicsiny, társaság elleni véték a közízlést megrontani. Most a villa csak kevés érdekű romtömegekből áll. A görög teátrum körbemenő lépcsőzete igazán költői s festői tekintetet alkatott, amint a buja tavaszi zöld pázsint puha szőnyegként borította, s gyékek a nap hevétől hasadékaikból kicsalva, rajta le s fel csúszkáltak.

A Tempe-völgyön, melyben egy szép kis forrásocska csergedez, átmenve haladánk fel tisztes olajfaerdők közt a Tivoliba vezető dombon, s a Porta Santa Crocén bemenve s onnan visszatekintve a Campagna pompásan tűnik előnkbe.

Tivolinál volt hajdan a Horatius Tibura.

A vendéglőben több ideig kellett mulatnunk, míg fontos ebédi rendeléseinket megtettük. Ebből kiindulván egy nagy zápor utolért, mely elől a Vesta temploma cellájába vontuk meg magunkat. Ezen, még szinte egészen fennálló remek szépségű építményecske kerek alakú; a corinthusi rendű travertino oszlopoknak, melyekkel körül van véve, capitaljok elegáns acanthus lapuval ékesítve, s a párkányzat szép domborművel, mely egy ökörfejek csüngő virág- és gyümölcsfüzért ábrázol. A gyönyörű rom egy merészen kiálló szirten fekszik, honnan egy tágas völgybe lenézvén, az Anio nagy zuhataga velünk szembe szakadt le. Itt vártuk el, míg a zápor gyengülni kezdett, s azalatt vezetőnk, kit visszaküldöttünk volt, szamarakkal, esernyőkkel és köpenyekkel megérkezett. A töredelmet mindig oly igen megpróbáló várakozás mindnyájunkra nézve, kik e pompás jelenetet ekkor bámulva először látók, oly könnyűvé vált, hogy magunkat ott felejtve szinte bosszankodással értők, hogy még tovább is kell mennünk.

Innen egy ösveny vezet a Neptunus barlangjához. Az festői pontokat tüntet elő, s a szirten levő petrificatumok nagyon különösek. Egyik helyen egy, víz mosásai által szirtbe incrustált taligakereket is mutatnak. Az Anio oly mérgesen zuhantja vizét Neptunus barlangjába, hogy mint örökös eső messze szórja tajtékát maga körül; s a világosságnak helyen-helyen, mint a szirt szeszélyes ívei közt, bé-béhat, és a kerengő s hullámzó örvényekbe megtörődve visszavetetik, oly pompás hatásai tűnnek elő, hogy még Salvator Rosa ecsetje sem tehet eleget a természet e vad méltósággal bíró jelenetének.

Innen egy szirtbe vágott, szűk, meredek lépcsőzeten mentünk le a Syrenek barlangjába, honnan az Anio zuhataga harmadikszor látszik. Itt az öböl szélei oly sikámlók, hogy nagy vigyázat kíváncsít az igen közel álló nézőnek az örvénybe bé nem sikámlani. Mi valánk legelső nézők, kik az új kinyitandó vízcsatornába bementünk, melyet a Catillus-hegy szirtjébe vágtak, s rajta ekkor is szorgalmasan dolgoztak, hogy Vesta templomát az Anio dühösségétől megmentésük.

Ezután az Anio kisebb zuhatagát - a Cascatellákat kerültük meg. Az eső megszűnt. Szemeink egyszerre a távol Rómára estek, mely úgy tűnt előnkbe, mint egy megaranyazott város. Az ég a háttérben arany színben ragyogott. A mindenek felett kitűnő Szent Péter temploma kúpfedele megett lassú ünnepélyes méltósággal haladt le a nap arany körében, s utolsó sugárai mint számlálhatatlan szivárványok törődtek meg a feljülről lépcsőzetesen eső zuhatagokban, melyek ezüst abroszként terültek el a különböző sötétebb és világosabb zöld mezők, fák és mohval takart szirtok között. A Cascatellákat kerülve láttuk a Catullus villája fekhelyét s a Horatius házának nevezett romokat.

Egy még jó állapotban levő régi hídon haladtunk az Aquorián át, mely aranyvíznek is mondatik. Innen a Tivoliba vezető út, a régi Via Tiburtina. E mellett fekszenek a Maecenas villája s az ő istállóinak nevezett pompás romok, melyeknek ívei közül hármassal vízesés ömlik ki.

Nem messze innen szőlőkertben mutatnak egy kerek építményt, melyet Köhögés templomának neveznek.

Tivoliba a Porta Romanán bemenve látjuk a Villa d'Estét. Mondják, Ariosto abban írta volna halhatatlan munkáji egy részét; hanem az igen tudósok itt is megbizonyították, hogy ezen villa csak az Ariosto halála után építtetett. Az ily szörszálhasogató tudomány mindig bosszankodással tölt el, mert szép képzeletünket valóval cseréli fel. Ilyen az asszony!

Tivoliból Rómába visszamenetelünk késő estre haladt. A hold egész pompájában sütött a gyászos Campagnára, s ennek romtömegei óriási nagyságban tűntek elő. Néma tiszteletet parancsoló csend uralkodott a múlt dicsőség ezen puszta temetője felett, melyet csak lovaink lépései háborítottak. Egy-egy sötét tabarrójába burkolt pásztor helyén, mint titkos jelenet, mozdulat nélkül állott. Minő gondolatokat forgathatott elméjében? Valljon múlt nagyságról álmadozott-e, mert ő is a dicső Róma árvaságra jutott maradékai közül való? Vagy jelen nyomorúsága, lealjasodása érzetében eltompulván, buta bánat elnyomta benne a hajdani nagysága eszméletét, és elfelejtette vele, hogy az ő származása is egy a dicső Gracchusokéval? A nyomorultnak nincs jövője! De tekints csak büszke komor tűzzel égő szemei közé, s egy hang szólal fel belőle: „Ezen férfiút büntetetlen meg nem sértheted!” Így a legaljasabb római sem szenved el egy ütést is anélkül, hogy ezen lealacsonító tettet stilettoja hegyével meg ne torlaná, s a közvélemény azt tartja, hogy Trastevere büszke hölgyei kegyeiket bérért még sohasem árulák. Ezek nem a Cornelia méltó leányai-e?

Álmadozásimban úgy el valék merülve, hogy lovamra ügyet sem vetvén, ügyetlenül egy út mellett levő kőhalomra felvittem, hol elbukott. A bukás veszélyes lehetett volna, de a jó sors megtarta.

A Forum Romanum felé vettük utunkat. A Colisseumot is megkerülék társaim, s midőn én ezen egyenesen át kívántam menni, az őr le akart lovamról szállítani, belköre oltárokkal levén megszentelve; de kérésim végre meggyőzték, s átbocsátott. Onnan kihatva megszégyenülve találkozám a társaság több tagjaival, kik ezen illetlen magavetést helyben nem hagyván a Colisseumot megkerülék.

Róma legszebb sétahelye a Villa Borghese. Az angolok egész Hyde-parkot csináltak belőle, annyin lovagolnak és szekereznek benne. Gyakran találám itt lovagolva a salernói hercegnét, ki ekkor még Miss Penelope Smith s feltűnőleg jó lovas volt. Ezen tágas kertben egy helyen szép tóhoz érünk, mesterkélt kőszirteket, vízeséseket, szigetet látunk; más helyen diadalív alatt lovaglunk el; márványszobrok tűnnek ki a fák közül, s a pompás séta végében egy húszlábnyi magasságra szökő kút tágas öble víztükrében a lovaglónő magát és lovát tetőtől talpig pillanthatja meg. Én átaljában véve nagy ellensége vagyok ezen egy kertecske szűk körébe öszvehalmazott természeti s architecturái nagyra célzó s közönségesen silányul és nevetségesen sükerülő kerti ékességeknek, úgy mint: kastélykák, romocskák, szigetekcskének; ezekhez vezető deszka kínai hidacskák, dombocskák, szirtecské s burjánok közül kikakucsáló, rosszul szobrozott nimfácskáknak, mely tárgyak elegendők lennének a világ minden részeit kiékesíteni, s mint rossz majmolások csak a tulajdonos rossz ízlését árulják el. Szép fákat, virágokat, gondosan tartott pázsintot, egy-egy ülőhelyet jól kiválasztott ponton, honnan a körüleső vidék szebb tájai előnkbe tárulnak - ezeket kívánom én egy kertben, s képzeletem szerint elegendők is egy kertészkedő tulajdonos törekvéseinek. Ezek a természet szépségeit éreztetik velem, s azt el nem bénítván és a művészet törekvéseit nevetségesekké nem tévén, szemeimet bosszantólag nem sértik.

Azonban a Borghese-kertben a szobrok és ékességek mind klasszikus becsűek s a klasszikus Rómával összhangzó. Ezen villának múzeuma is több igen nevezetes művészeti darabokat

foglal magában. Egyik szoba tele Bernini műveivel; a Daphne fává változását ábrázoló szobrot tizenhét éves korában készítette. Nékem úgy tetszik, hogy Bernini, kinek modoros művei egész Rómát ellepték, művészi tökélye felsőbb pontját tizenhét éves korában már elérte volt. De átaljában ha művészetben sokszor bámultam is az emberi képzelőtehetség gazdagságát: lehetetlen volt annak többnyire szűk körbe szorult határait is észre nem vennem; mert igen ritka, hogy egy mesternek egyik készítményében többi műveit is szinte mind fel ne lehessen találni. Így például Guido Reni számtalan festményeiben többnyire mind csak egy ábrázatot módosított egy vagy más alakban.

A festmények közül Raffael Mengstől egy Szent Jánosra és még két hóval borított vidékre emlékszem. Ezek itt a szép kék olasz ég alatt a természettel egészen ellentétben látszanak lenni; s hasonlólag a mi szürke egünk alatt egy Olaszország, kivált Nápoly tiszta egét, ragyogó természetét ábrázoló tájfestményt meg nem tudunk érteni; túlságosnak, természet elleninek találjuk.

Mindig kimondhatatlan érdeket gerjesztett bennem a Campagna Róma körül, mely a távolban körül van véve, mint egy amfiteátrum az albanói bércekkel, s pusztá homokterén egy-egy észre alig vett, nyomorult huruba s a hajdani dicső Róma nagyszerű emlékművei egyedi tárgyak, melyek bús monotóniáját elevenítik; ezek is múlt életről szólnak, de képzeletünknek annál szabadabb mezőt engednek. Midőn a nap déli fényében ragyogott, és el-ellovaglék az aquaeductusok hosszú sorban folyó könnyű ívei előtt, vagy bolyongék a romok között - még akkor is ritkán találkozával élő teremtéssel -, hányszor látám felhevült képzeletemben felelevenedve Róma nagy embereit! Itt csak a múlt meg a múlt! Mindnyájunk lelkében vannak emlékezetek, melyek mint titkos láncszem a múlthoz csatolnak. Mint egy jövő, úgy egy múlt életet is sejdítünk. Kivált ki már sokat élt, sokat vesztett, az szereti a múltba rejtezni. De kiben is ne ébresszen érzeteket fel, egy romra intve mondhatni: Ez a Scipiók temetője!

A Via Appián egy roppant kerek romtömeg vonja magára figyelmünket, mely legpompásabb és legjobb állapotban maradt fenn a sírépítmények közt. Ez a Caecilia Metelláé, ki ismeretlen maradt volna előttünk, ha férje szerény, boldogító házi erényeinek nem emelé e pompás emléket. Ezt a köznép Capo di Bovénak nevezi - a márvány párkányzaton találtató domborműveken előforduló ökörfekéről.

Egyik nap eszembe jutta a St. Spirito betegek és örültek házába menni. Az itteni szomorú nyomorúság látása visszarettentőleg hat az asszonyi gyengéd érzetre, s a kedvetlent, fájdalmast szükségtelenül felkeresni nem helyeselhetőnek mondják sokan; de elvem tartván az emberiséghez kötött nyomorúság jeleneivel szintúgy megismerkedni, mint annak vidámabb felével: elhatározám magamat a lélek és test félszedségeinek ezen szomorú lakát meglátogatni. Sz. barátném is erőt vevén magán, kész volt velem jöni; N.-t pedig megkérők, hogy jöjjen el velünk.

Szekerünkől kiszállván s a bemenetelre engedelmet adó levélkénket megmutatván, a magas fallal körülvett kórház udvarkapuját előttünk kinyiták és bécsoztatánk; de már ott mindjárt nyomorúság undorító jelenetével találkozáunk. A belső udvarban a csarnok oszlopaihoz derekaiknál fogva leláncolt, szinte egészen öltözetlen szerencsétlenek vergődtek, ordítottak. Sz. megismerkedve, a szekérhez visszaszaladt; N. és én néhány lépéssel előbb levén: a kapus az ajtót bécsoakta, s nekünk ott kelle maradnunk. Itt a belső udvarban örültek számára hosszú asztal vala megterítve, de rajta egyéb eledelt nem láttam, mint nagy fatálakban nyers salátát ecettel megöntve, mindenik személy tángyéra mellett egy darab kenyeret s egy üvegecske veres bort; igaz, alig veheték magamon annyi erőt, hogy odatekintsek, oly undorítólag néztek ki szegények, s oly gorombául bántak velük a felügyelők. A férfiak osztályát elmellőzve bécsoztunk az asszonyokéba. Itt az ágyak elég tiszták voltak, a hosszú hálófolyosók vala-

menyire kiszellőztetve; hanem ezen nyomorultakkal is szintoly keményen bántak, pedig a felvigyázók asszonyok valának! Egy fiatal leány, ki tizenhat éves még alig lehetett, s a szomorú felvigyázói hivatalt anyjával megosztá, nyájason megszólítá N.-et: „Kérem az urat: egy szegény angol nő is van itt, ki nagyon szokott örvideni, midőn vagy egy honfiával találkozhatik és beszélhet; ha igen nagyon terhére nem esik, szóljon szegényhez egypár szócskát. Egyébiránt is szegény igen jó, csendes magaviseletű, nem lehet félni tőle; csak mind azt erősíti, hogy ő nem örült, s olyankor nagy indulatba szokott jőni.” Az anyja keményen tekinte leányára; de mi kívánók, hogy hozzá vezessenek.

Egyik szobácska ajtaja előtt megállánk. A leányka kopogtatott, s a benn levő nyers hangon kérdé „Ki van ott? Ki alkalmatlankodik ismét?” „Én vagyok, englisheket hozok.” „Ah! te vagy, Marianna, angyalom - szóla megszelídülve -, honosim jöttek látogatásomra; tudtam, hogy nem hagynak itt ezen pokoli helyen” - s ezzel ajtaját kinyitván előnkbe jött, és magát illendőleg meghajtotta. Ötven éven feljül lehetett. Egészen elcsudálkozánk, öltözete oly csinos és szobája oly jó rendben volt. Kis teáskészület állott egy asztalkára kitéve. Örültségnek semmi nyomai sem voltak benne észrevehetők. N.-re tekintve mondá: „Ó! az úr angol; mindjárt megismerém; hozzám jött, ugye? Engem itt e borzasztó helyen bészárva tartanak, azt erősítvén, hogy örült vagyok. Ha mindjárt azzá váltam volna is, nem volna csuda. Oly hosszas idő óta itt örültek közt lenni! Csak ezen lárma, ezen iszonyú szag elégséges akárkit is tébolyodottá tenni. Tudja-e, miért tartanak itt? mert T. cardinál megneheztelt reám. Mert útiköltséget kértem tőle, hogy Nápolyba mehessek fiam látogatására, s ahelyett, hogy adjon, azon ajánlást tevő, hogy menjek klastromba; miért én nagyon megharagvám, s mondám nékie: kívánnám, hogy a pápát cardináljaival együtt Sz. Péterbe rekeszthetném, s őket mind egyről egyig egy vitéz skott ezred szuronyival átdöfethetném! Akkor, tudom, mindjárt másként szólnának. S csupán ezért mondák, hogy örült vagyok! Én pedig most is csak azt mondhatom, mert úgy kívánom. Engem, gyermekes asszonyt, erővel, akaratom ellen klastromba zárni! Ez nem menyen. Hanem végre pénzem mind elfogyott volt, s nem levén egyéb, mihez folyamodjam, kénytelen valék elfogadni azon ajánlatot, hogy amíg fiamtól útiköltséget kapok, egy klastromba mint gazdasszony béménjek. Ahelyett ide hoztak, s attól fogva mind itt sinlődöm.”

Oly csudálatos volt, amit mondott, oly hihetetlennek tetszett, s oly indulatba jött, amint beszélte, hogy kételkedénk előbb valóságán, s aztán egymás szemeibe nézve gondolók: mégis örült szegény! Ekkor az idősebb ör felszóla: „Lássák uraságtok! mindig így lármáz; hasztalan vesztegetik az időt vele” - s igyekszik őt szobájába bétaszigálni. Ez ismét nagy indulatba hozá, s magát egész erejéből ellenszegezé. Most N. komolyan mondá az örnek, hogy honfia levén az asszonynak, beszélni akar vele; s a szegény asszonyhoz fordulván oktatá, hogy ha lehetséges, csendesítse magát, s mondja meg nékie egyenesen: mire lenne szüksége?

„Ó! ne higgye az úr - felelé -, hogy örült vagyok, mint ez a sátán erősíti, s azon se botránkozzék meg, hogy ilyen indulatban lát; mert bármint kívánjak is magamon erőt venni: valahányszor ezen velem történt, égrekiáltó méltatlanság eszembe jut, lehetetlen, hogy kétségbe ne essem! Ó! de a leányka - az egy angyal! Higgyen nekem - egy angyal! Ha ő nem volna, eddig igazán örült volnék.” A leányka az anyjára való indulatos integetésiből észrevevén, hogy arra panaszkodik, mondá: „Az nem illő, Madama, hogy anyámról így szól.” S hozzánk fordulva folytatá: „Néki ezen szerencsétleneket rendben kell tartania, mert másként magoknak ártanának.”

Ezen csudálatos történet fonalát zavarában N. kíváncsán kifejtteni, kérdé az asszonytól: „Ön skott? Mi a neve?” Ezen kérdésekre csak sírásra fakada, s minden vad indulatosság vonásai egyszerre eltűnének képéről. „Igen, skott vagyok. Nevem...” „Többeket ismerek azon néven -

monda N. - Jól bírják magokat, előkelők. Ha azokhoz tartozik, s ők megtudják mostani állapotját, lehetetlen, hogy ily nyomorúságban hagyják; azért nevezze meg: melyiknek írjak?” „Az lehetetlen - viszonzá zokogva. Azok már sok évek óta nem akarnak rólam semmit tudni, mert meggyaláztam őket. Hanem azon férfi nékem házasságot ígért volt. Isten előtt fogadta fel! Őt gyermekem van tőle. Azokat - nevelés végett, amint monda - még kicsiny korukban mind elvette tőlem; hanem már mind felnőttek. A házasságot mindig halogatta. De elveszen; el kell, hogy vegyen! Ha fiaim tudnák állapotomat, hiszem, mindjárt segítenének rajtam.”

Mi szegényt amennyiben csak lehetett csendesíteni, vigasztalni kívántuk, s elbúcsúozván tőle, kérdésünket: hogy mivel szolgálhatnánk nékie, újítók. „Kérem - monda -, küldjenek minél előbb egy font teát és cukrot, mert már rég, hogy anélkül vagyok; és látogassanak meg még vagy egyszer, ha igen nem irtóznak ezen borzasztó helytől.”

Szorult szívvel hagyók el a nyomorúság lakát, de magunkat elhatározva, mennyiben csak lehet, ezen csudálatos történetnek végére járni.

Másnap N. többedmagával visszament, az ígért teát elvitte; de akkor sem tudtak tisztába jöni, hogy az asszony örült-e, szerencsétlen-e vagy álnok? Az angol konzult megkértük: tudakozódjék iránta, s rokonait tudósítsa. Az eleinte még létét sem tudta. Tudakozódások után úgy találtatott, hogy az általa elbeszélt történetének nagyobb része igaz; de mindnyájan azt erősítették, hogy örült. N. azután is, ahol csak lehetett, lépéseket tett iránta. A konzul az esetet megjelentette az angol minisztériumnak, s végre bizonyosokká tettünk, hogy ki fog bocsáttatni az asszony, mivel a konzul tudta nélkül záratott volt bé; de valljon ezen ígéret megvalósult-e vagy nem, azt nem tudom; mert az egész dolog olyan mély hallgatásban tartatott, hogy azután semmiképpen nem hallhatók, mi kimenetele lett.

Egy más napon A., kit már Erdélyben ismertem, s kivel Rómában újra találkoztam, egy számos amerikai társaságot összegyűjtvén, minket is elhívott, hogy a Vatican szobrai szövetnekek világánál megnézzük. Örömünk már előre kimondhatatlan nagy volt, azon remekműveket ily mesterséges világítás és árnyékolások által magok egész dicsőségökben kitüntetve s életbe hozva láthatni. Reménylém, ezen dicső látmány a holdvilágnál látott Coliseum nagyszerűségével fog vetélkedni, arra korántsem számítván, mennyire függ a velünk együtt levő társaságtól és aprólékos körülményektől a gyönyör vagy unalom, melyet minden tárgyak, kivált ízlést illetők látásakor érezünk.

A várt est eljött. A Vatican folyosóiban öszvetaláloztunk egy más számos, többnyire ismeretlenekből álló társasággal. A custodék ekkor sürgölődtek a szövetnekek gyűjtogatásában. Tehát nem előre világítottak fel a szobrok tágas folyosói, s a mesterművekre vetett világosság nem előre volt mesterségesen elrendelve, hogy a néző bájaik által mindjárt elragadtatása közben előttök bámulva állhasson meg, s öngondolatiban háborítatlanul merengessen, anélkül hogy figyelmét valami egyéb kellemetlenül elvonná. Egyedül enlelkünk hevétől felköltött illúzióink tüntetnek előnkbe minden tárgyat szépítő s felsőbb szempontból. Kinek lelkében e fogékonyság hiányzik, az híjában várja mástól és egyébtől, könyvektől és tudománytól azon elragadtatást, mely őbenne magában nem létezik; s enélkül még a Teremtő dicső művei is csak száraz vizsgálat s otromba kritika tárgyai.

A ciceronék unalmas készséggel és tudományos határozottsággal világították szövetnekeikkel egyenként a szenvedő Laokoon kínjaiban merevülő tagjait s a dicső Apollónak most az egyik lábát, majd a karját, mi mind igen szép, csak hogy teljes lehetetlen volt gyönyörködni benne. S ezenfelül még az amerikai társaság észrevételei!

Kik szép művekben akarnak gyönyörködni, azt tanácslom, ne válasszák társaiknak Amerika praktikus lakóseit. Röviden: a magasztalt látogatás várakozásomnak nem felelt meg. Csupán

egy Democritus-főre emlékszem, melyre az egyik előtte átmenő custode szövéténeke, minden ügyelet nélkül, oly elevenítő világot vetett, hogy szinte félve hátravonulék, nehogy én legyek a tárgy, melyre csúfondárosan elvont szája szúrós elmésségeit e pillanatban lövellje.

Számos társaságban menénk Albanóba. Az ég oly szép, és mi oly vígak voltunk, hogy még a pusztá Campagnán imitt-amott elszórt történelmi síremlékekre is alig vetve ügyet, gond nélkül haladtunk tovább. Mi Albanóba csak szép eget, friss levegőt, zöld fákat, vígságot s egy jó ebédet keresni mentünk, és ezt az albanói vendéglőben gondosan kirendelvén, két szamarat fogadtunk, hogy azok, kik társaságunkból a gyaloglást környékében megunnák, rájuk rendre felülhessenek.

Így vígan indulánk el a Lago Castello - Albano tava - látására, mely egy kialutt Vulkán krátere. Castel Gandolfo a domb tetején fekszik, s szép ösvény vezet le a tóhoz, melynek szélén két grotta található - melyik imperátor mulatóhelyei voltak, bizony ezúttal nem jut eszembe - s egy emissariumnak nevezett föld alatti vízcsatorna, mely az albanói dombon át a völgybe van víve s a római építmény egyik nevezetesebb maradványának tartatik. E tóban - mi akkor ránk nézve sokkal érdekesebbnek tetszett - nevezetes nagy ángolnák fogatnak; belőlök a vendéglőben egy igen jó tállal vártak, mire a hosszú sétálás után érzett étvágyunk elevenen emlékeztete.

Castel Gandolfótól balra térve egy más ösvényen tértünk vissza Albanóba. Feltűnő jelenetek voltak a kies ösvényen áthaladásánál mind szép parasztnőkkel találkozásaink, kik vagy szamarat vezetve, vagy azon ülve velünk szembe jöttek. Válogatott honi öltözetek, kimondhatlan jó ízléssel fejükre vetett fehér kendő takaróik, büszke termeteik, járások, klasszikus arcvonásaik, főhajtásaik mindenikben egy-egy regény méltó hősnőjét képzelteztethették velünk. Ezek többnyire mind olyan szépek, hogy egyik keresetmódjok: a Rómában mulató művészeknek mintául szolgálni.

Az Ariciába vezető kapun kívül jobbra vagy balra áll egy régi építmény, melyet közönségesen a Horatiusok és Curatiusok síremlékének neveznek. Rám ezen dicső nevek oly nagy hatással bírtak örökké, hogy sohasem tudakoltam: méltán övéik-e azok vagy nem, hanem mindig minden további vizsgálat nélkül hinni kívántam a mutatónak.

Titkos pártfogómtól újra kapék egy pápai engedelmet magam és társaságom számára a Sz. Péter temploma föld alatti részét megnézni, honnan az asszonyok különös engedelem nélkül kirekesztvék. Itt annyi fényes nevű holt fekszik, hogy bajos lenne előszámlálni. A négy oltár közül, melyek itten vannak, az egyik nagy tiszteletben tartatik, mert a Sz. Péter koporsója felett áll, s rajta a Sz. Péter és Pál, mint mondják, hű képei láthatók. Más oltáron pedig, úgy emlékszem, egy boldogságos Szűz Mária-kép van, melyhez a hideglelősök folyamodnak. Egy dombormű nagyon mulattatott; ez Ádámot ábrázolja, midőn aluttaban Éva az oldalcsontjából kibúvik.

Sz. Péter temploma roppant nagyságáról képzetet alig lehet magunknak csinálni anélkül, hogy felső részét megjártuk volna. Ehhez egy csigalépcsőzet vezet fel. A templom belső façade-ját megkerülvén elrévültünk az ott álló tizenkét apostol óriási nagyságán. Innen a Michelangelo kupolájába mentünk fel. Felsőbb részében egy vasrostállyal körülvett párkányzatra értünk, honnan a dicső kupola belső boltja merész építéséről lehet ítélni s az egész templomba lenézni. Milyen parányiaknak tetszettek az alatt mozgó személyek!

Felmentünk éppen a megaranyozott ércgolyóig, mely tizenhat személyt foglalhat magába. Itt kiállván csak a magas ég boltozata volt felettünk, s egész Róma alattunk fekütt. Dicső, kápráztató látvány!

Innen egy vaslajtortja vezet fel a kereszthez; de mi a velünk levő férfiaknak nem engedők bátorságuknak azon fitogtató jelét adni.

A., kit szép honlánya szelíd szemei lelkesítenek, asszonyi ijedezésinket látván kérdé: felhágjon-e a kereszting lajtortja segedelme nélkül is? A kis amériai lány édes-ijedten tekintve rá, hátrább lépett; én pedig, ki ily esetekben kissé sceptica szoktam lenni, valamennyire gyanítván magát vető szándékát, kérdém: lenne-e elég bátorsága reá? Mire azt felelé: „Erre nem kell bátorság, csak hidegvér, s mi amériaiak erről ismeretesek vagyunk.” - Igaz, csak hidegvér teszi a bátorságot; de azon hidegvért megtartani: bátorság. Miért becsüljük mi, asszonyok, az erősebb nemben olyannyira azon tulajdönt?

A nap egykor márciusban oly vidámon, tisztán süttött, hogy Róma körül még a szomorú Campagnát is felvidította. A Villa Pamphiliben a szép anemonék tarka kis fejeiket zöld friss tavaszi pázsint közül teljes virágzásban kiütötték; az orchis különböző nemei buján nyíltak; az ibolya rejtett magányában a babérbokrok alól illatozott ki; az örökké zöldellő pinus tavaszi friss zöldbe öltözött. Mi selyempapucsban, könnyű öltözetben futkároztunk a tündöklő tó körül a pázsintos ösvények közt. Lánykám örömele egy-egy újonnan lelt virágocskával előugráncsolt. Vígán, könnyen éreztük magunkat! A komor Róma - a temetők városa - virított, mint egy kiújuló sírhalom, melyen a tavaszi bogarak napfényben vígán mulatoznak.

Kedvünk eredt a Caracalla ferdei roppant romjait megnézni. Ezek hajdanában tizenhat száz ferdőcellát foglaltak magokban; s most ez óriási romtömeg bé van növe bokrokkal, sík füvel és kövi szekfüvekkel. Pajkosan kezdtünk a romok alsóbb emeletéből felsőbbe a lépcsőzetesen kiálló köveken felmászkalni, míg én egy csúpon találám magamat, hol egyszerre megijedve nem tudám, mit-tevő legyek, mert jobbra-balra, minden oldalról körül voltam véve szakadások, hasadékokkal, melyek mélyen tátongtak előmbe. Oly félelem ért utól, hogy lábamat mozdítani sem mertem; ha csak emelintettem is, a félelem önnehézséggel ugyanazon helyre visszavonta, se feljebb, se lejjebb nem tudtam menni. Sz. is másutt szintily dilemmába esett. Segítségért rikoltoztunk velünk levő férfi társaink után, kiket eleinte pajkosan odahagyánk, mert minket vigyázatra intének.

Mi, asszonyok, olykor rútul vissza szoktunk élni a férfiak irántunk lovias kötelesség-érzetökkel. Sokszor könnyelműségből oly helyzetekbe taszítjuk őket, honnan egyedül magokat kihúzni is elég bajba kerül, mégis magunkat is egész tehetetlenségünkben oltalmukba vetjük. Ez a csekélységekhez tartozik; de melyik asszonynak jutott még eszébe, hogy egy magas toronyba fel-, egy veszedelmes pallón át-, egy síkos helyen elmentében a vele levő férfi lába is megszikámolhatik? Hogy ő is szédülhet, és elég, ha csupán magára ügyelhet? Oltalmukat kívánjuk, anélkül hogy meggondoltuk volna: oly állapotba tettük-e magunkat, melyben azt megadhatják nekünk vagy nem. Ekkor is az eset ilyen volt; hanem kis leckézés után, melyet szerényen el kelle túrnunk, mégis lesegítettek.

Alig valánk alatt, hogy kalandkereső kedvünk ismét feltámadt bennünk, s eszünkbe juttatá a közel eső Basilica di St. Sebastiano alle Catacombéba menni. A templom felsőbb részére ügyet alig vethettem, ámbár gazdag, verde antico oszlopok, becses oltárfestmények ékesítik, úgy fel volt hevülve képzeletem a Delile és Chateaubriand ezen föld alatti catacombákról lelkes írásaitól, hol az üldöztetett első keresztények sírhelyek közt tartották buzgó keresztényi gyűléseiket, és ahonnan kilépve s hit által lelkesítve büszkén szálltak szembe a mártírhalállal. Úgy vélik, hogy amely sírhelyet P Ch (Pro Christo) jegy jelel ki, alatta vértanú nyugszik. Mily dicső, midőn meggyőződésünkben még a halál sem rettenthet meg! Mennyivel boldogabbak voltak azon első keresztények, kiket hitök, meggyőződésök a halálon diadalmaskodtatott s föld fölébe emelt, mint mi, kiknek hideg-meleg hitünk csak önséget, kétséget, gúnyt támaszt fagyos kebleinkben!

Mindenikünk égő szövétneket vett kezébe, s a ciceronét követve béhaladtunk a föld alatti folyosókba, hol úgyszólván minden baj nélkül könnyen, hanem minden érdek és látnivaló nélkül is hatottunk elébb-elébb, s igen hamar szörnyű unalom ért el. Ügyetlenül tartott szövétnekeink füstjétől köhögve, tikkadozva alig várók, hogy újra a föld színére kijussunk. Leírom lehetetlen lenne, mert igazán semmit sem láttam. Künn a napvilágon egymásra tekintve alig ismerők meg egymást, úgy bé valánk a füsttől kormosulva.

Innen elmentünk az Egeria forrásához, hogy arcainkat szűz vizével egy kissé megtisztogassuk. Itt új csalódás ért, mert vezérkönyvünkbe tekintvén látók, hogy csak par usurpation viseli ezen fényes nevet, mivel Egeria istenasszony a város túlsó részében susogta Róma törvényeit a Numa Pompilius füleibe. De a forrás oly kristálytisztá vizet csergedezett a márvánnyal kirakott hűvös öblöcskébe, s ez oly festőileg volt téli zölddel befutva, hogy mi asszonyokul semmiképpen nem akarók elhinni, hogy nem ez volt a magát rejtegető nimfa titkos barlangja.

Egyik nap elhatározók magunkat Veji romjai megnézésére. Ez sokáig Etruria főbb városa s Róma vetélkedő társa volt. Lóháton levén, a Via Cassia s Via Flaminia felé vettük utunkat. Ezen út nem a Strada carozzabilén, mint a Szekérutat nevezik, hanem a Cremera, most Volcának nevezett völgyben kies gyalogösvényeken vezetvén, annál bájolóbb. Róma egész környékében, hahol egy jobban elrendelt, gazdagabb kinézésű, csinosabb majorházra vagy falusi épületre estek szemeink: mind az a Duca Torlonia tulajdona volt, kinek nevét a pápa uradalmában unalmamra mindenfelől annyit hallám emlegettetni, mint a marquis de Carabasét. Ő a dohány- és sógyedárusságot a pápától, ki mindig pénzsűkében van, megvette, minek tulajdonítja a nép nyomasztóbb nyomorúságát, s ellene örökös panaszokban fakad ki legkisebb beszélgetés alkalmával is, és a nagy Ducát szívéből gyűlöli, pedig olasz gyűlölség nem kicsinyt jelentő szó.

Elhaladtunk a hely mellett, mely az ottan elesett háromszázhat Fabius temetője, s kereken megjárók a Veji körfalainak nevezett, egymásra halmozott nagy kövekből álló falmaradványokat. Ez mind igen érdekes lehet antiquariusokra nézve, de én semmi szépet nem tudék benne látni.

Innen levezettek egy felásott mezőre, melyet Foro Romanónak neveztek. Ott a barázdák közt cserép edénydarabokat, egy kis alabástrom Sphinxet, egy terrakotta Medusa-főt s egy kis cserép urna lacrymatoriát találtunk. N. egy ottan lelt igen szép, carniolba való etrusiai intagliót vett, mit a parasztok látván, annyi mindenféle megvenni való, antikóknak nevezett darabokkal kínáltak, hogy nagy bajunkba került ellent állni; de nagy örömek közt pakolám egybe magam leltem kis kincseimet.

Ismeretlen pártfogóm ismét megemlékezvén rólam, eszközléséből egy levélkét kaptam, hogy másnap tíz órakor reggel a híres Mezzofante a Vatican könyvtárában szívesen elfogadand. Ezen levélke is ad libitum egész társaságra szolgált.

E pompás könyvtárban csupán kéziratdarab negyvenezer gyűjtetett egybe. A külteremben mind kínai munkák találtnak. A nagy teremben, az igazat megvallva, figyelmemet eleinte magokra vonák a szép görög és etrusiai vázák, s még azon két pompás gránitasztalok, melyeket ércalakok tartnak.

Alig vala időnk a szemeinkbe tűnt tárgyakat csak valamennyire is megvizsgálni, hogy Mezzofante két szerezsen fiúcskával beszélgetve bélépett, s aztán hozzánk fordulva leültetett. Reám nézve első tekintete kedvetlen benyomást tett. Valami hatvanéves lehetett. Kicsiny, száraz, halvány, beteges tekintetű. Egész személyében majomi nyugtalan mozgékonyosság uralkodott. Sokáig beszélgeténk együtt. Magyarul elég jól beszél, s a kimondása nem rossz.

Kérdém: „Kitől tanult?” „Majlandban a közkatonáktól” - viszonzá. Kisfaludy, Csokonai munkáit, Pethe természethistóriáját, még más magyar könyvekkel együtt olvasta; de úgy találám, hogy inkább tud szavakat, mint érti az olvasottat. Angolok is levén jelen, azokkal angolul igen folyvást és jól beszélt, velem pedig németül, franciául; és még oláhul is megszólított, mire szegyenemre nem tudék felelni. Kérdezte, ha tótul tudok-e? S némely könyveket mutogatván nekünk, azokból ó- és újjörögül, latinul, zsidóul olvasott. Mutatott többek közt egy Corvinus Mátyás által ajándékozott, apró festésekkel kiékesített Breviáriumot, és VIII-ik Henrik angol király s Boleyn Anna egymásnak írt leveleiből eredeti darabokat. A király szerelmes episztolái mind egy-egy nyíllal átszúrt, idomtalanul vont szívvel voltak az aláírás végében megjegyezve. Egy velünk levő pappal, ki Palesztinában járt volt, törökül beszélt. Kérdém tőle: „Hány nyelvet tud?” „Nem sokat - felelé -, mert csak negyvent vagy ötvent beszélek” Roppant, képzelhetetlen tehetség! de nem az, melyet legkevésbé is irigyelni tudnék; mert üres, minden gondolkozás nélküli nyelvismeretsége s ártatlanul kimutatott aprólékos hiúsága, mellyel telve van, inkább majomra s csacskamadárra vagy beszélőgépre, különféle nóták elverésére felvont verklire emlékeztet, mint gondolkodással felruházott valóra. Őt igazán csak úgy lehet tekinteni, mint egy Vaticanhoz tartozó ritkaságot. Elbúcsúzásunk alkalmával megkérém: engedje meg, hogy egy magyar könyvvel én is ajándékozzam meg a könyvtárt.

Más terembe menvén, ahelyett hogy könyveket nézegettünk volna, a Raffael Mengs által festett terem mennyezetével foglalatostkodánk. Sohasem tudám Mengs lanyha festményeit bámulni. Így vagyok Angelika Kauffmannel is.

Szállásomra érvén, első dolgom vala W. M. *Balítéletekről* írt munkáját egy könyvkötőnek átadni, s fejér kutyabőrbe cífrán békötve néhány napok múlva elvivém Mezzofanténak, ki éppen sietett néhány zsidót és szerecsent megkeresztelni. Mint a könyvre tekinté, anélkül hogy csak belé is pillantott vagy az író nevét megtekintette volna, mondá: „Ah! igen szép, igen szép munka! Szépen van békötve. Aranyos, szép, szép, igen szép, igen köszönöm” - s egyik almáriomba bécusukta. Szegény magyar könyveink! melyeket honjokon kívül, mint szinte nem is európai szüleményt, csak egy-egy különködő nyelvbúvár, mint Mezzofante, nézeget, s honjokban is csak kevés olvas.

A Propaganda Collegiuma könyvtárát is megnéztük. Abban neveltetnek a keleti népek közül és a haereticus tartományokból küldött ifjak, kik honjokba visszatérvén a katolika hitet terjesztik, és a misszionáriusok, kiket téríteni s a pápa vallását hirdetni világszerteszt küldöznek. Itt különös nyomtatványok nézegetésében időnk igen jól telt; igaz, hogy én legalább legkevésbé értettem hozzájuk; de a könyvtárnok annyira con amore mutogatta, hogy lehetetlen volt részt nem vennünk szenvedélyében. Én úgyis kedvelője vagyok az ily, bármiben búvárkodó lovagiságnak. Mindig boldog az oly ember, ki önmagán kívül egyéb valamivel tudja szenvedélyeit elfoglalni; ment az unalomtól, amely talán mindenek közt legrettentőbb ellenségünk. Itt, mint emlékszem, egy szanszkrit iratot láttam s egy kínai szótárt, és úgy hallám, hogy Mezzofante akkor azon nyelv tanulásával foglalatostkodott.

Egyik napunkat arra szentelők, hogy az élő művészek műhelyeit látogassuk meg.

Agricola, Camuccini igen nevezetes és érdekes históriai festők; de a nagy mesterek művei Rómában mindig előttünk levén: ízlésünk észrevehetlenül oly nehezen kielégíthető, oly válogatós lesz, s azért mi az élő művészek művei iránt oly háládatlanok, hogy ezeket alig méltatjuk egy tekintetre, s nekem is nagy kedvem lett volna Róma köznépeként megvető vállvonítással felszólani: „*non e antico*”.

De mely más érzetek fogtak el, midőn a Markó szegény műhelyébe bélépénk! Több állványokon igazán ragyogtak klasszikus érdemmel bíró művei. Milyen tisztán tündöklék szép

kék ege, mily elevenen néznek ki szép pínusfái, mely nagyszerűleg vette fel Róma klasszikus romjait! Apró alakjai oly bájolók, hogy az albanóiakéira emlékeztetnek. Minden tárgy egy fűszálig le oly tökéletesen van előadva, hogy a szem külön-külön mindeniken, mint egy ragyogó gyémánton, ott felejtí magát, s ha műveiben valami hibát lehet kitenni, az az, hogy annyi elszórt tökéletesség az egészről elvonja a figyelmet, s mivel a természetet nagyon apróra véve vizsgálja, annak minden szépségét igen lelkiismeretesen kívánja előadni; mi az egész festmény hatásának, véleményem szerint, árt. Magyar művészünk, ki a mostan élő legelső tájfestőknek minden bizonnyal egyike, kinek művei jövő korokra át fognak menni, s azokat gazdag honában még alig ismerik, ekkor igazán szegénység, betegség és nyomorúsággal küszködött. Soha nem érzem ily fájdalmason tehetségem megszorult voltát, mint ekkor; mert ki szegényebb, kinek van szoros számíttatásra s fillérezésre nagyobb szüksége, mint annak, aki kicsiny tehetséggel az úgynevezett nagyvilágba avatja magát, melyet többnyire tízszer, hússzor oly gazdagok teszik, mint mi? Beh szerettem volna mesterművei közül egyet bírni! Kéz alatt kínáltak eggyel, igazán becse alatti, alig fél árán; de szégyen fogott el a megszűkült talentumon úgy uzsoráskodni. Talán álszégyen volt! A moszka udvar, mely saját hasznát mindenben fel tudja lelteni, Markóval is megegyezett, hogy több esztendei műveit megveszi. Így hihetőleg a Magyarhon e nagy művész munkái nélkül marad. Bécsben, ha jól emlékszem, Eskelesznél, látám néhány szép tájfestéseit.

A Thorwaldsen szobrászi műhelyébe menvén, szerencsések valánk őt magát ott találni. Külseje oly egyszerű, mint a régi német iskola lelkét lehelő szobrai. Ott látók a lord Byron nevezetes ülőszobrát és a Schillerét, kinek arcvonalmiban mennyei szelíd jelleme oly tisztán tűnik elő. Thorwaldsen basreliefjei a görög korbellekkel vetélkednek klasszikus becsben. A Nagy Sándor győzedelmi menetét előadó domborművét, megvallom, nem tudám elismert érdeme szerint méltatni. Azon egy hosszú sorban egymást követő juhnyáj, nézetem szerint, a kompozíció szépségét nagyon gyengíti.

Innen menénk a Gibson, Gott Wyett műhelyeikbe. Ezek ha nem értek is el törekedéseikben oly felsőbb művészeti magasságot: a legtökéletesebb finomsáig kidolgozott műveik műismerők és nem ismerőknek egyiránt tetszenek; de úgy el vannak foglalva honfiaik és honleányaik leábrázolásival, hogy alig érkezhettek egyébre, mi művészeti haladásukban őket, gondolatim szerint, gátolja. Hogyisne? Annyi semmit jelentő alakokat szorosan utánózni, melyek a mindennapi rendben elé szoktak fordulni, s főbb érdemök az, hogy hajfodraik helyesen, pontosan, simán legyenek elrendelve, mint a hajfodorító elrendelte. Az Olaszországban megforduló angolok több egybegyűjtött művészeti kincseik közé többnyire magok tulajdon, fejér márványból vagy, ha tehetségök annyira nem ér, alabástromból készített szobrai is gondosan bepakolják; s ez a szenvedély szinte nevetségig van víve. Engem legalább nagyon mulattatott, szinte az egész angol társaságot, mellyel Rómában létemben Corsón, bálban, templomban imitt-amott találkoztam, márványban halhatatlanítva a műhelyek polcain látni.

Bienaimét műhelyében éppen foglalatoskodva találók egy agyagminta elvégzésével. Itt meggyőződtem, hogy szépségben a szín csak melleseges; mert ezen sárszobor gyengéd szépségben annyira feljülhaladta a műhelyben levő több tündöklő sima, fejér márványszobrokat, hogy ezekre ügyet alig vetvén, arra tekintve mindnyájan felszólánk: „Ó, beh szép!” Ez egy szírtén ülő tizenkét éves lánykát ábrázola, kinek lábai előtt halt madara fekütt. Ha nem vetélkedheték is Canova művével, de kompozíciója oly egyszerű s gyengéd, hogy lehetetlen vala nem tetszenie.

Rómát nem hagyhattam el anélkül, hogy tiszteletem búcsúját meg ne tegyem azon helyhez, ahol - amint mondatik - Lucretia megölte magát, mely halál Róma szabadságát és nagyságát alapította.

A városból a Porta Maggiorén kimenvén, utunk a Via Praenestinán vezetett. Ez még mind elég jó állapotban van. Legelőbb is szembetűnő vala egy romokkal körülvett építmény, melyet, okát nem tudom, miért, Torre di Schiavinak neveznek. Ehhez közel egy Fortunának szentelt templom áll, melynek fedele még szinte hiba nélküli. Hogy a cella alatt levő boltozatban festmények nyomai láthatók, mondá vezérkönyvünk; de megvallom, restellők lovainkról leszállni s azokat megnézegetni. Búcsúnk kitűzött célja úgyis nem itt levén, továbbsiettünk. Tovább egy szakadás feletti, Ponte di Nonónak nevezett régi hídon haladtunk át, melyen a Via Praenestina folytattatik. Erről ismét semmit sem sejtíték, míg estve, hogy jegyzéseimet tegyem, a vezérkönyvbe nem tekinték, mert ez minden karzat nélkül az úttal egy arányban megy.

Lovainkat egy kis osteriában - fogadóban - hagyván, egy zöld dombra mentünk, hogy a régi Gabii városa fekhelyét lássuk, s a Gabinus lacust is megkerüljük, mely egy kialutt tűzokádó hegy krátere.

Melegtől elbágyadva s nagyon megehülve térénk a fogadóba vissza, hol néhány tojásnál egyebet semmit sem találánk; de még ezt sem volt mivel megegyük, mert gazdánk egy rossz késnél egyebet elő nem tudott adni. Ez engemet, erdélyi utazáshoz szokottat nem zavara nagyon meg; de társaim közül némelyek, kik angol honjokat, annak második természetöklé vált kéjelmit és feszes illendőségeit most először hagyták vala oda, nagy perplexitással forgaták kezeikben a tojást, anélkül hogy tudnák, mitevők legyenek vele. Én az enyémet megtörvén hirtelen felhajtám, mire igazán iszonyodva tekintének; s ez viszont engemet zavara nem kevésbé meg.

Innen egy más, Castellucciónak nevezett dombra mentünk fel, melyen a hajdani Collatia feküdt. Itt egy kőhalomra leülvén kinyugodtuk magunkat. Itt volt búcsúnk célpontja, mert mint mondatik, Lucretia itt - ölte meg magát!

Ezen dicső emlékezet s kőfal némi látható maradványin kívül - itt most semmi nevezetes látnivaló nincs. De ez életben mi teszi vágyainkat, boldogságunkat? A múltak emlékezete s a jövők reménye!

Én legalább megelégedve térék haza azon gondolattal: hogy láttam a helyet, ahol - Lucretia élt.

V. szakasz RÓMÁTÓL NÁPOLYIG

*Útra készülés. - Fortuna temploma. - Lago di Nemi. - Civita Lavinia. -
Mare Pontini. - A postalegény. - Feronia temploma. - Emberkoponya. -
Terracina. - Fondi. - Mola di Gaeta. - Minturnaei romok. - Mola s Nápoly
közti út. - Az első est Nápolyban*

Rómában a Settimana santa végzetével a Szent Péter nagy harangjának utolsó szent kongása levegőben elrezzgett; a tűzijátékok elaluttak; a gazdagabb lakosok Tibris partjain levő villájikba vonultak; az idegenek úti készülékeket tettek; minden ismerősnél elévont, felterhelt szekeret lehetett látni, szóval: apostolok oszlása volt. Mindenki készült, hogy vagy unalmát maga után másfelé voncolja, vagy mulatságinak új tért és táplálékot keressen. Az utcákban minden élet ki kezdett halni. Még a Monte Pincio lépcsőzetiről is eltakarodtak a koldusok. Aki mehetett, maradni tovább nem akart. Nápolyba tódult sok idegen, remélve, hogy a Vesuvius új kitörését látandja: mert azelőtt pár héttel tört vala ki, s újra nagyon kezdett füstölögni.

Én is erősen vágytam ezen jelenetet és Nápolyt látni; de nem kis bajban voltam aziránt, miként utazzam; mert annyit hallottam az oda vivő úton naponként történő fosztások, gyilkolásokról, hogy a fejem tele volt már banditákkal, kiket utamban találni fogok. Azelőtt néhány nappal támadtak volt meg fényes nappal egy vetturinót, ki társaságot vitt. A vetturino elszaladt, mint szoktak mindig cselekedni a vetturinók; a szekérben ült férfiak nem képzelvén magokat ellenállható erőben, közülök ki-ki csak magáról gondoskodott, s arra ment, merre mehetett. Csupán egy vén angolné maradt ott, karján nagy zsákjával és oldala mellett leányával, ki anyját nem akarta elhagyni. Egyik bandita az asszonyhoz fordult, s zsákját kérte, mellére töltött pisztolyt szegezvén; a lányka sírva kérte anyját, adná oda zsákját, de a vén asszony makacsul ellenszegült, s nem akarta. Nem merészel meglőni, mondta leányának, s aztán a pénz igen sok lenne a gazembernek. Végre megalkutt a banditával, zsákjából kiszámlálta az alkuárt. És amaz társaival továbbment. A vetturino s utasok elészállingóztak; de közülök egyik úgy elszaladt volt - hátra sem nézve -, hogy két postán túl érték utól. A társaság aztán szerencsésen megérkezett ugyan Rómába, de a történet híre - bosszúságokra a vetturino hőseinek - nagyon elterjedt, s ekkor is mind csak arról beszéltek.

Nékem különböző tanácsokat adtak; egyik azt: csatoljam magam a követség által küldendő courier szekéréhez, mert nőnek bajos egyedül utazni; de semmi kedvem sem volt utamat így ex officio tenni. Másik: fogadjak katonákat, és kísértessem magamat velök, mert lord A., lady B., herceg C. sat. is úgy cselekedtek vagy fognak cselekedni; de egyfelől már nagyon leapadt úti tehetségem nem engedte így en princesse utaznom, s másfelől a pápa katonáinak hősi tulajdonai ismeretesek; nyilván kimondják, miképp nem bolondok, hogy néhány scudóért magokat megölessék; mindig is ők az elsők, kik szaladáshoz fognak. E kívül az is hallatik, hogy a banditákkal egyetértésben vannak, mi ha nincs is úgy, minden esetben jelül szolgálnak arra, hogy a velök utazók gazdagok lehetnek, s az ily örökkel környezett szekereket még inkább megtámadják, ámbár rám nézve merőben csalatkoztak volna. Az igazat megvallva én magam nemigen féltem. Füleim az Angyal Bandi s Zöld Marci históriájához már gyerekkoromtól fogva úgy hozzá voltak szokva, hogy ezen hírek nem sok hatást tettek rám. Azonban egy ily találkozás - mostani helyzetemben - nem lehetett nem kellemetlen.

Éppen nagy tűnődésben valék úti készüléteim között; legényem pár rozsdás pisztolyt megtöltött; én egy csinos kis klárisnyelű török tört forgattam kezemben, az egyedüli asszony

fonák helyzetéről keservesen elmélkedve, midőn N. tőlem búcsúzni jött. „Tehát indul holnap?” „Bizonyosan igen.” „Hát ezen öldöklő fegyverekkel mit kíván tenni?” „Nincs mit nevetni; ily veszedelmes útnak fegyver nélkül nem lehet nekiindulni.” Erre magát elkacagva en preux chevalier ajánlkozott, hogy testvérével együtt elkísérnek, mert ők is Nápolyba szándékoznak; s én ajánlatát nagyon öröme est elfogadtam, igen mulatságos és gondtalan utazást ígervén magamnak.

Másnap reggel postalovaink előállottak s elindultunk. A Porta St. Giovannin mentünk ki Rómából. Ezen egész út annyi klasszikus emléknymok közt vezet, hogy lehetetlen rajta haladnunk, s élénk érdeket nem éreznünk a localitással megismerkedni; kivált itt, hol a büszke múlt oly nagyszerűleg felejteti velünk a jelent, mely pusztuláson a hajdani nagyságbóli lealjasodás képein, a szép kék egen, néhány olaj- és pínusfákon kívül egyebet semmit sem tud előmutatni. Azért talán olvasóm is megbocsát nékem, ha vele egy kissé a tudákosság porát nyeletem.

A Porta St. Giovannin kívül pompás maradványai találtatnak Claudius és Marcius vízvezetékének s még néhány temetkezőhelyeknek. Közel oda, hol a Via latina az albanói új úttal egyesül, látunk egy dorisi oszlopokkal ékesített építményt, mely a Fortuna muliebris temploma volt; ezt, mint mondják, a római szenátus római matronák tiszteletére azon ponton emeltette, hol Veturia s Volumnia kéréseikkel Coriolanust hazája elleni bosszú-szándékától megtérítették. Nékem, asszonynak, ki nemem felsőbb elhivattatásában annyira meg vagyok győződve, említenem kelle ezen asszonyi erény dicső emlékét; gyengeségeinket, hibáinkat úgyis elég kíméletlenül szokták említeni.

Albanóig több mértföldrőken át a Via Appián menyünk, s még azon túl is közel Velletriig rajta nyugszik az új út; itt elválík, de Tres Tabernaenál, melyről Szent Pál emlékszik, újra egyesül, s innen Minturnaeig jobb részint ismét mind azon alapszik. Ariccia mértföldnyi távolságra Albanótól a Via Appia mellett igen szépen tűnik fel; eredetét a hajdani Ariciától veszi, melynek a közel völgyben még most is több nyomai látszanak.

A nemii tó közelében esik Genzanó; itt szekerünk ből leszállván, megnéztük a tavat, mely egy kialutt vulkán öble; a tó kicsiny, de szép, s túl rajta Nemi városa nagyon ékesíti e tájat. Genzanótól félre fekszik Civita Lavinia, a hajdani Lanuvium, hol az eredeti kőfal maradványait nyomozhatni; az egymásra rakott nagy négyszegű kövekből áll, s úgy látszik, a város falainak újabb része a régi erősségbeli kövekből van építve. Ez volt Antoninus Pius születése helye - Pipernónál (hajdan a volskok Privernum nevű városánál, melynek - midőn a rómaiak jármát magáról le kívánta rázni - a római szenátus által kérdőre vont követje azon kérdésre: minő büntetést érdemelnek a privernumiak, ezen emlékezetes feleletet adá: olyant, milyen azok érdemelnek, kik szabadságukat kéri vissza) megint visszatértünk a Via Appiára.

Elértük a Pontini-posványokat. Veszély nélkül haladtuk át ezen mértföldrőkre terjedő, egészségtelen, halálhozó mocsáros helyet. Itt mindig malária uralkodik. Szellő csak alig leng. A nehéz lég eltompítja érzéseinket, az álom nyomja szemeinket, melynek ha engedünk, veszély követheti. Mint a holt tenger felett, úgy itt is, madár alig repül. Bivalok legelnek a komor posványon, s fekete fejeiket a náddal bñött két sánc közűl ijesztőleg ütögetik fel. Az út mellett, mely még mind a Via Appián vezet, bizonyos távolságra pusztá őrházak állanak. Lakóst ritkán lehet látni mást, mint a postaállomásokon egy-egy viaszsárga, hideglelős, alamizsnát kérő asszonyt, száradt karján elmecsevészett, összeráncosodott, nyomorult gyermekét tartva, kinek sötét szemeit víg kedv még sohasem lelkesítette, ártatlan szája öröme még sohasem nyílt. Az anya szemei nem reménygyönyörben lábbognak, midőn kisedére néz, hanem bágyadtan, búsan, unalommal fordulnak el ezen élő memento moritól. Mi vigassággal kívántuk az álmat magunktól elűzni; de az eleintén élénken ömlő szavak a beszélő ajkain

észrevettén kívül megritkultak és komolyabb fordulatot váltottak, a hallgatókéin a mosolygás elhalt, míg végtére mindenikünk öngondolatiba merült, s így mély hallgatás közt értünk Mesára.

Itt a postalegény borraalójával nem levén megelégedve, azt szörnyű szitkok között földhöz csapta, s fenyegetőzött, hogy ha többet nem adunk, meglő. Én nem tudtam, mi teendők legyünk. Az asszonyi félénkség utól kezdett érni, mert nem minden hős, ki az akar lenni; s ezt még a büszkébb nem is megvallhatná, ha büszkeségével nem ellenkeznék a szerény vallomás. Én képzeletemben már láttam, mint állnak egy füttyntésre lesből elé a banditák; mint támadnak meg egy gazdag angol utasnőt, mint fetrengenek körülte vérökben a többi vele volt személyek; őt pedig hosszú, szőke haját karjára tekervén, arany és drágaköves ékeiből már kifosztván, egyik bandita mint szúrja át éppen stilettóval. Mely rémítő jelenetet viasz alakban ábrázolva minden olasz kis városban mutogatják, s a cicerone három-négy oly nyelven, melyet maga sem tud, oly rettegtetőleg ad elő, hogy hallgatójának ijedtében hajszálai is emelkednek fel. De hihető, N. képzelőtehetsége nem volt annyira termékeny történelmi veszélyekben, mint az enyém, mert ő csak nevetett, a szekérből kiszállott, s a pénzt felvévén, zsebébe visszatette.

Mesához közel egy Feroniának szentelt templom találatik, melyben ülőhely volt készítve a rabszolga számára azon esetre, midőn szabadossá tétetett. Mi különböző volt attól Dózsa vastrónja, mely szép országunk történelmét kitörölhetetlen mocsokként fertőzteti!

Egyik kis városban látánk házfalba békéltetett vaskalickában egy nap hevétől megfejtetett emberkoponyát, mely hosszú, fehér fogait mintha vicsorgatta volna; tudakolván, mire céloznak ezen különös jelenettel, hallók, hogy az egy nevezetes bandita koponyája, s ott ijesztő például senyvedne. De a köznép, mely a banditákkal szoros egybeköttetésben van, és hő szimpátiát érez irántuk, ahelyett hogy ijesztésül venné ama pellengért: inkább vértanú ereklyéjét látja benne, miséket szolgáltat nyugalmáért, s talán még búcsúra is jár hozzája.

A szomorú Pontini-posványon túl tengerszéli parton fekszik a gyönyörű Terracina, hajdan Anxur. Hozzája közeledve, a vidék már kimondhatatlan bájos. Vendéglője néhány lépésnyire van a régi anxuri kikötőtől; ez telve most homokkal, melyben szétrepedezett halászcsonkok hevernek felfordulva, s fiúcskák a nap melegében játszadozva csigákat és békatekenőket szedegetnek. A Via Appiának egy része saját egész épségében látható egy, a fogadóval szemben levő istállóban.

Torre dei Confini határszél a pápa uradalma s nápolyi királyság közt.

Fondi a Via Appián fekszik. Itt élt a szép Gonzaga Julia, Fondi grófnéja, kit Barbarossa el akart rablani s a török szultánnak ajándékolni vinni, és ő éjszaka felriadván álmából - ablakon kiugrással mentette meg magát.

Molától nem messze régi építmény látszik, melyről azt hiszik, hogy Cicero cenotaphiuma volt, s ugyanazon helyen áll, hol ő ellenségeitől szaladván meggyilkoltatott. Mola Cicerónak kedves mulatóhelye volt. Molától néhány mértföldnyire egy vízvezeték, teátrum és amfiteátrum maradványai vannak; ezeket is megnéztük, ámbár szerettük volna magunkat megnézésöktől felmenteni, oly hevet sütött a nap. Ezek a hajdani Minturnaehez tartoztak. Ide közel rejtette magát el Marius, midőn a minturnaei magisztrátus elől szaladt.

A szép Mola di Gaetától Nápolyig az út egy szakadatlan kert. Itt már a növények egészen más éghajlat alattiak. Az ég kékebb, a nap melegebb, az utak széleit eleven aloesövény ékesíti. Az éj kiváltképpen kimondhatatlanul bájosan meglepő; csak a napkeleti gazdag képzelettel írt *Ezeregy éjszakában* lehet ilyen éj rajzolva látni. A gyenge szellő citrom- és narancsvirágillatot hoz; a tüzes legyek ezrenként repdesnek, a sötét éj élő tűzijátékaikkal,

mint repülő csillagok világosítják, s a babér- és oleanderbokrokon gyémánt füzerekként ragyognak.

Elértük Nápolyt - a világon talán legvígabb és legbájolóbb várost. Szünet nélkül elragadtatásban voltam. A Crocelléhez szállottunk; ez pompás vendéglő a Chiaján. Nappaliszobám egyik üvegajtaja erkélyre nyílt, honnan a tengert csak néhány lépésnyi távolságban láthattam. Nap hevétől, utazás fáradalmaitól el levén lankadva, szinte az egész nappalt olvasással töltöttem. Est felé kiléptem az erkélyre. A vidám kék ég, a bájoló vidék, a csendben nyugvó tengeröböl, hol a hajók horgonyaikon kényelmesen rengettek, a szelíden emelkedő habok, melyek fejtő tájtékai a partra játszilag egy-egy csókot nyomtak, a távolban tüzet szikrázó Vesuvius előmbe tűnve, a hűs tengeri szellő édes andalgásba ringattak, és a *dolce far niente* kéjelmeit egész mértékben éreztem. Értém a lazaroni szibarita életét, ki, mint az égi madár, nem szánt, nem vet, s jövődőről nem gondoskodik. Itt az élet gyönyörök közt foly le; itt elég élni, lehelni s a szép eget látni, hogy létünknek örüljünk. Itt a nép víg, elmés, furcsa, rest; egész nappalon a tengerparton nap melegén henyél. Otthona, titka nincs. Mi keveset munkálódik, azt szabad ég alatt teszi. Szükségei nincsenek; tűz, ruházat nem kell neki s még eledel is alig; a pénzt is inkább csak csalás kedvéért szereti. Ha a lazaroni nyert annyit, mennyivel egy tángyér maccheronit megvehet, aznap többé nem dolgozik; s ha munkával kínálják, feleli: „Ma már ettem.”

Itt nincs életunalom; hiszen az élet olyan szép, az életmód olyan könnyű! Minden öröme hí, s a nép gyönyöréveiben vígan cseveg és énekel és táncol. Itt a nagyravágyás: balgatagság; a háború: kegyetlenkedés; a dicsőség: üres hang. E szép földet nem kell vérrel öntözni, hogy termékeny legyen. Itt egy embernek nem kell a másikat helyéből kitaszítani: mindenki találhat élelmet, megelégedést. Hősek, bölcsék itt nem teremnek: a tágas tüdőjű Lablache itt a dicsőség babérával koszorúzott hős. Közönségesen gúnyolják a nápolyiakat, hogy náluk Mars korántsem dühösködőleg néz ki. S ha az egész föld ily bájló volna, mint itt: az örökös béke nem lenne csupán álmadozás. Hol az élet olyan édesen folydogál, mint itten, s vele együtt annyi gyönyörrel kell lemondani: ott a Falstaff filozófiája könnyen érthető lesz, s nem lenne csuda, ha a csaták mészárszékei vagy egy követőre találnának.

„What need I be so forward with him that calls not on me? Well, this no matter. Honour pricks me on. Yea, but how if honour prick me off when I come on? How then? Can honour set to a leg? No. Or an arm? No. Or take away the grief of a wound? No. Honour hath no skill in surgery then? No. What is honour? A word. What is in that word honour? What is that honour? Air, a trim reckoning. Who has it? He that died o'wednesday. Doth he feel it? No. Doth he hear it? No. Is it insensible then? Yea, to the dead. - But will it not live with the living? No. Why? Detraction will not suffer it. Therefore I'll none of it. Honour is a mere scutcheon, and so ends my catechism.”

Itt az élet bölcsőtől fogva az ősz hajig gondtalan gyerekkor; itt az élet minden szakából csak gyerekeket látunk. Sztoikus itt nincs, és - nem is lehet.

VI. szakasz NÁPOLY ÉS VIDÉKE

*Museo Borbonico. - St. Gennaro ünnepe. - Utcai jelenetek. - Kirándulás
Nápoly környékére. - Felmenet a Vesuviusra. - A jacht. - Pompeji. - Processzió
s Herculanium. - St. Carlo-színház. - Paestumba menetel. - Salernói est és
éjszaka. - Paestum. - Uomo d'onore. - Az utósó napok Nápolyban*

Első, minek Nápolyban látására mentünk, a Museo Borbonico, Studii Publici volt. Az épület M. G. Fontana rajza után építetett, s gazdag a Minturnae, Capua, Herculanium, Pompeji, Stabiae, Nuceria, Nola s Paestumban talált régiségekben. Siettünk a régi festményeknek szánt folyosóba; ezek többnyire épületek és szobák falairól vannak darabokban kivágva, stukkóra freskóban és all encausto festve. Átaljában mondhatni, hogy a rajz és kompozíció szép, elegáns, hibátlan, de a kivitel olyan egyszerű, tudomány nélküli, hogy a műértők hiedelme szerint azok közönséges szobafestők által nevezetes antik festményekről másoltattak; hanem Pompejiban oly érdekes történelmi festményekre találtak, melyeknek elsőrendű művészek darabjainak kell lenniök. A külvonások helyessége s kompozíció szépsége szinte vetélkedhetnek Raffael Vaticanban levő freskóival annyira, hogy ha nem későbbre fedezték volna fel, azt lehetne képzelni, hogy előtte nem voltak ismeretlenek. A tárgyak görög történelemből, mitológiából s közönséges háziéletből vétettek. Bacchanáliák, egyes táncosnők: s ezek annyi gyöngéd szépséggel bírnak, karjaik tartása, mozdulataik oly kerekdedek, egymásba olvadók, természetesen, fesztenek, hogy szép táncosnőinknek tanácslanám a régi Terpsichore nyomait követni. Egyedül Taglioni az, kit most azon múzsa lelkesít.

Szobrok közt a Balbus család férfiai s asszonyai gyalog és lóháton nevezetes szerepet játszanak. Érdekes a Nero anyja, Agrippina ülőszobra. Mennyi méltósággal elfojtott aggodalmat, bánatot árul minden mozdulata el! Milyen lankasztó rezignációval van ülhelyén elterülve! Amint rátekintettem, szinte rokon érzés könnyei lepték el szemeimet. Szegény asszony! Mennyi bú s szívbeli szorongatás hagyta nyomaikat szép alakján! - Tovább a Torso Farnese; ezt Phidiasnak tulajdonítják. A Venus Callipyge a mediceinek pozsgás vetélytársa; ez nem a tiszta szerelem istenasszonyát ábrázolja. Végre a nevezetes Toro Farnese; e híres csoportozat, az antiquariusok szerint, csupán egy darab márványból vágatott ki, s azon történetet ábrázolja, midőn Amphion és Zethus - Antiope fiai - Dircét, a thebaei király Lycusnak nejét hajánál fogva egy bika szarvához kötvén, anyjuk parancsolatjára a bikát megfogják, hogy Dircét leoldhassák róla. Az itteni antik ércszobrok gyűjteménye leggazdagabb és legnevezetesebb egész Európában. Közülök Antinous gyönyörű mellszobra, egy részeg faun, egy kígyót fojtogató gyerek Hercules, s egy herculanumi kis disznó maradtak inkább meg emlékezetemben.

A papiruszgyűjtemény is nevezetes. Ezt 1753-ban egy herculanumi villában találták, s közelebbről Porticiból, az augustinus barátok kertjéből hozták ide. Sokáig szénüszköknek tartották, hanem rendben levén egymásra rakva, a barátok figyelmét magukra vonták, s szorosabb vizsgálat után latin és görög szavak lettek a vélt üszkökön olvashatók. Szorgalmasabban fogván a kiásáshoz, hét cserép kalamárist kaptak stílusokkal együtt. Padre Antonio Piaggio egy gépelyt talált fel, melynél fogva a papirusztöredékeket le lehet tekerni. Igazán csak barát curiositása adhatott megint baráttüredelmet ehhez a pepecslő munkához, mely ismét egy hosszú barátságát kíván egy ilyen töredék lebontogatására. A könyvtárnok éppen egy ily töredék letekerésével bíbelődött; én csak nézésében is szinte szédültem: látva, miként forgatgat ujjai begyei közt lassan-lassan, de szünet nélkül egy srófot, melyről két

selyemszálacsán két akkora viaszgolyó csüngött, hogy egy hangya is elbirta volna, s ezen golyók a csaknem elhamvadt és pókháló finomságú papiruszlaphoz ragadván, észrevehetetlen haladásban emelgették fel s fejtegették le azt egymásról. A letekert töredékek többnyire főzés mesterségéről s több effélékről szólnak; legnevezetesebb közöttük Philodemus munkája a büszkeségről. Négyszáznyolc töredék van, és még csak nyolcvannyal olvasható.

Egy sor szobán csak átfutottunk, hol az aegyiptusi, etrusiai s osk régiségek, Herculaneum és Pompejiban talált felírások, közönséges cserépedények, lacrymatoriák, elegáns állású lámpák, boros amforák, poharak, Isis, Serapis idomtalan szobrocskái, sycamorusfa ládába pakolt múmiák őriztetnek. Ezen tárgyak mind kedvelőkre, bámulókra találnak, kivált a múmiák, melyek mindenütt a nézőközönség kedvencei.

A Herculaneum és Pompejiban kiásott régiségek között igen érdekelt engemet aprójára látnom, hogy a régiek házi körökben miként éltek; egy hajdani szépnak mik voltak szükségei, kényelmei. A szép Julia öltözőszobájában egy kinyitott szelencét is leltek, benne levő pirosítóval. Hogy a nap alatt éppen semmi új nem történnék, nem mondhatjuk ugyan, mint bölcs Salamon mondja (mert az ő idejében nem léteztek még a gőz- s mindennemű gépelyek), hanem igen, hogy kevés új történik, hogy az emberi elme lassan halad elő új találmányokban; s erről kevés győzhet meg minket jobban, mint e gyűjtemény. Képzeltetetlen, mi kevéssel vagyunk a régieknél előbb; még házi bútoraink is majd mind ismeretesek voltak előttük, s elegáns ízlésben, mesterművekben messze hátra hagytak bennünket. De nincs miért égis magasztalnunk a régi erkölcsöt és a mostani élők nyakába vetnünk minden romlottságot; mert az akkor divatozott erkölcsi feslettségről iszonyodás nélkül nem is gondolkozhatunk. Az erkölcs megszelídítése s kitisztítása a Krisztus tudományának diadalma.

Ezen gyűjteménybeni tárgyak mind az emberi szükségek, vágyak, indulatok tanúi; s hajdan is szintúgy, mint most, mindent elkövettek kielégítésükre. Ettek, ittak, aludtak, szerettek, gyűlöltek; nagyravágyás, irigység, harag lobbadozott a szívekben. Némely elme felsőbb Valóhoz emelkedett, imádott; másban aljasabb indulatok fészkeltek magokat. Voltak gondoskodó jó háziasszonyok s magokat ékesgető hiú szép hölgyek, kik a cifrázkodást szerették. A szépet, hasznost és nagyot elmozdító férfiak s más, aljas, undorító gyönyörökbe merült férfiak és asszonyi állatok, kik hitvány személyeik, kényeik kielégítését tették éltök egyetlenegy céljává.

Az üvegek, vizeskancsók, még most is használható konyhaeszközök közt egy palacsintasütő voná inkább magára figyelmemet. Láték ércből csinos, kicsiny, gazdaságos főzőtűzhelyet; egypár kenyeret, melyek közül egyik félben van; néhány tojást, fűsűket, egy tükröt (ez egy kipallérozott, kerek érc tábla), jó illattartókat; arany ékszereket, selyem és gyolcsöltözeteket, olajfestékeket; éji lámpákat; gyógyszerári eszközöket, madár- és halfogó recéket s számtalan bútorokat, melyek mintha a pillanati használatra mind készen állának. Mindezen tárgyak nevezetesei nagyon elegáns alakjuk és idomzatokról, melyeket most utánózni is alig tudnak, s nagyobb becsűek - pedig csak ércből készítve -, mint az azutáni hanyatló korban drágább anyagokból gyártott, nehéz arannyal és drágakövekkel kirakott tárgyak. Ezek tulajdonosaik életmódjáról, kedveiről, foglalkozásairól szólnak; s ők, kik bírták, önkényök szerint használták, és mint csekélyeségeket megvetették: hol vannak most? Elsenyvedtek, hírök, porok sincs többé. A tükör, melyben a szép tulajdonosné saját kellemeit büszke örömmel bámulta, szép képét - nem mutatja többé.

Említenem kell még egy nagybecsű pietra dura Cameát, ez a maga nemében legnevezetesebb; egyik oldalán az első Ptolomaeus apoteózisa, másikon egy Medusa-fő van felmetszve. A terrakotta edénygyűjtemény leggazdagabb Európában. Az áldozó- s temetkező-vázákon (edényeken) és urnákon sok, igen szép rajzolat található, s nagyon érdekes látni: etrusziaiak idejéből a szép mesterségek pólájokból miként kezdettek kifejlődni. A rajz előbb feszes és

csak egyszerű külvonatokból áll; hanem az idomok helyesek. Azután a görögök jobb ízlést hoztak bé, s a rajz mesterségét tökélyére emelték; de ez, midőn az aegyiptusi idomtalan ízléssel egybevegyült, hanyatlani kezdett. Az etrusiai s görög vázák legszebb és legelegánsabb idomúak, s a rajzolatok rajtok csupán egy színnel vonvák; a hanyatló korbóliak állások és idomokban hibások, a rajtok levő rajz rossz és két vagy több színnel van vonva. Ezeket Etrusco-egiziano vagy Egiziano-etruscónak nevezik. A képgyűjtemény elég számos, de alig van benne említést érdemlő darab. Már egészen megelégtelve levén a belle artikkal, örültem, hogy a hűs szobákon minden bámulni való nélkül csak keresztülsiettem. Egyedül a Massaniello képe gerjesztett figyelmet bennem; ez sem művészeti becséért, hanem talán, mert azelőtt nemrég láttam az operát; vagy tán az elnyomatott, a letiportnak emberi méltósága s jogai után kapkodásai asszonyi oktan szívem belsőbb rejtekében fájdalmas rokon érzésre találtak. Igazán nem tudom, miért; mert a kép, mint már érintém, nagyon rossz, a hős egy otromba balgatag lazaroni vagy halász; hanem aki olykor - midőn történetből vagy tanúja, vagy hallója volt a hatalmasabb, erősebb gyengébben, védtelenen büntetlenül elkövetett erőszakoskodásnak - érezte, mint futja hátát hideg borzadás el, mint hevül szíve s feje, az megérti, miért; másoknak pedig ismételve csak azt mondom: a kép rossz volt.

A nápolyiak szeretett patronusa, St. Gennaro vére felolvadásának (liquificatio) ünnepe levén, elmentünk a nagy templomba, hogy mi is lássuk ezen minden évben rendszerint háromszor előforduló csodatettet, melyhez a nép vakbuzgósággal ragaszkodik hívén, hogy ha a vér nem liquificalódik, az országot csapás éri. Már harmadnap óta volt telve a templom nézőkkel, imádkozókkal, és St. Gennaro vére a sok forró kérdés, könyörgés, térdhajtásra sem akart még mind felolvadni. Ezt a nép - ha annak lehet nevezni egy falka, rongyba takaródzott piszkos, gyülevész, mindkét nembeli személyt, kik csupán a nép legaljasabb és legtudatlanabb részéből állottak - már unni kezdvén, mind közelebb tódult lármás kéréseivel a rostély körül, melyen belől a pap állott, s imádkozva a megaszott vérrel tele üvegecskét kezei közt melengette - ha jól láthattam. Ki térdepelve imádkozott, kik báméskodtak, ki beszélgetett, ki olvasóját számlálgatta nagy sebességgel; a vénasszonyok sírásra fakadva kérdezték a paptól, hogy a csuda tevődik-e már, vagy nem? Ennek minden kétséges főrázására újra nekikezdték a sírásnak. Sokan - így beszélnek mások, de én ott helyben nem hallottam -, midőn a hosszas kérést már-már sokallják, elvégre szitkokra szoktak fakadni, s a Szentet, kinek előbb misét, gyertyát, böjtöt ígérnek, fenyegetni kezdik, hogy tovább nem tűnnek, megverik, tengerbe hányják, s máshoz folyamodnak. Ekkor is a zűrzavar annyira hágott volt, hogy a pap jónak látta minél hamarébb véget érni. Új ügyekezettel fogott tehát az imádsághoz, s „Eccolo!” - megesett, megtörtént a csuda. De ez mikor és miként történt, nem láthattam, igen későre jutván a rostélyhoz. Az üvegben egy csepp nedv az egybeaszott salakból folyóvá vált, a pap az üvegecskét a közönségnek mutatta, s a rostély körül állóknak, térdeplőknek csókolásra nyújtotta. Hozzánk fordulván, nekünk is odanyújtá. E jelenet aznap még mind tartott, úgy hallám.

Feltűnők idegenre nézve Nápolynak az utcái. Reggel és estve telvék azok virágáruval. Olyan luxust virágban, milyen szobámban itt uralkodék, még sohasem láttam. Barátim, ismerősim mindennap szép virágajándékokat hoztak. A virág itt bujábban nyílik, színe ragyogóbb, de illatja nem oly kellemes, mint a hidegebb éghajlat alatt termőké, vagy talán csak én képezem úgy. Itt a közönséges nép virágszeretete olyan nagy, hogy az árulónők mindig körül vannak véve vásárlókkal; s szép látni, hogy a ronggyal takart személyek, kiknek a mindennapi szükségesre sincs elegendőjük, zsebeikből utolsó pénzecskéiket is kikeresgélnek, s a közelebb álló virágáruváltól, hosszas gyönyörködéssel, teljes egybehasonlítás és válogatás után, a legszebb bokrétákat megveszik.

Meleg éghajlat alatt született embernek finomabbak érzékei; a szépnek szeretete nála nem, mint minálunk, scythia maradékoknál, tudománynevelte szokás, hanem természeti adomány, ösztön, szükség.

Sátrok, állványok emelvék, hol nem részegítő, tompító italokat árulnak, hanem jeges cukros vizet, fagylaltat, narancsot, citromot; s a köznép, a terehhordó lazaroni ezeket veszi, hogy velők magát enyhítse. Az utcákon, kivált a Chiaján, örökös ünnep uralkodik. Alig lehet néhány lépést tenni, s egy-egy jól kihízott, veres képű szakács tűnik elő, ki fején feje kötött sapkával, előtte surccal, felütötte a lacikonyháját, és süt, főz, ránt, kavar; a keresztülmenőt híja: Jöjön, kóstolja meg jó főztét; sohasem ett életében olyan jót; egy hercegnek való falat az; olyan halat a nápolyi öbölben még sohasem fogtak, most, éppen most és csupán az Eccellenza számára veti bé a zsírba; milyen szépen, milyen pirosan rántódik! Csak a szaga mily hívogató! Mind az öt ujját meg kell utána nyalni, s csak egy carlinóba kerül. Vagy talán maccheronit kíván? Azt is olyant adhat, hogy az egész nápolyi uradalomban - de mit mond: az egész világon sincs párja, és a király szakácsa sem készíti s tálalja ki úgy, mint ő a Signor Eccellenza vagy Signor Contadino számára.

Állványokon policinellik elmés darabokat játszanak, majmok táncolnak, papagájok a jövőmenőket hívogatják, szidogatják. A tenger mellett fiúcskák szép csigákat, tengeri pókokat, spongyia növényeket, kláris gyökereket kiabálva bocsátnak áruba; más helyt a Madonna Santa csudatetteit magyarázzák. A közrendre s csendességre felvigyázó katonák egy szegletbe ülve kockavetéssel mulatják magokat; vagy a morrajátékba merülve, ujjaikon kimondhatatlan sebességgel, lármáson számígtatnak. Hordozható asztala mellett ül az írnok, s tollát tudósi módon füle mögé dugván, szólítgatja fel a járkálókat: nincs-e íratni való kötelező vagy nyugtató levél, testamentum, vers vagy szerelmeslevél; ő mindenre kész, mindent meg tud írni, csak tegyék le a carlinót.

A kétkerekű, tarkán festett caratella bokrétás puja lova után, mely úgy fut, mintha szemét kivették volna, vígan dörög el a faragott, sík márványkövezeten, a legfurcsább és legtarkábban egybeszerkezett társaság foglalván el többnyire; mert Nápolyban senki sem jár gyalog, ha csak van egy carlino zsebében. A szekerezés szenvedelme egészen a mániáig van víve Nápoly minden rendei közt.

Katona s barát, vénasszony és gyermek, jól öltözött polgár, cifra falusi legény és rongyos lazaroni elegeesen csipeszkednek fel, amennyin felférnek egy-egy ily szekerecskére, anélkül hogy csak meg is gondolnák, valljon nem törik-e le alattok, s a kínlátott ló elbírja-e vagy nem?

Csupán az áthaladó temetés zavarja, legalább pillanatra, komoly homályával a vígság ezen jeleneteit. Tetőtől talpig fejérbe burkolt, álarcos eltakart személyek, kezeikben égő szövétnekeket víve s halotti énekeket énekelve, lépdelnek ünnepélyesen a holttest előtt, mely cifrán öltöztetve, virágokkal koszorúzottan s kipirosított arccal a közönség szemlélésére kitéve, takaratlan fekszik pompanyoszolyáján, melyet hasonlólag ilyen titkosan béburkolt személyek visznek és kísérnek utolsó nyughelyére. A halál, az enyészetnek látása mindig megihat bennünket, bármilyen elkészülve legyen lelkünk rája, bármilyen egybehangzásban legyen a hely is az ily komor jelenettel; de mikor így a ragyogó nap fényén, lármás vígságnak közepette, mint hívatlan vendég, váratlanul jelenik meg közöttünk: akkor, mint egy hideg gúny, a szívünkéből forrón ömledező kedvet egyszerre visszafagylalja, s csontunkig megráz.

Délben az utcákon egyszerre minden életjel kihal; mindenki déli álmát alussza. A lazaronik is font kosaraikon heverve, vagy csak, mint a gyékek, a naptól legforróbban ért köveken elterülve alusznak, vagy con amore egymás fejében keresgélnek. Pár óra múlva az utcák újra megnépesednek, lármások lesznek, s így tart estig. Akkor a hold ezüst világánál a tengeröbölt

könnyű csónakok borítják el; az ablaktáblák megnyílnak, hogy az édes esti levegőt a szobákba bécsecsássák, s az erkélyek és utcák megtelnek gitárosokkal és éneklőkkel.

Nem levén éppen oly nagy hőség, mint szokott rendszerint lenni, elhatároztuk magunkban, hogy még aznap Bajaera menyünk lóháton. Az én lovam egy szép kis tüzes calabriai fekete mén volt, mely vastag nyakát melléhez szegezvén, büszkén dacogott, s lábait úgy verte a földhöz, hogy a kövezet szikrázott patkói után.

A városból alig kijőve, mindjárt a Riviera di Chiaja végén van a Virgilius sírja; a felette zöldellett babérfa, melyet Petrarca ültetett volt, kiszáradt; hanem más parazita növények kapaszkodtak a nagy költő emlékére felé.

A sírtól visszatérve - a Posilippo-barlangon kellett átmennünk. Ez a Posilippo-hegyen van átvágva. Szívszorongatást éreztem, midőn éppen a déli fényben ragyogó s elevenítő nap alól egyszerre ezen föld alatti, éji lámpákkal világított folyosóba béléptem. A barlang bemenetelét egy kápolna szenteli meg. Középe táján a boltozatba két kerek lyuk van kivágva, hogy a világ és levegő behathasson. Az egymást bizonyos rendben követő s egymással találkozó terehordó nehéz szekerek, kocsik, lóhátosok, gyalogosok hosszú sora, a csüngő lámpák perspektíváson elvesző, csillámló bús világolásival; az egymásba szinte beléütköző kocsisok „Vigyázz!” kiáltása; a barlang oldalai mellett magukat megvonó koldusok visító kérései: e csudálatos jelenetnek egészen játékszíni hatást adtak; de én keveset gyönyörködhettem benne, mert lóháton levén, magamnak kellett magamra ügyelni, hogy soromat megtartsam, valamibe ne ütközzem, társaimat el ne veszesszem; s mindez elég gondot adott egyszerre.

A barlangból kiérve, Nápoly környéke bájos szép. E klasszikus földön minden lépésre a Virgilius *Aeneis*-ében említett helyekre akadunk. Nagyon érdeklő s még büszkeséggel is eltöltő azon földet tapodni, melyet a lelkes költő méltónak tartott arra, hogy oda isteneit és nimfáit lehozza. A költő halhatatlan regéi előttünk itt megvalósulnak; mi meghonosodunk és megbarátkozunk itt a képzelet azon szüleményeivel, melyeket egykor gyerekkorunkban csak hidegen bámulni tanultunk meg. - Ha volt valami, ami ezen bájos természet szemlélésében illúziókat rontott: azon elmecevészett puja pálmafák voltak, melyek imitt-amott a többi fák fölébe kívánnván emelkedni, eszünkbe juttatják, hogy oly anyaföldnek sugár leányai, melyet a nap hőbb szeretettel ölel, mint ezt.

Nisida sziget mellett haladtunk el; ezt hajdan Nesisnek nevezték, s Marcus Brutusnak volt ott egy villája, hol most a szép nagy lazaretto áll. Pozzuolira jutván, megnéztük a Jupiter Serapis temploma maradványait; most csak három oszlop áll fenn belőle. Ezek egészen egy-egy darab márványból (cipollino) faragvák s negyvenkét láb magasságúak. A tenger ellepte a templom földezetét, mely mozaikkal kirakva, s az oszlopokról úgy látszik, hogy előbb földingás által lejjebb volt süllyesztve, mert az oszlopok a földezet felett tizenkét lábnyira minden hiba nélküliek; azon magasságig hihetőleg porondba levén süllyedve, a beszakadott templom romjai által a víztől védve maradtak; azon feljül kilenc lábnyira meg vannak evődve - a magukat befűrő bivalve nemű lithodomus nevezetű tengeri csigák által, milyenek a körül fekvő tengerben most is léteznek. E szerint ezen résznek sokáig vízben kellett állnia, s most abból újra ki levén emelkedve, ezt egy második földingásnak kellett cselekednie; mert amint más helyeken a partról látszik, a tenger maga régi irányában megmaradt. Ez a Lyell véleménye.

Innen csónakkal mentünk megnézni a cumaeiak által épített töltést, melyhez Caligula egy hajókból álló hidat toldott. Jobbra maradt Monte Nuovo hegy, mely egy vulkánemű kitörés által formálódott. A Lucrinus-tónál kiszállottunk. Ehhez közel fekszik az Avernus tava, az *Aenaeis*-ben leírt Tartarus, melyből olyan kénközgőzök fejlődtek ki, hogy a felette repülő madár halva hullott belé; még most is nehéz szagok emelkednek ki belőle, de többé nem oly

hathatóságok. Szélén egy templom maradványai láthatók, melyről azt mondják, hogy Pluto s Proserpinának volt szentelve.

Innen egy olaj-, babér- és narancsfákkal béárnyékolt kies ösvényen jutottunk az úgynevezett cumaei Sibylla barlangjához; erről azt teszik fel, hogy Virgilius Tartarusától a Cocytus, Acheron, Styx és Elysiumhoz vezetett. Itt a barlang körül mindig néhány rest lazaroni henyél, kik a jövőket lesik, hogy a barlangba bévigyék, s azokkal alkudoznak mindenképpen, egymással pedig civakodnak, hogy melyik legyen a nyertes. Míg ez a cigányos alkudozás tartott - melyből lehetetlen volt legkevesebbet is értenem, úgy hadartak, úgy visítottak, nyelvök úgy pergett, hogy beszédeikből egy szót sem tudtam tisztán kivenni -, egy jó izmos lazaroni hirtelen térdig csak feltűrődött, engem derékban megragadott, hátára ültetett, szájába égő szövétneket fogott, s négykézláb velem együtt bémászott a barlangba. Engem oly bámulás fogott el, hogy alig tudtam, mi történik velem. Ez véget vetett minden további tanácskozásnak, alkudozásnak; több társaim is követték példámat, melyet, igaz, akaratom ellen adtam. A barlang három szobácskából áll, és Sibylla ferdőjének neveztetik, a földzet mozaikkal kirakva s most térdig érő vízzel tele. Valami szép vagy nevezetes látnivalónk benne nem volt.

Nagy kacagás közt kijövén a barlangból, vivőink hátokról leszállítottak, megrázták magukat a víztől, kinyújtózkodtak, s hatalmas hangan kezdtek béröket tőlünk kérni. Mi Mariana Starkeat elővevén, felkerestük, ezen takarékos gazdasszony mennyit határoz elegendőnek. Mihelyt a könyvet kezeink közt meglátták, szidni kezdték Mariana Starkeat. „Bár jőne vissza közikbe, megtanítanak emberségre; annyi becsületes szegény ördögöt megrontani! Míg az a maladetto könyv ki nem jött, minden látogató annyit fizetett, mennyiben meg tudott egyezni, vagy amennyit akart, s az angol uraknak volt is pénzök; de most akár van zsebében tele erszény, akár nincs: minden utazni akar, s még a Signore mylord sem szégyelli fillérezni.” „Mi nem vagyunk mylordok; menjetek dolgotokra.” Alig tudtuk őket nyakunkról lerázni. Csak ismét csónakunkba ülve menekedtünk meg tőlök.

A Nero villája előtt kiszállván, a gőzferedőket megnéztük; a víz olyan meleg, hogy két minutum alatt a tojás megfő benne. Csónakkal mentünk Bajaeig; ott a legelső érdekes tárgy a Venus genitrix temploma; ezen szép rom külseje nyolcszegű s belseje kerek. Közel áll ehhez a Mercurius és bajaei Diana temploma.

Megint csónakunkhoz folyamodván, elhagytuk a Marius villáját. Bauliban kiszállottunk, s felmentünk a Lucullus villájába. Itt fogatta el Nero az anyját, Agrippinát, midőn meg akarta öletni. A domb tetejéről a kinézés nagyon szép; a hajdani kikötőre, a mare morto, Virgilius szerint styxi tóra s ennek fekvő Elysium mezejére terjed ki, hol az odahagyott Dido oly keservesen sétálgatott. Mintha mind láttam volna szegényt hívtelenétől elfordulni. Az egész *Aeneis*-ben ezen történet érdeklette leginkább asszonyi szívemet.

Dido keserves esetén elmélkedve, a dombon lelejtettünk, s a cento Camerellet megnéztük, melyekről úgy vélekednek, hogy börtönök voltak; a föld alatti folyosókba égő szövétnekekkel kellett bémennünk. Visszatérvén Marina di Bauliba, ott egy kettős rendben épült Columbariót - ezek temetkezőboltok - tekintettünk meg, s az úgynevezett Agrippina temetkezőjét, melyet a cicerone az idejövő idegeneknek ezen szókkal szokott mutatni: „*Ecco la tomba della grande Agrippina!*” - Ez a nagy Agrippina temetkezője!

Pozzuoliba visszaérvén, lovainkat parancsoltuk elé, s míg előállítottak, az alatt az amphiteátrum szemlélésére mentünk. Ezen építmény is, ámbár jobb állapotban maradt fenn a többinél, sokat szenvedett a földingástól.

Cumaera mentünkben ismét a Posilippo-barlangon kellett áthaladnunk. Egy farkas cicerone kínálkozott, hogy elkísérjen az egy mértföldnyire fekvő Solfatarához, s megmutassa a gyárat, hol vulkánmű anyagból timsót, gálicot és szalamiát (ammoniak) készítenek; de mi magunkat csupán mulatni s gyönyörködtetni kívánván, mind egyszerre felszólánk: Nem, nem szükséges, elmegyünk magunkra. Micsoda gondolat? Csak képzeje is elől minden poézist. Ezen klasszikus földön, hol hajdan istenek és nimfák futkostak a narancs- és babérlugosokban, hol a tövis helyett aloe terem, mely ritka virágát száz esztendő alatt csak egyszer mutatja, hol az ég oly derült, oly kék, a nap égő aranykerületében oly diadalmason süt, a hold tündöklőbb, mint északi éghajlat alatt a déli nap, hol éjszakán lámpásbogarak csillámlanak briliánt füzérekben az illatozó bokrokon; hol mindig szemeink előtt látjuk a Vesuviust, mely lángoló s szikrázó torkán ünnepélyesen önti ki a műhelyeiben egybeolvasztott égő lávát! Ott menjünk mi egy rideg gyárat megnézni? Ez jó, hasznos, kíváncsi és szép is a hideg halvány északi éghajlat alatt. Ott virágozzék a műipar; ott helye van annak. De itt, hol a természet örökös virításban van; hol a szép eget csak látni, a léget beszívni kell, hogy boldogok legyünk; hol az élet sokaságát minden pórusunkon kitörni érezzük; hol az emberi iparra majd semmi szükség sincs; hol az emberi mű csak úgy válik ékességgé, ha az idő szeszélyes kezével lerontotta s a múltnak poézisába béklyóba kötötte - itt! Így szólánk elragadtatásunk közt, s minden unalmas vezető nélkül igazán orrunk után indulánk el.

Útközben egy csoport emberre találtunk, kik az utak igazításán dolgoztak. Mindnyájan egyformán sárga ujjasban voltak, s komor vadság, nyomorúság nézett ki szemeikből. Nékünk ez feltetszett. Lehetetlen, hogy ez a földnépe legyen; úgy sem néznek ki, mintha rendes katonák volnának; ezen csudálatos rút öltözetnek lehetetlen egyenruhának lenni. Valljon miféle emberek? Nagyon kíváncsi valék megtudni, s a legelső nem úgy öltözött embert, kivel találkoztunk, megszólítottam: „Kérem az urat, mondja meg nekem, kik ezek, kik itt dolgoznak?” „Ezek gályarabok; nem látja Ön, hogy voncolják magok után a láncot?” - Ezt hallva hideg borzadás futotta el hátamat; akaratom ellen is hátrább vonultam, mintha féltem volna ennyi megtestesült vétekekkel közel súrlódásba jönni. Ó, szép föld! a vétek s az azt szülő s aztán büntető önkény itt is elhatalmazott.

A Villa Ciceronetől Arco Felicéig vezető útról a kinézés kiterjed az Avernus partjaira, a Monte Nuovóra, Proserpinának és Plutónak szentelt templomra, Lucrinus tavára, Bajae, Misenum és Capriára.

Hosszas tanácskozás után meghatároztuk, hogy aznap még a Grotta di Canéhoz menjünk. Ezen barlang az Agnano tó mellett, mely egy kialutt tűzokádó hegynek krátere, fekszik; odaérvén, ciceronénk bőven, cifrán és egész lelkesedéssel mondá el: hogy a barlang szájából, mely kis faajtóval volt bérekesztve, milyen öldöklő gőzölgések jönnek ki, ember bé nem mehet, a világ benne kialszik, és a pisztoly el nem sült, s kivált a kis kutyanemnek milyen halálos. Ezután a barlang ajtaját ő kinyitván, mi fejünket béütöttük, de kellemetlen meleg kénkögőz csapott meg; az égő szövétneket bétartottuk s az elalutt; a pisztoly nem sült el. Ezalatt egy fiúcska két kis hitvány, elszigorodott, rongyos kutyát nyakoknál fogva, hónya alá szorítva, futva hozott. Szegény kis kutyák! szólék fel. „Ó, Eccellenza! semmi; már megszokták, még szeretik; azután mindjárt friss vízbe üjtük, felélednek s még egészségökre szolgálnak.” Kíváncsiságom már szinte győzött. A cicerone az irtózástól előre reszkető kis kutyát már bé is akará taszigálni a barlangba, de mi a szegény állatocskára szorongását látva nem engedhettük meg ezen kegyetlen kísérletet; min a cicerone éppen nem örült, tartván attól, hogy az elmaradt jelenet remélett díja a neki szánt ajándékokból vonatik ki.

Másnap jókor felkészülődöttünk; én nagyon nyughatatlankodtam, hogy már induljunk, mert a Vesuviusra felmenetel gyereki régi vágyaimnak egyike volt, s ezen vágyat az ért kor sem tudta

bennem lecsillapítani. Hányszor láttam gyereki álmaimban a tűzokádó Vesuviust! S most örömtől dobogó szívvel mondtam: készen vagyok, menjünk a Vesuviusra!

Resináig szekeren mentünk; ez kis falucska, hol lovak, szamarak, vezetők mind készen várják a jövőt. Tudakozódtunk a híres Salvatore iránt, mert őt kívántuk vezetőnknek. Egy jó forma ember felszólalt: „Az öreg már felment egy más társasággal, de nem is jár többé rendesen fel, hanem én a fia vagyok, s felvezetem uraságtokat.” „Az én szamaram a jobbik, üljön erre, Eccellenza!” „Nem; erre, erre!” - kiáltott vagy tíz más. „Nem szégyelled-e hitvány gebédet dicsérni!” „A tiéd hitvány.” Ezen civódások közt hajba keveredtek; mi azalatt a legközelebb álló gebékre felültünk, s indulni ügyekezünk, de még a hátokról is szinte lecibáltak; sok láрма közt csakugyan elindultunk. A velünk jövők csúfolták a hátramaradtakat, azok pedig minket szitkokkal illetve s öklökkel fenyegetve kísértek. Salvatore fia, a vezetőnk, közikbe csapott, s úgy széledtek el. De eszünkbe jutott, hogy útravalónkat a szekérben felejtettük; újra meg kellett állanunk, s ismét elkezdődött a perlekedés, hogy melyik szaladjon utána. Végre rendbe jöttünk s megindultunk.

Az ösvény a Vesuvius alján vezetett fel a remeteházhoz, hol a Vesuvius remetéje lakik, s mely inkább vendéglő; nem tértünk bé hozzája, mert egy más lármás társaság már megelőzött volt. Ezentúl lovainkat még egy félórászkáig használtuk; tovább minden növényélet megszűnt; a hegy, mint egy roppant homokhalom, úgy nézett ki. Lovainkat innen visszaküldvén a remeteházhoz, meghagytuk, hogy est felé velők készen várjanak. Magamat elég erősnek vélvén, egy kemény pálcára támaszkodva gyalog indultam feljebb. A nap déli egész hevében süttött; lábaim térdig süllyedtek az átmelegedett vulkánmű homokba; amint egy lépést bajjal felkapaszkodtam, kettőt hátracsúsztam; a pálcát nem tudtam használni, mert ahogy magam előtt a homokba bészúrtam, kivonni többé képes nem voltam. A vezető derekamat egy szíjjal általövezvén, annál fogva voncolgatott felfelé, de én úgy elállottam, hogy magamon éppen semmit sem tudtam segíteni; úgysem mehettam, s egészen elkeseredve leereszkedtem a földre. „Lehetetlen! nem mehetek tovább - még egy lépést sem tudok tenni - a meleg megöl - kérek egy csepp vizet.” „*Eccellenza! pazienza* - monda vezetőm. - Nem olyan könnyű dolog a Vesuviusra felmenni; igen mohón fogott neki; *chi va piano, va sano*.” N. N. félig elolvadva elért. „Mi dolog, mi történt? Mondám, ugye, hogy Ön nem győzi el, s brancardt fogadjunk.” Én szinte sírva: „Ó! mitévő legyek; lehetetlen, hogy továbbmenjek, s látnom kell a Vesuvius tetejét.”

Az útravalónkat hozó embert N. visszaküldé egy brancard után; mi megérkeztéig leültünk, de legkisebb árnyékat sem találhattunk, hova magunkat megvonhassuk, s a nap égető heve igazán kínzó volt. Én egészen megszontyolodva, mint egy bűnös, úgy ültem, nagyon szégyellve, hogy gondolatlan makacskodásommal a velem levőket oly ok nélkül szenvedtetem.

Végre örömmel láttuk, mint érkezik nyolc ember a várt brancarddal; erre engemet ráültettek, s feje fölibe felemelve vitt négy ember, menés közben kettőnként változván, anélkül hogy csak meg is álltak volna. Nekem úgy tetszett, ingó ülésemen az ég és föld közt lebegek; alig mertem szuszogni; a meredek hegy alja mintha eltűnt volna alattam; szemeim a nap sugáritól ragyogó Nápolyt s azon túl a kék éggel egybeolvadó tengert látták; elragadtatásom teljes lett, ha annak látása nem zavarta volna, hogy az engem vivők sűrűen törölgetik fáradtságtól verejtékező homlokaikat. Hijában okoskodtam magamban, hogy ha engemet nem, más vinnének, ez keresetmódjok, még meg is ajándékozom őket: rám nézve mindig lealázó kedvetlen érzés volt mások fáradsága után jutni ahhoz, mit a körülöttem levők mind meg tudnak magok tenni.

Elértük a kráter alján levő kis térséget - letelepedésünk helyét. S ott állék most az oly rég, oly hön ohajtott ponton. Szemeim, egész valóm gyönyörbe, elragadtatás és bámulásba valónak merülve. Egész lelkemben csak egy hang szólalt fel: Uram, szépek, nagyok a te műveid!

A kráter mély torkából mérges dörgések közt hányja a köveket és tűzszikrákat ki; sötét füst-oszlopok robognak kerengve felfelé, melyek a léghen eloszolván, komor fátyolaikkal felettünk bésötétítik a szép kéklő ég boltozatját. De minő vidámon nevetőleg, tisztán lepi meg szemeinket a távol! Az egész földkereken nem létezhetik egy dicsőbb, ragyogóbb táj - látvány, mint mely a Vesuviusról lenézve előnkbe tűnik. Az leírhatatlan szépségű. Az egész nápolyi öböl bájló kanyargásával, sötétkék nyugvó tengerével, melynek lágyan emelkedő keblén a szép kis szigetek virító zöld dombjaikkal mintha lebegnének; a kiterjedt Nápoly, hófejséggel ragyogó építményeivel; a tündöklő átlátszó ég, melynek kékjét a legremekebb ecset is csak szegényül tudná utánózni, s mely egy felhő leheletével sem vala béhomályosítva: csupán ezen látvány elég érdemes arra, hogy más hemisphaeriumból is látására jöjünk. Éltében kevés ily boldog pillanatot számlálok, mert gyönyörézetemben e látvánnyal egybe nem hangzó legkisebb tárgy sem zavart meg.

De minthogy a szívben érzett s nem színlelt elragadtatás feszítő érzeménnyel lelkünket csak pillanatokig emelheti ki úgy a testiségből, hogy mindent elfelejtessen vele: nekünk is eszünkbe kezdett jutni, hogy ehetnénk, s útravalónkat elévevén, a meleg homokban tojást sütöttünk. Azalatt egy más brancard is érkezett, melyről egy szép nő szállott le, elegáns, hamuszínű selyem, feketével ékesített öltözetben s kalapján fekete fátyollal; csak a vezetők és egy öreg szolga volt vele. Amint ily esetekben szokott mindig történni, találgatni kezdtünk, melyik nemzetbeli lehet, s miért jön így egyedül. „Bizonyosan özvegy; öltözete úgy mutatja, hogy gyászol. Bús szegény” - mondta egyik és másik. Vezetőnk erre felém fordulván, szólott: „Én annyi idegent látok, hogy csupa látásból is jó rendin meg szoktam mind ösmerni, ki melyik nemzetbeli; hanem bocsásson meg Asszonyom helytelen kíváncsiságomért, híjában találgatom, mert ki nem tudom találni, melyik nemzetből való asszonyságod. Azt látom, hogy nem angol, nem olasz, sem spanyol vagy francia nő, hogy tedesca volna, azt sem képzelem” - s így ő találgatva rendre menvén a nemzeteken, én mindig nemmel feleltem. „*Sono ungherese*” - mondtam végtére. Füle megett megvakarintá, mint mikor oly valamit hall az ember, amit mégsem ért. „Igen, igen, austriaca.” „Nem austriaca, hanem ungherese.” „Ó! igen, most jut eszembe, láttam a regimentet, szép katonák, nagy bajuszok van.”

„Humphry Davy - szóla tovább -, már ő szerette a Vesuviust; atyám azt mondja, hogy sok nap feljöttét és lementét lesték itt együtt, s úgy kellett rája ügyelni, mint a gyermekre, hogy belé ne szédüljön a kráterbe; mert amikor vizsgálatait tette, úgy el volt merülve, hogy a veszedelemtől egészen elfelejtkezett. Atyám levelezett is vele; minden kitörés után tudósította; nagyon búsult, mikor halálát meghallotta. Ha az öreg atyám is meghal, senki sem ismeri, senki sem szereti többé úgy a Vesuviust. De né, ihon ő maga jön, a krátert kerüli most társaságával, az éjszakát itt töltötték.” És sapkájával integetni kezdett atyjának; de az csak visszonozta a köszönetet, s tovább nem ügyelt ránk. Én lábujjhegyre emelkedtem, hogy a Vesuvius öregét jobban láthassam. Bármilyen által jutott is valaki nevezetességre, mégis valami érdeket érzünk iránta.

N. és vezetőnk elmentek a kráter száját megnézni; az incrustálva van bűdöskő és kénkövel, mely sárgaveres és zöldes erekben foly le. Rövid idő múlva szaladva jöttek vissza. „Nem képes ott mulatni, a kénközgőz kiállhatatlan!” Én is odamenni kívánságomat jelentvén, vezetőnk mondá: „Az nem asszonyoknak való, oda nem szokták őket elvinni.” De hallván, hogy nem asszonyoknak való - mely mondás mindig felfegyverkeztet -, kívánságom akarattá vált, s mint egy rossz gyermek, nekimakacsítván magamat, elindultunk, hogy legalább a kettős

kráteret megkerüljük. A föld helyen-helyen olyan hő volt, hogy lábaimat égette, mind szaladnom kellett. Egykor a szél véletlenül velünk szembefordulván, olyan fojtó füstömegeket hozott, oly forró kénközgőz ütött meg, hogy lélegzetem egyszerre elakadt, fojlódtam, minden erőm odalett, s gyengén csak ezt mondhattam: „Oda vagyok!” „Corragio, asszonyom! - biztatott vezetőnk - a Salvatore fiával van.” Ezután mi történt velem, alig tudom. Kiragadtak a tikkasztó füstből, egészen magamhoz jöttemkor már künn voltam a kis téren. Egyedül minden biztonnyal halva rogytam volna le.

Kevés idő múlva annyira helyreálltam, hogy lefelé indulhattunk. A meredek lejtőn térdig homokba temetve csak csúsztam lefelé; ez olyan furcsa érzést gerjesztett bennem, hogy mind hahotával kacagtam. A meleg homok lábbelimet egészen lesorvasztván, lábaimat az N. fulardja és vezetőnk zsebkeszkenőjébe bonyolítottam, s úgy csúsztam le végig az egész lejtőn.

Lovainkat készen találtuk. Resinán szekérre ültünk. Már béesteledett volt; hűvös tengeri szellő lengedezett; el voltunk fáradva; a beszélgetést hasztalan kívántuk feleleveníteni; egy-egy hovatovább mind hosszabb elhallgatás után tett észrevétel: „Ó! beh jó hűves van - beh gyönyörűen süt a hold - Nápoly az éji lámpák által felvilágítva talán még bájolóbb, mint nappal” és „lehetséges volna-e az? - úgy-e?” - rövid feleletek közt, anélkül hogy észre is vettük volna, szegletébe mindenikünk mélyebben bévonta magát, s elszunnyadt. Egy hegyes sikoltásra mindnyájan felriadtunk. Egy szekér mellettünk feldőlt, s a benne levők mind egy halomban földre omoltak. N., anélkül hogy sokat tudakolta volna, mi történt, a szekérből hirtelen kiugrott, s amit lehetett, segített. Ajánlottuk szekerünket, de szerencsére senkinek sem történt semmi baja, a szekér sem tört el. A földről felszeszpetelődve újra szekerökbe ültek, ajánlásunkat megköszönték, s így egymástól elválván, mi minden új baj nélkül vissza érkeztünk Nápolyba.

Kapitány Sm. elhívott egy reggelire jachtjára. Szép kis csónakkal jött utánunk, melynek evezőlegényei mind egyformán voltak öltözve - kék szegélyű hófehér ujjasokba, s fejeken törpe szalmakalapot viseltek.

A jachthoz érven elcsudálkoztam, mert ez talán legszebb és legelegánsabb portéka volt, amit még láttam. Ily csinoság, ennyi kényelem, szinte effeminációig vitt, jó ízlésű, válogatott elegancia képzeletemet is feljűlmulta. Pompát, királyi palotát anélkül is, hogy láttunk volna, könnyen képzelhetünk, és az sohasem is felel meg gazdag képzetinknek; de a civilizáció s nagyvilághoz tartozó ennyi jobb társasági kényelmeket a tengeren úszkálva látni igazán váratlan és meglepő volt, s mint egy Scythiából újonnan kijött Anacharsis, alig tudám megállani, hogy minden apróságot fennszóval ne bámuljak, s ne tudakoljam: hát ez mire való? Az egész úgy nézett ki, mintha katulyából éppen ekkor vették volna ki, pedig ezen kis hajó már évek előtt hagyta volt el a londoni kikötőt, s Izland északi partjait csak nemrégiben járta vala meg.

Kapitány, Sm. sok, különböző éghajlat alól hozott apróságot mutogatott. Cabinjében egy válogatott könyvtár volt. Nagyon megkedvelém ezen mozgó lakot, hol az otthonias kényelmet az út- és helyváltoztatás érdekeivel lehet egyeztetni.

Éppen Bulwer *Last days of Pompeji* olvasásába voltam elmerülve, s kimondhatlan vágyat éreztem azon helyet, melyet szép regénye hősei tapodtak, azon házakat, melyekben szépei laktak, látni. Egyedül kívántam volna oda elmenni, s csak ezen könyv társaságában, cicerone, magyarázó könyv helyett, ott bolyongani, és azon tárgyakat, melyek szép művének eredetét adtak, felkeresni, keveset tűnődve azon, ha történelmi valóságon alapul-e vagy nem? ha az antiquariusok tudós száraz adataikkal egyezik-e vagy nem? ha érdeklél teljes személyei

éltek-e valaha vagy soha sem? De már azelőtt kis társaságunkat elhívtam volt; tehát minden különcködést félre kellett tennem, s szekérbe ültünk.

Porticin, Torre del Greco, Torre della Nunciata mentünk át. Eleinte gazdag szőlőket, szép kerteket hagytunk el, hanem Pompejihoz közeledve a láva komor pusztításai mind láthatóbbak lettek. Megelégedetlenség tűnt ki képemen; társaim közül többen tudakozták, hogy mi az oka. „Gyerekség, igazán gyerekség; szinte szégyenlem megvallani. Attól félek, hogy rám nézve a valóság nem fog megfelelni azon képeknek, melyeket e könyv bájos varázsa lelkemben ébresztett. Olyan szép a költemény régiójában repdesni. Mire való a mindennapi, úgy mondhatni: konyhavalóság rideg szűk körében piszkálódni ott, ahol bölcselkedő tudományunk által nem sok egyebet nyerhetünk, mint szép álmainkból való durva felébresztetést. Nagyon csekély érdekű biz az, hogy milyen kemencében sütötték a régiek a kenyeret; ha szűk vagy bő szájú edényben tartották-e az olajat.” S fejemet félrecsüngesztvén, az elmondott tirádámmal megelégedésbe merülve alig hallgaték el, midőn J. nagy hahotával elkacagá magát. „Ó! bocsánatot kérek; hiszem s nem vitatkozom ellene, hogy mind igen szép, amit most elmonda. Micsoda német könyvből olvasá? Csudálom, hogy - ez en parenthèse - egy ily józan eszű nő, ily már elnyesett érzelmős ábrándozásokat, ily valódi arccal utánmondhat csupán azért, mivel sokan finom, felemelkedteknek vélik ezen igazán kifinomult érzelmösségeket. Ha a valónak más érdeke nem volna is, csak az, hogy való: úgy is mennyivel feljűlműlja a költeményt! A legcsekélyebbnek látszó, legegyszerűbb igaznak megismerése jobban kielégíti s megnyugtatja lelkünket, mint a legcsillámlóbb víziók, melyek értelmünket csak álomba ringatják anélkül, hogy a meggyőződés nyugalma meg tudná adni; s azon aljas dolgok ismerete, melyeket oly büszke megvetéssel konyha valóknak tetszett neveznie, legalább rám nézve sokkal több igazi érdekléssel bírnak, mint annak tudása, hogy az Olympus magasságán mik történtek. Ezen csekély, mindennapi használatra a háziélethez tartozott tárgyak szintoly jól ismertetnek meg a nemzet és kor szellemével, mint a história legékesebben szóló lapjai, melyek csak elvesztett vagy megnyert csatákról, egyesleg kitűnő esetekről és személyekről szólnak. És Juvenalis gúnysorai nem festik elevenebben előnkbe százada erkölcsi lealjasodását, mint ezen néma tárgyak.”

Így okoskodva, olvasóm szerencséjére, elértük Pompejit. Torre della Nunciata-tól kezdve Pompejiig - a hajdanában Pagus Augustus Felixnek neveztetett külvárosba a Via Domitianán vezet az út. Pompeji kiásott része mélyebben fekszik, mint az út, és vulkánemű hamvtöltéseken sűrűen nőtt eleven áloékerttel van békerítve. Legelső, ami meglepett, az utcakövezeten látszó szekérnyomok voltak. Az utcák lábával kövezettek, egyenesek, a gyaloglók számára külön, feljebb emelt járda van, s ahol négy utca egybetalálkozik, az utca Larjainak oltárok emelvék.

A házak mostani szükségjeinkhez és kényelemképzetinkhez mérve nagyon kicsinyek s két részre osztvák. Az egyik részt, mely a közönség számára volt, tette a bemenetel - prothyrum; a cavedium vagy atrium - egy nyitott udvar; a tablinum - egy terem, hol a házigazda klienseit elfogadta. A másik rész csak a család számára volt, s azt alkotta egy belső udvar oszlopszattal körülvéve - peristylum; a cubula - alvóboltok a peristylumra nyílván; az oecus, gynaeceum - az asszonyok laka, mely a belső udvarra nyílt; a nyári triclinium, szabad ég alatt s a szőlőtökkel bennőtt pergula által árnyékolva, ez egy terasz; a téli triclinium fedél alatt; a sacrum - a család imádkozóhelye, itt a Laresek szobrai állottak; az exedra - nappali terem; a pinacotheca - könyvtár. A meleg feredő mindig a ház legrejtettebb felében létezett, a hideg feredő szabad ég alatt használtatott. Némely házakban a cselédszobák, a meleg feredő, konyha, éléskamara, pince, az olearium - olajsajtoló hely - föld alatt voltak. A peristylumban van a xystus - virágos- vagy veteményestábla, s némelyikben egy kis halastó is található. Az atriumban egy compluvium - esővíztartó van. Az alsó emelet ablakai nincsenek utca felé. A

világosság feljülről jött a szobákba, s a fedelek laposak levén, a pergula azokon volt. A ház falai kívül-belül stukkózva, kisikárolva, többnyire veresen megfestve, freskóarabeszkekkel vagy história jelenetekkel kiékesítve vannak.

Pompejiben láthatók: a Villa suburbana; ez a Diomedes pompás laka; itt az egyik terem ki van ékesítve szép madarak, virágok, álarcok freskófestéseivel. Az épület alsó részében egyik boltban egy szép fiatal nő csontvázára találtak, ki karjaival gyerekét szívéhez szorítva tartotta, nyakán, karjain és ujjain arany ékszerek csüngvén. Domborodott alakja a megkeményedett vulkánmű homokagyagba bényomva szemlélhető volt. Virító szépségéből csupán a rémítő csontváz maradt meg.

A parasztlak vendéglője. Ebben egy talyigára, zabolákra, egy szamár csontjaira és a porticusban négy öszeölelkezett emberéire akadtak.

Fél holdkörben levő lépcsős ülhelyek, melyekre a nép temetési alkalmakkor ült.

Most kávéházaknak elnevezett boltok, ahol meleg italokat árultak. Ezen épületekben három egymás felett levő polc volt, mint a nápolyi mostani kávéházakban.

A Vesta szüzei háza. Mellette az anatómiai teátrum. A táncosnők háza. Sallustius háza. Egy közönséges sütőház. Egy kovácműhely. Egy gyógyszertár, melynek címere egy fenyőalmát evő kígyó; ez az előrelátás, a fenyőgyümölcs a halál ábrázolója.

Egy tragikus poéta laka. Ez a legszebben és leggazdagabban volt kiékesítve. A szobák fenékföldre mozaikkal kirakva, falai festményekkel díszesítvék. Az Achilles Briseistől való búcsúzása jelenete legszebb festés, mely a régi freskók közt még eddig találtatott.

A bacchánsok háza. Ezt őket ábrázoló néhány szép festésekről nevezik így.

A gladiátorok iskolája.

A Forum civile. Ezen pompás Forum travertino márványoszlopokkal körülvéve s körében talapok jó ízléssel elrendelve, melyeken a nevezetes honfiak szobrai állottak. Itt tanácskoztak a hazát illető tárgyak felett; itt tartottak a nemzeti ünnepek. A Forum északi részében vannak egy Jupiternek szentelt templom pompás romjai, s a földingás miatt leromlott nagyszerű márványlépcsőzet és joniai, corinthusi rendből való oszlopok. A Basilica - tanácsház, hol a vétkesek megítéltettek. Egy sorbolt, hol az ajtók felett kinek-kinek a mestersége s keresetmódja festés vagy faragás által nagy őszinteséggel ki van jelölve. A Gratiák háza; a benne talált freskófestményekről neveztetvén így. A Faunus-ház, mely nevét az ott kapott, táncoló érc faunusról nyerte. Ebben az egyik terem fenékföldét fedező mozaik - a legpompásabb, melyet régiek közt láttam - Nagy Sándornak Dariussal történt ütközetét ábrázolja. A rajz és kompozíció mesteriek.

A háromszegű Forum. Ezen piacnak száz dorisi oszlopon nyugvó, három porticusa volt.

Az Isis gazdag temploma. Ennek cellájába, honnan az oraculum szólott, bementünk. A közepében levő talap, melyen Isis szobra állott, üres, s hozzája egy rejtett lépcsőzet vezet. Midőn Pompejit a tüzes láva eltemette az Isis hatalmas papjait alvás vagy dorbézolás közt találta, amint oda temetett csontvázaik mutatták; többeket az ebédlőasztal mellett fekvő, elszáradt virágfüzerekkel felékesítve leltek meg; egyik közülök kétségbeesve egy áldozóbaltával akart magának a vastag falon át utat nyitni, másik arannyal megterhelten kívánt a halál elől szaladni.

Az Aesculapius temploma. Egy kőfaragóműhely.

A comicum theatrum fél holdkörben van építve s nemigen nagy. A cavea - nézők helye - lépcsőzeteken vezetett fel az építmény felsőbb részéhez; az orchestrahoz közel levő üléseket a magisztrátus, a főbb személyek és vitézek foglalták el, azon túl a kereskedő rend és a népség állott. Az orchestra egy tágas hely a cavea s proscaenium között; az orchestra két végében egy-egy pódium: egyik a teátrumban hivatalosan mindig megjelent két Vesta-szüzek, másik az aedilisek számára. A proscaenium két törpe falból áll. A scaenium egy magas fallal végződik bé. Ezen teátrumban két bemeneti jegyet találtak, melyek kerek alakúak és elefántcsontból valók.

A tragicum theatrum. A Forum nundinarium. Ez tojásdad állású s körül van véve alj nélküli dorisi rendű oszlopokon álló porticusokkal; ezekben szobák vannak, melyek boltok gyanánt és katonák számára szolgáltak. A Forumban találtak egy kút, melynek vize igen jó; egy régi ebédlőasztal, mely szomorúfüzek árnyékában áll, s egy a körül levő épületekhez tartozott konyha, mely most is főzőhelyül szolgál az idejövőknek.

Az amfiteátrum egy fórum közepében. Erről az mondatik, hogy szekérvversenyzésre készített cirkusz volt. Alakja ovális, kilencvenhét vomitoriummal, melyen a nép bé- s kiomlott, ellátva, lépcsőzettel körülvéve, s húszezer néző elfért benne. Mikor a láva alól kitakartatott, falain a stukkó s festések frissek és szinte minden sérelem nélküliek voltak, de a levegőnek hirtelen hozzájok járultával csakhamar lehullottak és elenyésztek, egy kis márvány bassorilievót kivéve, mely még mind látható, s egy szekérrel versenyzőt ábrázol, ki meggyőzött vetélkedő társát elhagyja.

Pompeji külvárosában a Nola-kapuig két különböző temetőre is találtak, s Diomedes villájától Pompejiig az út két oldalán hamvtartó mauzóleumok vannak.

Szomorúsággal töltött el ezen odahagyatott, elemek által lerontatott város látása, melynek fedél nélküli házai, néma utcái - hol csak a mi lépésink visszhangjai s ciceronénk monoton bő beszéde hallattak -, a földről sűrű erdő fáiként felnyúló márványoszlopai, melyek a nap sugárait égetőleg lövellik át egyik a másikára, a nagy középítmények festéssel, faragással ékesített falai mind hajdani fényét és pompáját mutatják. Mindnyájan hallgattunk. Ciceronénk con amore papolhatta elé könyv nélkül tudott leckéit saját apró hozzáadásával megtoldva: „Mint mozdították elé a kiásást Murat és neje, többnyire minden alattok ásatván ki; mily keveset fordít most ásatásokra az uralkodás, pedig hogy még meddig nyúlik a város, mennyi kincs van még itt elrejtve, s mennyi szép tárgyakat lehetne találni, azt csak az Isten tudja! Minap is egy signor inglese ásatott, s nagy öröme becses darabokat kapott, s ha uraságtoknak úgy tetszik, én is igen különös darabokat mutathatok, áruk csupa csekélység. Nápolyban legalábbis kétannyi volna, de becsőket a szegény tudatlan parasztok nem ismerik.” Ily módon szokták itt az idegent rászédni s egy falka, sárral bémázolt és újonnan földbe ástott cserépedényt nékie jó drágán eladni, ha elég újonc, hogy magát rászédetni engedje.

A puszta városból kijövén, egyszerre nagyszámú santa, béna, görbe, púpos hátú, kiszáradt, kifacsart tagú, egybelapult, idétlen hülye arcú nyomorult gyermekek bujkáltak csúszva-mászva, hepegve, mint a békák, a széles levelű áloék közül és falak megül ki, s károgó, idomtalan üres hangokat bocsátva torkaikon ki, sovány kezeiket nyújtogatták felénk, tört cserépdarabokkal, felszedett kövecskékkel kínálgattak bennünket, cibálták öltözetünket - s alamizsnát kértek tőlünk. Ezen szomorú, kellemetlen látmány mindenünket megdöbbenetett. Ezek a Pompeji mostani lakosai! Ami aprópénz nálunk volt, mind közikbe szórtuk, csak hogy minél előbb távozhassunk.

Pompejit már látva, Bulwer munkája előttünk még nyer érdeken, mert általlátjuk, hogy ő legtöbb poézist a valóban talál, s szép költeménye csak a hajdani Pompejit emelte romjaiból újra ki.

Másnap Herculumba menve, mely egyenesen Portici s Resina alatt fekszik, Porticiban egy processzióval találkoztunk, mely ének- és muzsika, dob- és csengettyűhangoztatás közt csaknem táncolva velünk szembe jött. A búcsújárók egy hordozható állványon hozták, fejök felett tartva, a cifrán kitatarozott, ember nagyságú tarka faszentet, mely onnan fennről úgy billeget, mintha a népnek köszöngetett volna. Az asszonyok kedvenc Gennarójokra szerelmes szemeket vetettek, nékie barátságosan integettek, reája csókokat és virágokat szórtak. Rongyba takart félmezítelen kiabáló népség követte. Az egész jelenet egy a pogány korból megmaradt bacchanalhoz hasonlított inkább, mint a tizenkilencedik századhoz illő keresztény processzióhoz. Így a pogány vallásnak sok maradványait láthatjuk itt még furcsán egybevegyülve a kereszténységgel. Ezen furcsa nép a legünnepélyesebb tárgyaknak is nevetséges szint kölcsönöz, és minden idealizmust megtestesíteni kíván. A katolicizmus, mely Rómában egész komoly méltóságában jelenve meg, tiszteletet parancsol: itt nevetséges alakot vált.

Ezen élénk jelenetet végignézhvén, mentünk a kihalt, eltemetett város nézésére. Itt égő szövétnekeket hozattunk a teátrum kiásott része megtekinthetése végett, honnan kijövn, szép, víg kacagó gyerekek leptek meg bennünket, kik a bemenetel felett, leromlott falak között létező virágos táblákról virágokat szedtek, s minket vidámon szép bokrétákkal kínáltak. A falak hasadékból csomónként zöltség közt szerteterülve ragyogó veres kaktuszok nyíltak. Mindenikünk egy-egy Herculumban szedett bokrétával tért haza.

Estve a St. Carlóba mentünk. Ezen pompás színházról már annyit hallottam volt, hogy alig felelt meg várakozásomnak. A tágas kerek terem idomában hiba nélküli; de szemeim már a nagyszerű amfiteátrumok romjai látásához levén szokva, ezt szinte mindennapinak találták; s a színház kiékesítésében, bármilyen gazdag, pompás ízléssel legyen is, mindig van valami, mi a rézpaszománt cudarságára s vászonra festett erdőre emlékeztet; aztán minden is hiányzott, mi a szükséges illúziót bennem felébresztette volna. A terem rosszul világított s üres volt, az énekes személyzet rossz, a publikum, el levén fáradva a kevéssel azelőtt elment Malibran szünet nélküli dühös megtapsolásában, néma. A nápolyiak magok a nagy meleg előtt már a tengerszélen fekvő hűves villájikba vonulván, a nézők csak az ott mulató idegenekből állottak. Engem is az unalom már utól kezdett volna érni, ha ezen kis történetecske hallása fel nem elevenített volna. A hamis nyelvek (mert ezek Nápolyban is, úgy, mint egyebütt világszerte, léteznek) azt susogák: hogy a király, kinek tréfái nem szoktak mindig a lord Chesterfield magaviselet-szabályaival megegyezni, egy pompás udvari gyülekezetben szép neje alól a széket fennkacagások közt kirándította; ezen váratlan matrimonialis tréfát, melyre a szép királyi nő éppen nem volt elkészülve, ő is úgy fogadta, mint ily esetekben más nők is szokták, és első hevében ezt találá királyi férjének odadarabolni: „Mikor Felségedhez mentem, legalább azt hívé, hogy egy jól nevelt gavallérhoz megyek, hanem most látom, hogy csak egy lazaront s rossz katonát találék.” A királyi férj a lazaront csak elnyelte volna, de a rossz katonát - azt már bajosabb volt! De mit tehetett egyebet, mint más férj is ily esetekben szokott - nagyon megszontyolodva továbbment. Úgy mondják, hogy a szerencsétlen rossz katonát sokáig keservesen nem tudá felejtetni; mert ha mindjárt a francia példabeszéd szerint *On n'est pas un heros pour son valet de chambre*: a közönség előtt ki-ki annak kívánna tetszeni, mert azt szegényt könnyű reászedni.

Paestumot egy nap alatt nem lehetvén megjárni, egész úti készületet kelle tennem és cselédimet magammal vinnem, mi excursiónk szeszéből sokat elvett. Hogy lehessen a természet szépségében gyönyörködni? Hogy lehessen magunkat a képzeletek szárnyain elragadtatni engedni? Hogy lehessen azon lelki ömledezést kifejezni, melyet egy szép vidék látása, a levegő rokonszenvű lehelete, a velünk rokon érzésű, hozzánk hasonlólag gyönyörködő társaság bennünk kifejt? mikor egy orrfintorgató Abigael, ki mindent un, kinek a

naptól feje fáj, a portól torka, ki semmivel sincs megelégedve: sóhajtozva s ülhelyén velünk szemben fészkelődve térdeivel taszigál, és savanyú, csúfondáros tekintetét rajtunk sétáltatja. Ez minden örömrészt, minden poézist, minden vágyat, hogy érzeményinket, gondolatinkat közöljük, egyszerre belénk fagylal. Bosszongva kezdjük kalapunkat, fodrainkat helyrecibálgatni; bál, komédia, feszes élet unalmai eszünkbe jutván, gondolatink kerekai szűk, elkopott világi vágásaikba visszaesnek. Kacagjon bárki, de ez nem kicsiny nyomorúsága a rang szerinti utazásnak s az úgynevezett úri tehetetlenségnek.

Pompeji Sarno-kapuja mellett mentünk el. A vidék, melyet a Sarno vize öntöz, szép, gazdag, művelt. Nocera de Paganiig utunk mind a Via Appián vezetett. Vietri egy hegy oldalán a salernói tágas öbölben Amalfihoz közel fekszik, melyet Homerus Syrenek szigetének nevez. A táj egészen Salernóig kimondhatatlan bájos; s mintha egy más világrészben volnánk, csudálkozunk, hogy pálmáikat nem látunk, s az elfáradt tevét mintegy várjuk.

Salernóban az Albergo del Solehoz szállottunk; alig kaphattunk benne szállást, tele levén vendégekkel. Szobám ajtaja egy tágas erkélyre nyílt, mely a kék tengeröblre nyúlt ki. A rekkenő meleg nem engedte hogy aludjam. Előbb csak az erkélyre nyíló ajtót nyitottam ki; azután kimentem, és sétálgatva szemeimet a szép csillagos égről a tágas tengerre, szünetlenül le s fel lejtettem. A hold ezüst színben öntötte le rája világát. Éjszaka volt. A mellékszobákból poharazás közti élénk örömhangok, kacagások hallattak ki. A tenger síkján egy-egy halászcsonak csúszott el, maga után hosszú árnyékot hagyva, s a halászok egyhangú éneke felhatott hozzám. Kimondhatatlan bánat lepott meg. Sírtam. Miért? Oka nem volt. Sohasem érezzük magunkat oly egyedül, mint ismeretlenek vígsága közt. Lelkünk öszveszorulva magába zárkozik. A csendes tenger mintha nyájasan csalogatott volna, hogy a magát benne tükröző holdat felkeressem; az örök nyugalom hangja hívott le vizes ölébe. Ki nem érezte valaha azon véghetetlen, ismeretlen után való esengést, hol lelke testi életétől külön válva elrejtetik? Ezer meg ezer ábrándos kép, vágy tűnik lelkünk elébe, s még egy gondolatot sem foghatunk meg. Forrón szeretett kis honom szép bércei, hol vagytok?! Messze, messze! Mily elevenen látom őket! Azok, kiket szeretek, messze, messze! Én itt egyedül, idegen földön, idegenek közt! Milyen csekélyeknek, milyen ridegeknek tetszenek ily pillanatban minden földihez való kapkodásaink, minden földi aggodalmaink, minden földi nyomorúságaink, indulatink! Lelkünk minden földi nehézségeiből kivetkezve el kíván repülni. De hova? A körülöttemi víg hangok elszűntek. Tengeren a hozzám felható ének távozva, lassanként elhalt. Az éji hűs fellázadt érzésem lecsillapította. Leültem egy padra, néztem magam elébe, de nem tudom, mit. Nem gondoltam, nem búsultam, alig éltem. Végre a szép virradat felébresztett. Körülnéztem magamat, s új erővel az életnek nekiedződve szobámba sieték.

Salernótól Paestumig a vidék a Pontini-posványokhoz hasonló; komor, pusztaság tekintetű. Tócsás, seppedékes helyek, ritkán elszórva egy-egy szegény lakós, bivalok - ez minden, mit Paestumhoz közeledve láttunk; de ezen pusztulás közepéből emelkednek egészen váratlanul ki a sybariták városa hajdani fényének maradványai. Ezen egymáshoz közel levő nagyszerű romok egész Európában legnevezetesebb és legrégebb korból való építmények.

Paestum most egy nyomorult falu; hajdanában Posidoniának nevezetett, s néhány sybarita szerencsevadász alapította. Alig várhattuk, hogy kis ebédünköt végezzük, s indultunk a vendéglőtől néhány lépésnyire fekvő pompás romok nézésére. Az egész helység nyomorult lakosai már mind a fogadó ajtója előtt vártak, s koldulva kísérték; nem volt mód őket nyakunkról lerázni. Ennyi nyomorúságot együtt talán sohasem láték. Az öldöklő malária lehelete senyvesztő pusztításai voltak ezen szerencsétlenek hideglelős tekintetiből olvashatók, halál nézett ki bésett szemeikből. Fiatal asszonyok, kiket időnap előtti vénség megfonnyasztott, egy-egy ronggyal takart, csontra száradt bőrű, pókhasú gyermek, vállaikra csüngesztve

nehéz fejeiket, melyekből beteges tűzzel csillámló kerek, fekete szemek fénylettek ki búsan, öregek gutaütött, reszkető tagokkal, kiken az idő s betegség legundorítóbb félszégeket szültek - alig tudtak utánunk vánszorogni.

A paestumi romok között Neptunus temploma legnagyobb s legpompásabb. Körös-körül három óriási lépcsőzet vezet a platformra fel, melyen a templom áll. Ez egy hosszukó négyszeg, s két bójárója van, a homlokfalat tartó hat roppant dorisi rendű oszlopokkal ékesítve; hasonlólag két tornáca - vestibuluma, melyeket két nehéz pilastre tart fenn, közöttök két más oszlop áll, s ezekhez is lépcsőzetek vezetnek. A templomnak mindenik oldalán oszlopok vannak, s felettök egy görög dorisi oszloporom; koronázó párkány veszi körül az egész építményt. A harminchat külső oszlopnak nincs aljok, hanem a harmadik lépcsőzeten állanak; koronájok egyszerű, de rovazatok vésvék az oszlopokba. A cella a fenékföld felett fel van emelve, négy törpe fallal körülvéve s tizennégy két sorban álló oszloppal ékesítve. Ezen oszlopok egy nehéz architravát tartanak, melyen egy második, kisebb oszlopsor áll; ezek, úgy vélik, a porticusok boltját tartották. Egyik oldalon még öt, s túlfelől három ily oszlop fenn van. A cella nagy lapos kövekkel kirakva; az oltár és áldozóhelyek most is láthatók, de szépen bé vannak növe a klasszikus levelű acanthussal. Tengerzöld és sötétkék mozaikdarabok, melyekkel a vestibulum fenékföldje ékesítve volt, a burján közt helyen-helyen még szemlélhetők; ezek érdekesek, mert Homerus ily színűekkel kirakott fenékföldet ír le királyi termeiben.

Ezen roppant építményhez közel áll a Basilica. Ceres temploma kisebb, nem oly nagyszerű, mint Neptunusé, hanem az építmény stílusából több könnyűség és elegáns ízlés tűnik ki. Itt is az oszlopok minden alj nélkül a harmadik lépcsőzeten álló platformról emelkednek fel. A főbb oltár helyét és szarkofágok maradványait láthatni. Úgy látszik, hogy az első keresztények Ceres ezen templomát hitők templomává változtatták volt által. A nagy pórúsú kőnem, melyből ez építmények emelvék, és az idő fogaitól átfurdosott oszlopok miatt úgy néznek ki, mintha szüette könnyű dugaszcserből volnának egyberakva, mi az egésznek könnyű, elegáns szépségét s talán poézisát is még neveli.

Hálni ismét Salernóba jöttünk. Itt víg vacsorálás mellett gazdánk, ki egy Murat alatt szolgált veteranónak mondá magát s a moszkaoországi táborozás csudateteivel mulattatott, Napóleonról úgy szólt, mintha legjobb barátja volt s minden ceremónia nélkül szokott volna vele beszélgetni. „Beh kár, hogy tanácsimat nem követte, mert ha reájok hallgatott volna, most talán nem így lenne. Én bizonyosan generális volnék, ha a sors nem játszott volna így velem; de hijában, ez már így történt, s most ezen aljas helyzetemben csupán azt kívánom, hogy becsületesen élhessek, semmi nyereséget sem kívánok. Most is, mint egész életemben, csak a becsületnek hódolok: *Onore* a jelszavam. Itt az én házamnál semmi csalás nem szabad. A hozzám jövő idegenek úgy bízhatnak bennem, mint atyjokban; egy *uomo d'onore*-val van dolgok. Itt ki-ki csak annyit fizet, amennyit kell, nem úgy, mint ennél és amannál” - s mind előszámlálá a körülbé vele vetélkedő vendéglőket. „De mind is hozzám tódulnak az idegenek, hanem nem is lehet csudálni, mert a szolgálat nálam legjobb, az élet olyan, milyen sehol sincs. Én ismerem a francia konyhát, és csalás - már az nálam nem történik.” Ezután egy szép sültet előnkbe tévén, „tessék - mondá - ebből enni; ez a legdelicatóbb nyúl, mely konyhámban régtől fogva eléfordult; pedig, anélkül hogy dicsekedjem, legyen mondva, az egész királyságban nálam legszebb vadakat lehet találni.” Ekkor magyar legényem borzadva tángyéromat kikapja. „Ha nem átallnám - alázatosan kérem Nagyságodat: ne egyék ebből a sültből, mert a konyhában tulajdon két szemeimmal láttam, mikor egy macskát megnyúztak s nyársra vontak.” Elválásunkkor az „*Uomo d'onore*” annyit is fizettete, amennyit szerinte csak kelle.

Május közepében voltunk. A hévség olyan nagy fokra hágott, hogy a vidékbe több kirándulást tenni nem lehetett. A várost még alig ismertem, mert itt, mint már mondtam, gyalog senki sem jár, s Nápolyt szándékozván immár elhagyni, egy napot megnézésére szántunk.

A Villa realeba mentünk, hogy a nápolyi szép világot lássuk. Itt több Rómából jött ismerősséggel találkoztunk. Az idegenek sergesen járkáltak a sétákon, hogy válogatott jó ebédjüket kis fáradság után jóízűen ehessék. Tán az egész világon Nápoly a legjobb konyhatartó hely; sok válogatós Lucullus találtatik benne, ki csupán a materializmusnak hódol. A tenger válogatott adóját, a körös-körül hegyek és erdők számos vadaikat, a tér finom nemes gyümölcsseit, veteményeit bőkezűleg öntik a mesterséget értő tudós szakács konyhaasztalára. Ki a jó életet kedveli, menjen Nápolyba; minden huszonnégy órában legalább négyszer bizonyos örömmel nézhet elébe, a tángyéráról felvillázott jó falatokat Lacrima Christivel öntözheti; ez pedig nem megvetendő dolog e siralmas életben. A klasszikus híru falernói bort én savanyúnak, rossznak találtam, s ebből azon következtetést vontam ki, hogy a régiek talán nem voltak borismerők.

A hévség nőttön-nőtt, és oly nagy lett, hogy lehetetlen volt Nápolyban tovább mulatnunk. A sima kövezetről a nap sugárai oly égetőleg verődtek vissza, hogy a kimenést szinte lehetetlenné tették. Mi is már egy hét óta csak azért mulattunk még itt, hogy vendéglőnk minden naplementekor a Vesuviusnak egy második kitörését jövendölte következő napra, mivel közönségesen kecségtetni szokták az idegeneket.

Indulásunk idejét meghatároztuk. Angrezaninál, ki a postát tartja, egész Rómáig lovakat fogadtunk; de asszony miképpen hagyhasson el egy helyet anélkül, hogy számtalan vásárolni való ne legyenek, s éppen csak olyan portékák, melyekre okvetetlen szüksége van? „Itt olyan olcsó, s máshol nem is lehet kapni” - szoktuk mindig mondani, mikor egy halom haszontalan portékát öszvevásárlunk. S most is, mint szokott csaknem mindig történni - hogy dolgainkat akkorra halasztjuk, mikor már késő s nagy alkalmatlanság nélkül meg nem történhet úgy esett, és midőn már indulófélben valánk, még, egy napot kelle mulatnom, hogy vásárlásimat megtegyem. De a választás bajos volt, mert kivált Sarnónál, ki a legelső, divatban levő aranyműves, olyan sok szép, klasszikus ízléssel utánzott nyakba, kézre való s más mindennemű arany ékszerek voltak minden színű gemme di Vesuvióval kirakva; annyi kláris, láva, drágakő, gyöngy, csiga - de ki is tudná mind előszámlálni? -, hogy szemeimet igazán kápráztatták. Nápolyiaknál az ígézettől való félelem most is olyan nagy, hogy többnyire minden ilyes boltban malocchio elleni amulettókat árulnak. Ez egy befogott kéz - mely második és kisujjával int. Egy egész gyár van Nápolyban olyan, melyben csupán a láva s kláris minden nemeiből mindenféle apróságok készítenek s hihetetlen olcsó áron árultatnak.

Vásárlásimat elvégezvén - Nápolyt odahagytuk.

MÁSODIK KÖTET

VII. szakasz FLORENC ÉS VIDÉKE

*Perugia. - Trasimen-tó. - Arezzo. - Florencbe érkezés. - Galleria reale. -
Társalgás. - Gr. St. Leu. - Pitti palota. - A nagyherceg s mulatságok. -
Herceg T.-nél létel. - Florenci hűség. - Marchesa P. - Templomok. -
M. ezredesné. - Természethistóriai múzeum. - Kisdédóvó intézet. - Silvio Pellico. -
Az improvisatore. - Hölgkolostor. - Signora S. élettörténete. - Fiesole. -
Villa Pratolino. Vallombrosa. - Bella Bochettaja. - Színházak. - Florentin-kalap*

Rómából Florencnek vett utunkban Ternit másodszor látogattuk meg. Ekkor nyári virító szépségében tűnt előnkbe azon jelenet, melyet azelőtt néhány hónappal téli homályba borulva, de mégis bámulással szemléltünk. Az út egészen Perugiáig jó, s a vidék kies.

Perugia merészen fekszik egy meredek magasságon, s hajdanában Etruria egyik nevezetes városa volt, s mint Vezérkönyvem mondja, oly megvehetetlen, lakóai oly bátrak, hogy Hannibál a Trasimenus-tónál történt híres ütközet megnyerése után sem merészelt ostromához fogni. Mostani lakóai is őseiktől el nem fajultaknak és egész Olaszthonban legbátrabb vérűeknek mondatnak: mit én, ezen férfiúi tulajdonnak a hibáig vak bámulója levén, említetlen nem hagyhaték.

Perugia reám nézve kimondhatatlan érdekléssel bírt mint a Pietro Vanucci születése helye, kit közönségesen Peruginónak neveznek, s kinek gyengéd lelket lehelő festményeit olyannyira bámulám és szeretém. Sokan képzelet- és ecsetszárazsággal vádolják; de ki fogta tisztább lelkiességében fel Szűz Mária mennyei szeplőtlenségét s az angyali lények lelkes vízióját? Ezeknek arcain a mennyei szeretet nyájassága minden földi vágy nehéz salakjától megtisztulva mosolyg; s e mennyei jellem kifejezéseiben talán még Raffael sem érte el szeretett mesterét.

Napóleon Perugiát is megfosztá több nevezetes festményeitől, s ezek közül most némely a Vatican válogatott kincsei közt ragyog, mit, ha jól emlékezem, már említék. St. Lorenzo templomában Krisztus keresztről levételezése legnevezetesebb. St. Pietro fuori le Mure sekrestyéjében Peruginónak, úgy Raffaelnek több műveit láthatni; a tanácsházban vagy rezidenciában pedig Peruginótól a Krisztus templomba bémutatattatását. Így magánszemélyek birtokában is léteznek ezen művész ritka művei közül többek, s az olasz birtokosok dicséretére el kell mondanom, hogy közönségesen nyájas készséggel engedik meg az idegeneknek a birtokukban levő mesterművek láthatását, s az ahhoz kötött alkalmatlanság ürügye alatt el nem rejtik iriggyel önzéssel tökéletesülni s látni vágyók elől.

Perugiától nem messze fekszik a Trasimen-tó; ennek vizét egykor patakként folyó vér árasztotta. A Ponte sangvinetto hasonlólag a históriában nevezetes vérontásról van így nevezve, s Ossia is, mely, mint mondják, a Trasimen-tónál nagy ütközet csatamezeje volt, hol Hannibál Róma fiai csonthalmain aratta a halhatatlanság dicsőségét. Mondhatnám, hogy e nevezetes hely mennyi gondolatoknak, képzeteknek ada eredetét; mint látám a nagy Hannibált, a meggyőzetett Flaminiust, a csatázó, dühösködő ellenhatalmakat sat. sat.; de sohasem tudék csatát és vérontást mint valami gyönyörködtetőt képzelni, inkább undorodás érzetével töltött el azon hely látása, amelyhez csatolt emlékezet, mint egy vértől füstölő mészárszék, úgy hatott rám, s keblemben e fohász ébredt: mikor jövend el az időszak, melyben az emberi nem dicsőségét egymás pusztításában nem fogja találni!

E vérmezőt odahagyva, értünk a virító Val di Chiana völgyébe. A vidék Florenchez közelítve mind műveltebb s nevetőbb tekintetet váltott. Milyen festői szépek azon gyümölcs- és eperfák koronáira felfutó szőlőtők, melyek gerezdekkel terhelt füzereiket az ágak közé fonván, legelegánsabb alakú kosarakat képeznek!

Arezzóban, Sobborgo del Orto nevezetű külvárosban egy házat mutatnak, melyben Petrarca lakott. A hosszas szerelmeit burukkoló költő verseit - meg kell vallanom - tizenhatodik évemet eltöltvén, olykor vizenyősöknek találám.

Köz-példabeszéd Olaszországot a világ kertjének, a Florenc körüli vidéket pedig Olaszország kertjének nevezi.

Florenc a pompát ízléssel egyesíteni tudott Mediciek városa, melyet a vox populi már annyi századok óta Bella Fiorenzának nevez, s amely bájló szépségével ezen nevet éppen úgy megérdemli, mint szép leány a koszorút, vidám körében nyájas befogadtatást mosolygott előnkbe. Ipar, jóllét, csínosság tűnik az idegen előtt fel mindjárt az első tekintetre, s ő ohajtva várja vándorsaruit levonni, hogy vendégszerető lakosai közt fáradságiból kipihenjen. De alig vala időnk magunkat egy vendéglőbe befészkelni, alig szállánk ki a szekérből már a fogadós inkvizítori udvariassággal alkalmatlankodék neveinkért. Ezt mindig igen bosszantónak találtam. Miért? Sohasem tudám magamnak eléggé megmagyarázni. Félek, bosszankodásom egyik főbb oka azon untató kérdés, melyet ilyenkor mindig tenni szoktak: hogy hány esztendősek vagyunk? mert mi asszonyokul, miután egy bizonyos időszakot elértünk, azt szóba s vitatás alá hozatni éppen nem szeretjük.

A szép Florenc eszembe juttatá a Lafontaine meséiben levő majorházi komondort, melynek irigységet gerjesztő hízott tekintete, sima, fényes szőre mellett is nyakán az örv bélyegei láthatók valának, s ez egy kissé hűsítő douche-ul szolgált hirtelen fellobbant enthusiasmusomnak. De mi közöm hozzá?

A Galleria realéba siettem, hogy a Medicei Venus tökéletes szépsége látásába merülve minden más komolyabb s azért helytelen hatás nyomai, mint porondra írt betűk, lelkemből kitörölődjenek.

A Palazzo degli Uffizi pompás dorisi oszlopszattal ékesített alsó folyosóiban mindenféle árusok árulgatják portékáikat; a körül fekvő falukból jött parasztok halommal rakják itt ki a közönségesen florentin nevezet alatt ismeretes becses szalmakalapokat. Belle artikat és minden egyebet felejtve, ott felejtém magamat a minden asszonyt megkísértő kincsek közt, s igazán nem tudom, ha nem szinte oly elragadtatással bámulám-e az asszonyi főt ékesítő finom szalmafonadék kalapokat - melyek közül egy-egynek készítése egy személynek hónapokig vagy tán egész évig is eltartó szorgalmas munkájába kerül -, mint a mesterfők felsőbb emeletekben létező halhatatlan szüleményeit.

Az első Vestibolóban a Medici család mellszobrai állanak s ezek közt a nagy Lorenzói; másodikban a nevezetes florenci vadsértés - görög mű, néhány más, hasonló nevezetes szobrok közt. A hosszú körülmenő folyosókban s ezekre nyíló huszonkét teremben vannak a szobrászat-, érc- és festménygyűjtemények; az utósók történelmi rendbe helyeztetvék, Cimabue, Giotto egyszerű művein elkezdve s a francia iskolán végezve, mi nem kevésbé emeli a gyűjtemény érdekességét, mert - úgyszólván könnyeden futólag beavat a művészet történetébe. Még most is bosszankodva emlékszem az egyik folyosóban szememet szűrő guignonomra. - Ez Parmegianinónak egy hegyes állú, módos szájú Madonnája, mely fenn a falról oly mesterkélt nyájassággal mosolygott le, mint egy párizsi baletthoz tartozó figurante. Az új korbéli ércszobrok közt a Giovanni di Bologna szélgolyóján álló Mercuriusában annyi

könnyűség, eleven mozgás látszik, mennyit lélektelen anyagba öntve még képzelni sem tudék. Úgy áll ott lábujjhegyen, mintha a szélnél könnyebben emelkednék felfelé.

Hányszor ültem a Niobe-teremben, bámulva a mássa nélküli Niobe-csoportozatot! Milyen nagyszerűleg van előadva a fiatal gyermekeit maga körül haldokolni látó Niobe anyai keserve! Habár érezni látszik is határtalan lelki fájdalmát: szép alakja mégis megtartja a csendes méltóság jellemét. Mintha szánakozásért esengne ég felé fordított szemekkel. S mily anyai szeretettel karolja át hozzája ragaszkodó leányát! Mintha mondaná: „Itt meg vagy óltalmazva; anyai szeretetem szentsége véd.” Tisztelettel kell tekintenünk ezen anyai fájdalomra. E bánat ideális szépségében csupán lelki fájdalom van kifejezve: holott Niobét testi fájdalmak is szaggatják. A klasszikus kor művészei a lélek felsőbbségét kitüntetni kívánták a test indulatai felett. Ezen magán uralkodó illendőség érzete az, mi a haldokló Caesarral vonagló arcát eltakartatá. A Niobe-csoport görög művészet, remek és Scopasnak tulajdonítatik, s egykor egy templom homlokfalát ékesítette.

Igen érdekes a festők terme. Ebben állanak a nevezetes művészeknek többnyire magok által festett arcképeik. Fiziognómiai vizsgálatinkban vagy előítéleteinkben itt is megerősítve érezzük magunkat; mert csaknem mindeniknek arckifejezésében s egész tekintetében ki lehet ismerni művészeti stílusát és sajátosságát. Műveit kemény ércebe vésve látszó arcvonásával egybehasonlítva, érthető lesz előttünk, miért teremtett Michelangelo más nemű műveket, mint Raffael, kinek minden vonásai szoros összhangzatba olvadnak lelkes tekintetével. Sokszor megállék ennek mennyei szépséggel teljes képe előtt, ecsetje szüleményeit arca lelkes jellemével egybehasonlítgatva. Nagy mulatságomra szolgált kinek-kinek művei modorából ítélve képét kitalálni, s úgyszólván a művészt műveivel egybehasonlítva, személyével szoros ismeretséget kötni. A Carlo Dolce betegességig menő gyengéd-érzelgős tekintetére figyelmezve, mely iránta szánakodó vonzódást ébreszt bennünk, megértjük műveiben azon feddhető természetelleniséget, mely annyi gyengéd-érzelgős képzetek jellemével egyesül, hogy műveit kemény hibáztatás és cáfolgatás mellett is szeretjük. Többnyire minden művészetbe avatott újonc, kivált asszonyok, igen kedvelik műveit. Ezek előtt állnak meg legtöbb művésznők, kik azok lemásolásával foglalatoskodnak; s kedvelik főképp a szép szelencét tartó Magdalenát, kinek indulatit még e földi világ szeretete bírja, szemeiben mennyei vágy égvén. Ki sokat szeretett, annak sok bocsáttatik meg.

Carlo Dolce képe megérteti velünk, hogy ő miért fejezte ki művészeti felfogásait csak eképpen, és oly különbözőleg Rubenstől, kinek széles homlokából, nyílt, étellel teljes tekintetéből merészen odahányó ecsetjét ismét csalhatatlanul megismerhetjük. Így a Perugino egyszerűséget jelentő arcjelleme is műveire ismertet. A Leonardo da Vinci finom, kipallérozott világismeretet jelentő, vizsgálódó, gondolkodó jellemét eláruló tekintete is összhangzásban létezik szoros kritikát kiálló tökéletes műveivel. Van Dyck képére tekintve látjuk, miért mind oly gentleman- s ladylike-ok (ahogy az angol fejezi ki magát) az általa ábrázolt személyek. Így képről képre követhetném kedvelt teóriámat, ha nem félnék, hogy igen belébonyolódva, olvasóimnak nagyon unalmára leszek.

Több szobákban számíthatlan festmények mind oskolák szerint elrendelve. Ezek közül csak keveset számlálok elé. A velencei iskola fejei: Tizian, Paolo Veronese s a gondatlan Tintoretto, ki oly hirtelen készséggel festett, mintha meszelt volna. Ezen iskola főbb jelleme: könnyű, merész rajzzal egyesült, eleven, gazdag színezet. A toscanai iskola termében főképp a Leonardo da Vinci nevezetes Medusa-fejére emlékszem, kinek kígyókká átváltozott haja oly természetesen van utánozva, hogy csaknem sziszegni halljuk, s tekintete a néző szívét fagyraló iszonyodással tölti el. Ki ezen fejet egyszer látta, elméjéből, melybe emlékezete mélyen belévési magát, soha többé ki nem törölheti. A toscanai iskola fejei: Leonardo da Vinci és

Michelangelo. Jelleme: helyes emberi test alkatása szoros ismeretén alapult rajz és kompozíció, nagyszerűséget merész erővel egyesítve. - Az olasz oskolák közt legnevezetesebb a római. Ez rajzhelyességét szépséggel, kompozíciói tökélyt igaz jellemi kifejezéssel párosít, s a görög művészet klasszikus magasságát vette céljául. Fejei: Raffael, tanítványival. A francia iskola terméből csupán az Alfieri s az általa oly hosszas tisztelettel imádott Albany grófnő képei jutnak eszembe. A régi francia iskola jelleme: klasszikus tökélyre célzó feszes rajz, hideg természet elleni színezettel. Ennek, úgy szólva, Nicolas Poussin, Lebrun és Le Sueur fejei, mert David új francia iskolát formált. A hollandi s flandriai oskolák termeiben némely igen jeles darabok találhatók; de megvallom, hogy ezeket, az olasz oskolák művei mellett, nem tudtam valódi érdemök szerint becsülni. Ezen oskolák jellemei: a természetet legszorosabb valódiságában minden válogatás nélkül utánózni, mi a jó ízlést olykor botránkoztatja; hanem kivált színezetben elérhetetlen tökélyre jutottak. Ezeknek fejeik: Teniers, Girodou és számtalan mások; mert Rubenset s a sötét Rembrandtot, ki festményiben helyen-helyen mintha napsugárba mártotta volna ecsetjét, alig lehet azoknak nevezni, noha páratlan, utánózhatlan talentumaik az egész művészet felsőbb rangú mesterei közé avatják őket.

A kincses teremben a szeszélyes Benvenuto Cellininek némely igen jeles művei láthatók. Csudálkozni kell rajta, mi sok képzeletet, ízlést fecsért ezen arany apróságokra.

A Tribunét utójára hagytam, midőn már a több művészeti látásokat fejemben megemésztettem volt, és újonnan szerzett tudományomat osztályoztam, s annak nehéz pedantizmusa valamennyire elkopott. Ez foglalja magában a szobrászat és festészet legválogatottabb kincseit, s itt áll a mennyei szépségű Medicei Venus. Egész Florencben létem alatt alig tölt el egy-két nap, hogy e remekművet meg nem látogattam volna.

Florenc bájai közé tartozik az is, hogy midőn olyan állapotban érezzük magunkat, melyet bal lábbal felkelésnek szoktak mondani; mikor minden, ennenmagunk is unalmunkra válunk magunknak, se magunkban, se körülményinkben, sem a körülöttünk levő társaságban gyönyört nem tudunk találni; embert, dolgot, egész létünket, mindent ununk, s azon émelygős állapotot mégis le kívánjuk magunkról rázni: akkor sétáljuk meg magunkat ezen művészeti hűvös folyosóban, míg rosszkedvünk sötét fellegei eloszlanak, s aztán ülünk le egy-egy mestermű előtt a Tribunében, melyet a művészet szentek szentjének nevezhetek, s látásába elmerülve felejtünk el minden egyebet, s akit ez, lelke unalma vagy bánatja önnönös elfogódásából ki nem ragadhat, azt önsége szűk körében szinte elveszítettnek vélem vagy olyannak, mint a pókot, mely a virágból is csak mérget tud színi.

Több praktikus elméűek a szép műveket haszontalan, szükségtelen virágoknak tartják, melyeknek csupán a polgárisodás felsőbb műveltségű kertében lehet ártalom nélkül virágzaniok, s eszerint némely nemzetet azon szigorú ítélet alá vetik, hogy értelme s ízlése a gyermekkor póláiból még nem fejlődött azon fokra, honnan a szabadság magasan termő gyümölcseit elérjék, s a művészet szép virágai által okoztatható gyönyört élvezhessék. Műveletlennek - mondják - előbb a szükségest, hasznost kell ismerni s elérnie. De hol lehet a hasznos, szükséges és gyönyörködtető közt a határvonalt elhúzni? Nincsenek-e erkölcsi szükségek is? A fejlődő léleknek nincsenek-e szintoly sürgető szellemi szükségei, mint annak, ki pályája magasb fokát már elértnek véli? Érzékekkel és gondolkodó-tehetséggel születvén, szükségképpen ízlésünk is létezik; ennek helyes kiművelése pedig nem szükség feletti, hiú kisimítás és cicoma, ha szintén „atyáink igen jól el tudtak is nála nélkül élni”. A legdúsabb termésű gabonaföldet is nem ékesítik-e a rajta nyíló szép kék búzavirágok és ragyogó mákok? A földnek melyik tájékát mellőzte el a teremtető, hogy az ember anyagi szükségeire megkívántató hasznos feletti virágokkal vagy más szépséggel nem ékesítette volna? Pedig azt

mondják: értünk teremtette Isten a földet. Így a lélek virágait sem lehet helyesen szükség felettieknek, haszontalanoknak mondani, s ezek a polgárisodásnak nemcsak eredményei, hanem hatós előmozdítói is. Semmi sem haszon és szükség feletti, mi nemesebb gyönyörök élvezetére ébreszt. Ohajtva várom azon aranykort, melyben a nemzetek és az egész emberi nem minden jóra, szépre meg lesz érve. S véleményem szerint ez nincs oly messze, ha magunktól önkénytelen tovább-tovább nem taszítjuk.

A Tribunében áll, mondám, a Medicei Venus. Ezt elragadtatás nélkül senki sem tudja említeni, aki csak látta. Másza nélküli szépsége műértők és nem értőkre egyenlő hatással bír. Olvasóm ajkai körül talán a hihetlenség mosolya fog lebegni azon ellenkezésben lenni látszó ítéletem olvasásakor: hogy a szerelem istenasszonyát minden leplezet nélkül ábrázoló ezen szobron szint' annyi erkölcsi gyengéd szemérem kifejezése lep meg, mint a Raffael mennyei Madonnájáén. - Mely tiszta, magas, gyengéd szerelemről volt képzete azon művészek, ki a bájokkal övedzett nőt ily tiszta erkölcsiséggel körülveve ábrázolá! - De ki nem látott olykor szépet, Vesta szüzeihez hasonló gonddal állig béburkolva, s erkölcsi tisztaságáról mégis kétség támadt keblében? S viszont meztláb, alig öltözködött parasztlánykát, kinek homlokán ártatlan erkölcsi szemérme meggyőző fénnel ragyogott?

A Tribunében tartatik: ismét Praxitelestől egy Apollinónak nevezett szobor. - Egy táncoló Faun, melynek minden mozdulata vígságot jelent ki. Csak az öröm redőibe vonult feltört orrára, s kacagó szájára tekintés is elégséges bennünket megkacagtatni. Az Arrotino, melyről úgy vélekednek, hogy egy scythiai rabszolgát ábrázol. Valljon mi végre feni oly vontatott szolgálai restséggel pallósát? Látszik, hogy gondolatjai messze, messze járnak azon munkától, mellyel kezei gépely gyanánt foglalatoskodnak. Nemes, vad szabadságot kifejező arcvonalmai mutatják, hogy nem szolgaságra született volt, s öszvegörzsedt, lankadt mozdulatai, hogy a szolgaságban vegetáló testtől a lélek távol vándorol. Mi érdeket érezhet az egykor szabad oly fegyver élesítésében, mellyel önszabadságát nem víhatja ki? - S a Lottatorik - küzdők - csoportozata.

A festmények közt ezek voltak, melyek nézésében szívesebben elfelejtém magam: Guercino varázsló Sybillája, melynek a jövőbe élesen belétekinteni látszó szemeiből ennen titkos jövődönköt szeretnők kiolvasni. Raffaeltől Sz. János a pusztában. Mely lelkesedés ég ennek szemeiben! Az égből rászállott küldetést ekkor fogadja el. Nagy dolgokat lát, nagyokra kész. A híres Fornarina képe, ki Raffaelben oly emésztő szerelmet tud ébreszteni. Mennyire különbözik ennek szenvedéllyel égő tekintete a Medicei Venus szerény bájjal díszlő alakjától! Corregiótól egy szép kis módos Szűz Mária, gyermeke imáadásában elmerülve! Milyen mennyei öröm ragyog szemeiben! Mily ártatlan, fiatal játszi módosság találtatik minden mozdulatában! Legtöbb művésznő ezelőtt áll.

A következő napokban szép művektől az élet és társasági gondok fogtak el. Szállást Signora S.-nél fogadtam, ki, mint szoktuk mondani, nagy születésbeli volt, hanem elszegényedett állapotban levén, házi szükségait úgy pótolgatta ki, hogy az általa nyereségre kifogadott palazzo részében szállást s ebédet adott; s egyúttal asztalánál vendégei gyakorlásáért olasz beszélgetés folytatott, melyben ő, mint egy élő grammatika, a nyelvben ejtett hibákat módos mosollyal megigazította. Estve pedig mindig egy kis társaság gyűlt egybe nála; ez különös barátjaiból állott, kik nem fényűzést, hanem csupán barátságos, nyílt szívű társalgást kerestek, melyben gondolatjaikat minden balra magyaráztatás félelme nélkül egymással közölhették. Ebbe házi lakócai közül csak némelyeket hívott meg, s én oly szerencsés voltam, hogy a meghívottak közé tartoztam. Mi több, Signora S. igen elmés, tanult asszony volt; ezért a nála levő társaságba több eszes és tanult férfi fordult meg. Ha egyszer belé van avatva az idegen az olasz társaságokba - mi még a nyájas Florenceben sem oly könnyű, mert az olaszok

természetöknél fogva gyanakodók levén, kétszer is meggondolják, mit és mint szóljanak mások előtt -, nyíltabb és szívesebben sehol sem fogadtatik, mint Florencben. Nagyon feltűnő volt, reám nézve kivált az, mely szép móddal, igazán jól értett udvarisággal és türedelemmel tanítgatják az idegent szép nyelvökre, s akármily neveltséges hibát ejt is, soha csúfondárosan ki nem nevetik, mi megzavarja s bátorságát elvegye; hanem nagy becsülettel, valódi lelkiismeretességgel helyreigazítják s megmagyarázzák, hogy mondása miért nem volt helyesen ejtve. Ők magok közt mindig kimondhatlan szenvedéllyel szeretett és bámult ékes nyelvöket beszélnek, s minden jól nevelt olasz szinte a pedantságig büszkén kívánja láttatni, hogy azt pontosan ismeri, és válogatott, helyes kifejezésekkel tud élni. A dicső Alfieriről még most is oly lelkesedéssel szólnak, mintha irományai csak tegnapiak volnának. Igaz, hogy az új olasz literatúrában szinte semmi sem található, mi a figyelmet újonnan magára vonja. Egy-egy tudós antiquariusi száraz munkán kívül más említésre méltó könyv alig adatik ki. Az olasz, ki mélyen érzett s megérlelt gondolatnak szabad reptet nem engedhet, mert a cenzúra hatalmas ollóival szárnyait irgalom nélkül megnyirbálja, inkább hallgat. Sokszor bámulva hallám, a florenci köznép mennyi könnyűséggel és helyesen használja közönséges beszélgetésben az igék minden módosításait.

Florencben létem alatt megismerkedtem Marchesa P.-vel, ki szoros barátságban levén a Napóleon családdal, egy esti társaságba az öreg Buonaparte Lajos exhollandi királyhoz vitt. A külteremben előnkbe jött egy exhadnagy, ki körülötte aranykulcsos, mulattató s maggior domói kötelességet vitt. Ez minket karjára vevén, bevezetett. Az öreg gróf St. Leu - mert most így nevezik -, miután különösebb házi barátnéja által prezentáltattam néki, nagy szívésséggel fogadott, s maga mellé ültetett. Maga betegnek való karszékből ült, mert nagyon elhízott, és köszvényes állapota szinte minden mozdulásra tehetetlenné tette; mindemellett Napóleonnak Canova készítette mellszobrához, mely éppen oldalánál állott, feltűnőleg hasonlított. A nála levők mindnyájan „Votre Majesté”-nak szólították, mit mindig elhallgatott, anélkül hogy legkisebb ügyet vetett volna rája. Igen vidámon, nyájasan, elmés könnyűséggel és furcsa előadással beszéle el több apró történeteket, melyeket többnyire így kezde: „Midőn még hollandi király voltam” vagy „Ez azon időben történt, mikor még hollandi király voltam.” „Most pedig - monda tovább - a muzsikában találok főbb gyönyörömet, s még abban is kevés részem lehet, mert ezen rút láb gyakran a legnagyobb impertinenciával megakadályoztat az operába menetelben.” S felénk fordulván, a Marchesát és engemet a közelebbiről előadandó Stranierára páholyába elhíva. Aztán a Napóleon szobrára mutatva kérdé: „ha ismerem-e?” Erre marchesa P. mondá, hogy az Empereurnek heves bámulója vagyok; mihez én még azt ragasztám: „s mi nálunk, asszonyoknál sokkal több a bámulásnál: emlékezetét szívből szeretem.” Ekkor hevesen ragadá meg kezemet. „Tehát Ön szereti emlékezetét? Tehát Ausztriában találtnak, kik nem gyűlölik?” Mely kérdésre kevésbé száraz hangon azt kelle mondanom: „Én magyar vagyok.” S ő magát elnevetvén mondá: „À propos! Meg kell Önnek gyónnom, hogy egyszer én is szerelmes valék egy szép magyar nőbe. Ez volt Prágában mulatásomkor, igaz, már régecske. Ne ijedjen meg Ön ezen eset csupa hallására, mert lábam jogosít magamra nézve az időről minden vonakodás nélkül beszélgetni. Ismertem a szép B. grófnét. Ő talán legszebb nő volt, kit élttemben láttam. Ez pedig nem kicsiny mondás egy oly családban, melyben annyi volt a szép nő, mint az enyémben.”

Ezután kissé elmélázott, s anyjának felettünk függő képére mutatva kérdé: „ha Rómában meglátogattam-e?” Mondám, mi mély tisztelettől elfogódva mentem el mindig ablaka előtt; de úgy hallottam, hogy idegeneket nem fogad el, s azért nem bántorkodtam. „Kár, hogy nem innen menyen - monda -, mert levelet küldenék anyámnak, s tudom, kivételt tenne, és igen szívesen látná; de szegény, úgyszólván, most már nem is él, csak bánatában még.” Talán sohasem sajnálék meg inkább embert, mint az öreg grófot; mert szó levén az öregkorról: én mondám,

nem tudok félni tőle, még szinte várom az időt, mikor mint nagymama ülendek unokáim közt. „Öntől még oly messze van azon mindig közelebb jövő ellenség - felelő -, hogy nem retteghet tőle. S magáéi közt, örömeikben csendesen élve az öregkor korántsem rettegető, sőt még kíváncsi is; de így egyedül, mint én, távol enyéimtől, száműzötten, betegség, bánat által megtört lélekkel, roskadt testtel, egyedül - higgye el, borzasztó a vénség!” S bánatjától elnyomva, mellére csüggeszté fejét. Mindnyájan elhallgatánk; vigasztaló szót egyikünk sem szólhata.

Búcsúzásunk közt ismét mutatá: „Ez a szegény Josephine képe! Hanem szerencsétlenül meglátogatásával egyszer nappal, akkor több időnk lesz ezen családi emlékeket megnézegetni. Néhány más jó festményeim is vannak, melyek megérdemlik a látást. De éppen következik kevés napok múlva az Arno vizéni tűzijáték; ez igen szép látmány, ablakaim éppen alkalmasok. Önt is akkorra igen szívesen látom.” Harmadnap múlva hozzám küldé maggior domóját, magát általa mentvén, hogy személyesen nem jöhetett, mert köszvényben szenved, s az miatt nappali barátságos lábon való látogatásomat én is elmellőztem.

A gran Duca rezidenciája - a Palazzo Pitti - nékem sohasem tudott tetszeni. Bármint ügyekeztem is nehéz külsejét, egyenes vonalban menő feszes ablakait nagyszerűnek találni: rám nézve mindig azon kedvetlen hatást tette, mit egy börtön, s mindig elgondolám: nem szeretnék benne lakni. Mennyi unalmat nyeltek pompás lakószobái nehéz falai közt! Mennyi méregkeverésről, sötét bonyolodott szövődékű ármányokról szólhatnának ezen néma falak!

Hanem mindezen sötét vétkek emlékezetét megváltja a benn levő Madonna della Seggiola, mely szelíd tekintetében mennyei szeretetet s bocsánatot hirdet. Ebben szépséget, lelket, anyai szeretetet az ideál legfelsőbb elérhetőségi fokáig emelt Raffael, s nem képzelek oly durva érzékű lényt, kiben tekintete béke s szeretet sejtéseit ne ébresztené; mert mintha mondaná: Isten egész teremtésében mindeneket egy szeretet lánc csatol egybe. Emberek! mindnyájan egy jó atya gyermekei vagytok, ki előtt se nagy, se kicsiny, se bölcs, se együgyű nincs; szeretete egyenlőleg kiterjed mindenikre, testvérek vagytok, szeressétek egymást. Ha a katolicizmusnak mind ilyen misszionáriusai lettek volna: szeretetben egyesítve gyűjthette volna öszve oltárai körül a térdeplő emberiséget. De ezen Palazzóban többnyire mind remek darabok találhatók, közülök néhányat még említenem kell: Caravaggiótól a cigányokat, kik egy ifjúnak szerencsét mondanak. Az ifjú szemeiben oly ostoba elbámulás látszik, s a szerencsemondók oly ravasz, csúfondáros kacsingatással tekintnek a megcsalendő ártatlankára, hogy szinte kedvünk jön elvárni, mi vége lesz ezen tréfának. Murillótól egy szép Szűz Máriát, mely nékem különösen tetszett. Christofano Allori büszke tekintetű Juditját. Mely férfias elhatározottság, meggyőződés néz ki tekintetéből, amint már diadalmason pallósát tartja! S ez asszonyi szépségéből semmit sem von le. De a művész igen elmésen a háttérbe egy csúf vén asszonyt helyezett, ezzel tartatja a Holofernes vérző fejét, s így a hősnő iránt érdeklődésünket semmi undorító nem csökkenti s veszti el. Luther és Catharina Bora nagy tokás képeiket. Ismét Raffaeltől a X-ik Leo képét. Tiziantól a La Bella di Tiziano név alatt ismeretes egyik bájoló nő ábrázolását. Michelangelo három párkáját. Leonardo da Vincitől a Monaca arcképet. Salvator Rosának két oly tájfestményeit, melyekhez hasonlókat sehol sem lehet látni, mert a művész ezekben magamagát feljülhaladta, s még egy Claude Lorrain napfeljöttét vagy -lementét is homályba hagynák. S a Canova híres szépségű Venusát, melyre nézve igen helyeslem, hogy a Mediceitől külön bámultatják. Midőn Napóleon Florencet megfosztá szép Venusától, Canova szerényen elismerte, hogy az övé nem érdemes annak helyébe állani. Del Sarto legjelesebb festményei közül is néhányat lehet itt látni, melyek ezen művész nagy érdemeit egész fényökben kitüntetik. Itt tanulám meg az ő ezer meg ezer gyengéd szépségeit becsülni. Itt-e vagy a Gerini Palazzóban láttam a Carlo Dolce szép Poësiáját, melynek lelkes gyengéd vonásiban megholt szeretett leányát ábrázolta, kit holtáig

vigasztalhatlanul siratott. Emlékének örök érdeket tudott adni, mert a vonszódás hévézete nélkül nem lehet ezen lelkes ábrázlatra tekinteni, melyben egy atya annyi szeretetet, annyi lelkesedést s forrón öntött könnyeket szentelt.

Követünköt megkérvén, hogy a nagyhercegnek mutasson bé, ő a bémutatást a Festa di San Giovannira határozta, mikor a Corso dei Cocchi tartatik. Ez egy nagy népünnep Florenc patrónusa tiszteletére, s a Piazza di Santa Maria Novellán tartatik, mely ily alkalommal körülvéttetik nézők számára állványokkal, s ezek aztán terhelvék néző néppel, valamint a körül levő épületek ablakai, erkélyei s még a fedelek is. A gran Duca páholya középben van, s abban ő egész családjával együtt meg szokott jelenni, s némely idegeneket is elfogadni. Én is ezek számához tartoztam.

A nagyherceg igen nyájas minden idegenhez, s kevés kivétellel mind elhija őket szép ünnepeire, anélkül hogy sokat tudakolná: palotások-e vagy nem? Miáltal a florenci mulatást oly kellemetessé is teszi, hogy fővárosa mindig tele idegenekkel, kik vagyonaikat ott költik el, s jól értett vendégszeretete következtében virágzó létét nem kevésbé nevelik. Merre csak pillantunk, jóltevőleg lep meg a munkás jóllét áldással dús tekintete, melynek tökéletes hiányát egész Olaszthonban oly szívszorongatólag érezzük. Ha anyagi jóllét politikai jogok s szabadság hiányait kipótolhatja, úgy ez Toscanában mesterileg el van érve, s az ezen rendszert pártolók éljent kiálthatnak. Gyerekoskolákra, kórházakra, egyszóval mindennemű emberszerető intézetekre kimondhatatlan, fáradhatatlan gond fordítottatik. De mindezen jóllét ellenében a nép gondolkodó részében egy titkos, nyughatatlan meglegedetlenség tűnik elé; a bizodalmatlanság fagyfaló mosolya vonul mindenki ajkai körül el. Miért? miért? miért? Sok mert-et lehetne mondani. Mert a gondolkozás meg van tiltva - ha ez lehetséges? legalább annak egymás közti szabad közlése. Se írni, se olvasni, se mondani nem szabad. Boldog-e a nép ily atyai kormány alatt? azt más fejtse meg, azt én nem tudom. Én csak azt mondhatom, hogy én boldog nem volnék.

A szekérversenyszor elkezde. A versenyzők római öltözetben voltak; a lovak igen rosszak s rútak. Az egész látvány nem sokat ért. A nagyherceg leereszkedő nyájassággal beszélgetett mindenkivel. Hozzáam szólván, kis hazám szépségét dicsérte, mert ebben utazván, jól ismeri. A páholyban volt florenci egész társaság is igen nyájasnak mutatkozott irántam, s ott helyben többen meghívtak magokhoz társaságba, anélkül hogy ismertem volna, kik, és mindjárt azon estére herceg T.; de már Buonaparte Lajoshoz levén elhívatva, szívességét nem fogadhatám el, mit megértvén, egy más társaságba hívott el, melyet a következő lóverseny alkalmával szándékozott adni.

Innen elmenve azon estve az egész Longo l'Arnón oly nagy volt a tolongás, hogy kénytelen valék szekeremből kiszállni s a B. palazzójához gyalog hatolni. Itt egy exnapóleonistákból álló kis társaságot találtam, mely még mind a l'Empire s Empereurról álmadozott. Az erkélyről az egész Longo l'Arnón elterjedő tűzijátékot át lehetett tekinteni. A híd fel volt világosítva, szép kis világolt csónakok, melyekből zene hallatott, és rákéták bocsáttattak fel, az Arnón játszilag találkoztak öszve, üzték egymást, és útját állták egymásnak. Ez igen szép, élénk vidámító látvány, de a római tűzijátékokkal egybe nem hasonlítható.

Ezzel az e napi mulatságok nem voltak még bévégezve. Hazamenvén, újra öltözödtem, s a Casino nobile táncgyülekezetébe mentem. „A florenci olasz társaságokban asszony nemigen szokott egyedül megjelenni - mondá házi gazdasszonyom -, azért megszólítá il cavaliere P.-t, hogy azon estve vállalkozzék vezető gavalléromnak.” A cavaliere hatvantól nemigen messze levő ifjú legény volt. Egyezésünk szerint, mielőtt a terembe béléptem volna, előmbe jött s bévezetett. Ily móddal az egész teremmet megkerültük, ismerőseinek előmutatott, kik igen nyájasan szóltak hozzáam. A florenci nők általában oly nyájasok, hogy az első ismeretség

feszessége csakhamar elenyészik. Igen csinos kis lábaik vannak, feltűnő könnyűséggel és módossággal táncolnak, jól öltözködnek.

Az elhízott Catalani tollas kalapjával a terem egyik szegletében ült, s körölte idegenekből és florenciekből álló egész udvar csoportozott. Helyzete igazán királynéi volt, olyan megkülönböztetett tisztelettel vétetett körül.

Én az ottani szokásokat nem ismervén, nem tudtam, hogy egész bál alatt elválhatatlan vagyok cavalierómtól, s több ismerőseimmel is találkozáván, velök beszédbe eredtem, és a termeket megjártam. Mikor eljöni szándékoztam, keresem cavalierómat, hogy megköszönjem néki velem bajoskodásait, de ő már elment volt. Másnap háziasszonyom megszólítván, „nem képzeli - mondá -, hogy szándékom volt volna a cavalierót úgy megsérteni.” Mivel valék képes azt tenni, eleinte nem tudám érteni. Aztán magyarázá meg, hogy nálok megbántásnak tekintetik ugyanazon társaságban másnak, mint akinek karját előbb elfogadtuk, udvariságát elfogadni. Hogy ezen avult szokás, mely még a Szerelem udvara határozatai közüli lehet, a mostani nemzedéknél is egész erejében fennáll-e, vagy csak a régi jó iskola beaux-i között divatozik, nem tudom. Elég az, hogy én sok mentegetőzések után nyertem bocsánatot a magát megsértettnek vélt cavalierótól.

A barberik - lovak - versenyét megnézni herceg T.-hez mentem. Mielőtt az elkezdődött, úgyszólva az egész florenci népség szekerezett; egy kibérelhető szekér sem maradt foglalatosság nélkül. Az equipage-ok Florencben szebbek és újabb ízlésűek is, mint Rómában s Olaszország bármelyik városában - kivéven Majlandot.

A herceg Longo l'Arno-kerti villájában gyűltünk össze. Ez ünnepnél jobb ízléssel elrendeltet sohasem láttam, s a házigazda és nő fesztelen nyájassága mindnyájunkra nézve igen kellemessé is tudta tenni. Mi nekem különösen tetszett volt, hogy az inasok nagy kosarakat hordoztak, tele válogatott virágbokrétaikkal, melyeket a kellemes házi nő vendégei közt elosztogatott. Alkonyat után a kertbe menvén, ott a narancsfák és másnemű bokrok világosítva voltak ágaikon csüngő színes golyólámpákkal. Így világítottak fel a házak is a Longo l'Arnón. Innen egynéhányan elmentünk egy közönséges mulatókertbe; ez is, habár nem ily válogatott ízléssel, de e szerint volt felvilágítva, s a köznépek evés, zene és tánc közt igen vígan, de amellet illendőleg mulatta magát.

A florenci társaságokat közönségesen ócsároltatni halljuk erkölcsi engedékenységek miatt; de ezen ócsárlás inkább az idegenekből álló társaságról értendő, melyet valamennyire gyűlevésznek mondhatni. Kivált az angolok közül némelyek, kiket kétes celebritásuk honjokból kirekeszt, ezt ünnepadásokkal kívánják elfelejtetni a Florencben szünet nélkül változó társasággal; de a florenciek, úgyszólva, külön tartják magokat azoktól; s az ő társaságukat semmiképpen nem kell amazokéival egybevétni; noha abban is, mint hallám - mert oly rövid mulatás után, mint az enyém, az idegen csak azt mondhatja, amit hall, de azt ismét mondhatom, hogy ezt mind odavaló személyektől s nem vagy egy hiúságában megsértett jóvenctől vagy másokat kíméletlenül kárhoztató erkölcs sárkányától hallám - a házasság életét illető erkölcsi illendőségek mások, mint egyebütt szoktak lenni. Így a hiúság Florencben feltűnő példányokban napirenden van, csak hogy nem - hites társak közt. Szívrokonságon alapult ismeretséget itt félbeszakasztani alig lehet anélkül, hogy az egész közönség anatémája a hűtelent ne érje. Nemritkán hallhatni hűsz-, harmincéves ily hűséget. Ottan létem alatt egy negyvenévest is említettek, mely azon óráig tavaszi gyenge ábrándozások virításában zöldellett, téli zöldképpen. A Pastor Fido, hű pásztor Szépe redős képét ekkor is oly elragadtatással bámulta, mint szerelmők első szakában, pedig a negyven évek alatt egymást folytonosan felváltó óráknak legalább felét Szépe lábai előtt lebzselte el. Egy ily Hű kötelelességei számosak: dámáját minden más nők felett szépnek, bájolónak vallani, körölte minden apró szolgálatokat

megtenni, úgy mint nyakkendőjét, dolgozózsákját sat. utána voncolni, őt minden conversazionéba karján bévezetni; ha szekere előállott-e, megnézni. Midőn dámája ebédet ad, a legrosszabb ételeket is dicsérni, s mi még legterhesebb, olykor a matrimonialis gazda unalmas, már könyv nélkül tudott anekdotáit új meg új figyelemmel végighallgatni, ami nem kicsiny bosszúűzésök szokott lenni ezen matrimóniumban szemet hunyó, felebarátszerető keresztényeknek. Hanem a házassági köteleken tágitás szóra sem méltatik, ha a két fél helybehagyásával történik; de jegyezzük meg jól: a nő kénytelen hagyni, mert néki, ha szíve megreped is férje hűtelenségén, ezt rezignálva el kell néznie, minthogy őt sem törvény, sem közvélemény nem pártolja.

Egy estve háziasszonyomnál Marchese P.-nek sok irántami barátságos tetteivel dicsekvém. O. ügyvéd, ki jelen volt, felszóla: „Szegény Marchesa P. igazán sajnálásra méltó. Azonban kötelességemnek ismerem Önt, mivel idegen, tudósítani, hogy ha vele társalkodik, önmagát kirekeszti a társaságból, honnan ő már merőben ki van rekesztve.” „Csalatkozik az úr - mondám -, mert a Marchesa több társaságba bévezetett, s tekintetéért mindenikben igen szívesen fogadtak.” Végre kikerült, hogy mind a ketten más Marchesa P.-t említünk. Én mégsem tudám érteni, miért lakol oly keményen az ő Marchesája szívbeli gyengeségéért, midőn többeket láték, kiknek érzelgős tántorodásait a köztudat helybenhagyása jogosítá, s nevetve mondám: „Az urak szívgyarlóságok miatt nem szoktak oly kemények lenni például ehhez és amahhoz.” „Ezek - felelé - mind más esetek; mert ezek mind a férjek szankciója alatt történnek, s nálunk, míg a férj nem szól, senkinek sincs szava hozzá. Itt a megkülönböztetés teszi a botrányt. Bármily ártatlan is a nő, bármily feslett, kiállhatatlan, megvetésre méltó a férj: ha az ezzel ki nem tud jöni, s megkülönböztetés történik, a nő a közvéleményben el van veszve. A férj, ha kedve tartja, feleségét kolostorba zárathatja; a nőnek pedig nincs egyéb joga, mint sírni, tűrni, hallgatni. Hanem hogy visszatérjünk a Marchesa P. esetére, ez annyira nyilvánossá lett, hogy minden tartózkodás nélkül elbeszélhetem Önnek is. Én voltam ügyvédje, de bizony keveset nyerheték számára.

Marchesa P. nagy családból született; azonban szépsége volt egyetlenegy vagyona, miért szülői úgy vélekedtek, hogy férjhez adásában igen válogatóság nem lehetnek, s mivel itt, ha a nagy rendű vagyontalan nő férjhez nem mehet, menedéke egyedül a kolostor: tehát csak a férjhezmenetel és kolostor közt volt választás. Nőink többnyire ebben neveltetvén, ott is tartatnak férjhez menésökig; e kolostori élethez pedig a kis tizenhat éves Marchesa P.-nek semmi hajlama nem volt. A főbbrendűek házasságában nálunk inkább a családi convenienciát szokták tekintetbe venni, mint a felek egymás iránti hajlandóságát, s legkevésbé a nő érzéseit. Marchese P. az itteni legfényesebb családok egyikéhez tartozik; gazdag, de hatvan évet jóval túlhaladott, magát elélt, önző, kiállhatatlan vén legény volt, ki rokonaival öszveveszvéen, meg akart házasodni, hogy rajtok bosszút űzzön. Választása az eleven kis Mariettára esett, annak szülőivel megegyezett, a kis Marietta is örülvén, hogy a kolostortól szabadulhat: ellenvetés nélkül, sőt vígan ment sorsa elébe. Hívtak engemet, s a fiatal nőnek férje halála esetére igen kedvező özvegyi tartást alkuttunk, azon feltétel mellett, hogy azt életében illendően megbecsüli. Így a házasság megtörtént. Szülők, vőlegény, menyasszony mind meg voltak elégedve.

Első hónapokban az ifjú nőt új szabadsága érzete, divat szerinti öltözetei, szép szekere s lovai, bámulói: örökösen oly szédelgésben tarták, hogy - mint a vak légy - eszmélet nélkül repdesett mulatságból mulatságba. Ezen állapot így sokáig nem tarthata. Helyzete fényét megszokván, kecssei előtte elvesztek. Bámulóji között találtatott egy olyan is, ki keblében nemcsak a hiúság húrjait érinté meg, hanem szíve érzéseit is fel tudá költeni; szóval, kibe - mint szokták mondani - nyakig szerelmes lett. Azzal jött az eszmélet, s ezzel a helyzete s vén férje iránti győzhetetlen unalom. Másfelől a vén férj, ki családján űzött bosszúját egy örökösben

anticipálá, s látá, miként irigylük és tüntetik ki fiatal neje remek szépségéért: eleinte büszke örömben úszkált; de reménye csak nem valósulván, s az irigylő bámulás helyett önrovására majd gúnynevetéseket kezdván észrevenni, helyzetét maga is meguntá. Ezért nejével egyezésre kívánt lépni - egy házi barát iránt. A nő egyet, a férj mást kívánt, míg végre összeveszték. A férj fenyegetődzött, hogy ha akaratjának nem enged, kolostorba zárátja. A nő, ki igazán szeretett, azon ocsmán ajánlatra semmiképpen sem akarta magát lealacsonítani, bármi legyen következése.

Ismét hívatlak engemet. A férj kívánta most egész epés bosszúját felesége ellen kiönteni. Én a szegény asszonyt nagy bajjal megmentém ugyan a kolostortól, de férje a házától elkergeté. Szülői azt állítván, hogy irigylésre méltó helyzetét csak az ő meggyaláztatásukkal hálálta vissza: róla semmit sem akartak többé tudni. Így szeretőjén kívül más menedéke nem maradt. Ezt hiúsága, hogy érette Florenc legszebb hölgye oly fényes helyzetét eljátszodta, s a kénytelenség - mert ily lárma után gyáván oda nem hagyhatta - arra bírták, hogy magához fogadja, s egy ideig együtt boldogok is voltak. Az asszony öngyaláztatját szerelmében felejtván, igazán, mint egy klastromban, elzártan élt; hanem szeretője helyzete alkalmatlan oldalait csakhamar el kezdé feszegetni, s hozzája goromba lön. Az asszony három egész évig mindennemű kíméletlen bánásmódot angyali türedelemmel szenvedé anélkül, hogy csak panaszra is fakadt volna. Szeretője látván, hogy így sem menekedhetik tőle, most, úgy mondják, egy aljas ismeretséget fogván rája, minden tekintet nélkül odahagyá, s a nő Florencből idegen név alatt el akar távozni. Mi válik ezután szegényből, kitalálhatni, mert jó neve, vagyona, helyzete mind oda, s csak szépsége maradt - vesztére.”

Olaszország legcsekélyebb városában sem lehet a templomokat elmellőzni, mert egy-egy szögletben gyakran olyan mesterművekre akadunk, melyek lelkünköt gyönyörrel töltik el; de mindezeknek száraz előszámlálása, midőn a látás vagy emlékezet színezetivel nincsen elevenítve, igen unalmassá válhatik az olvasó előtt, azért, amennyiben lehet, megkímélem tőle; hanem Olaszország a művészet földje levén, dicső termékeit egészen el nem mellőzhetem.

A Santa Croce temploma tele a művészet legremekebb példányival. E templom szűk körében nyugszanak Michelangelo, Alfieri, Galilei, Dante hamvaik is. Mennyi igazságvilágot terjesztettek ezen egyes fők a vak előítélet kódébe borult korra! Itt nyugszik Machiavelli is. Ha barátja vagy ellensége volt-e ő az emberi nemnek, az nálamnál mélyebben gondolkodók előtt is rejtély. De véleményem szerint álpróféta az, ki az igazságot a néptől bármely mellékes nézetért eltartóztatja, vagy oly kétes világban tünteti elő, hogy az egyszerű értelmet, mint csaló világ, félrevezérli. Az igazságnak csak felvilágító fényében kell ragyognia, bármi rémlátmányokat tüntet is némelyekre nézve elő.

St. Lorenzo templomában van a Padre della Patriának neveztetett Cosimo di Medici síremléke. A hercegek kápolnájában ismét az egyik Medici hasonnemű emléke, melyet nappalt és éjszakát ábrázoló két nevezetes asszonyszobrok ékesítnek. Ezen két alak megmagyarázhatatlan érdekerővel hatja meg a nézőt, mi Michelangelónak minden műveiben feltaláltatik. Nem a szépség és kellem bájai, mik itt hatnak, mert azokat ezen nagy művész, ha fel tudta is fogni, megvetette. Michelangelo gondolatjának nevezték ez emléket, s minő gondolatjai voltak néki! Ő a művészetben egyedül áll. Ő nem utánzott, s mások nem utánozhatják őt, miért oskolát maga után nem hagyott: mert a zseni művei kivételek, s azokat csak zseni utánozhatná méltólag; de a zseni nem utánóz, hanem sajátilag teremt, s ezért ismét a zseninek oskolája nem lehet. A Capella dei Medici - ezen család kriptája, s kiékesítésével máig sincsenek készen, pedig a benne nyugvó egész büszke Medici család már rég elsenyvedt.

A nagyherceg újra szorgalmasan dolgoztat rajta. Annyi gazdagságról és fényről még képzeletem sem tudott lenni. Az egész kápolna falai legdrágább márvánnyal s másodrendű drágakőnemekkel incrustalvák, s a párkányzatok mind florenci mozaikkal - lavoro di comessóval - ékesítvék. De az egészben hiányzik az egység és ízlés, azért habár gazdagsága meglepi is a nézőt: az emlékezetben tiszta képet nem hagy maga után.

A Chiesa di Santa Maria gót-görög stílusú külseje nem árulja el belseje remek alkatát. Ezen templomot Michelangelo úgy szerette, hogy közönségesen feleségének nevezte. Itt Giotto, Cimabue s Ghirlandajónak, a művészet első atyjainak egyszerű műveik említést érdemlők. A több freskóba festett arcképek közt Laura képét is mutatják. Sohasem tudám magamnak megmagyarázni, mi jogosította arra, hogy templomban álljon, hanemha a szerelmet éneklő költő sorai kanonizáló hatalommal bírók. Oly furcsa s különös asszociációkat lehet az olasz templomokban látni, hogy előttünk józan eszű protestansokul megmagyarázhatatlanok.

San Giovanni templomának Ghiberti által kiűtött domborművel ékesített remek ércajtójáról Michelangelo azt mondotta: megérdemlenék, hogy mennyország ajtóji legyenek.

A Santa Maria del Fiore templomának fehér és fekete márvánnyal incrustált gyászos külseje kedvetlen hatást tett rám, ámbár kupolájáról Michelangelo művészi elragadtatásiban azt szokta volt mondani, hogy azt ha utánozni lehet is, de feljűlmulni lehetetlen. Mely szerény, önmagát érdemeinél alább becsülő bírálójává tette géniusza őt, ki minden másokat feljűlmúlt Sz. Péter templomának merész kupolája felfogásában! E templom ajtaja felett áll egy különös mozaikrakás Ghirlandajótól, benne Michelangelótól egy Könyörületesség s Dante arcképe.

Florenc többi templomai is mind megérdemlik a megnézést, de én csak a rám nézve több érdekléssel bírót sorolám elő.

Háziasszonyomnál keletkezett ismeretségeim közt egyik legérdekesebb volt a derék M. ezredesnek - kit a carbonari zendületkor Modena hercege gyanúra el akart fogatni, s midőn ő az erőszak szolgálja elől bujkálna, tulajdon háza fedeléről, mely az elillanásra végmenedékül maradt volt, lelövetett a herceg parancsára - özvegyével és szép kis serdülő családjávali ismeretségem. Az özvegy árva háznépével együtt, kivéven nagyobbik fiát, kit a modenai herceg visszatartóztatott, Florencben talált menedéket. Férje vagyonát mind elvesztvén, a florenci gran Ducától kapott kevés kegyelempénzből, maga s nagyobbik leánya kézimunkáiból élt s nevelte kisebb gyermekeit. Ekkor már tíz hosszú keserves év tölt volt el a borzasztó katasztrófa után, s az özvegy háznépével együtt még mind mély gyászba borulva siratá férjét, midőn egy vasárnap mise után háziasszonyomhoz jöven gyermekeivel, s nagyobbik leányát, Hyacinthát, mindnyájunk csudálkozására szép fehér öltözetben hozván, monda: „Hyacinthám ma tizenötödik évét elérte, s azzal a gyermekkorból kilépett; ideje, hogy a világgal és annak gyönyöreivel ismerkedni kezdjen, és nékem bármi nehezen esik is, el kell ismernem, hogy felette nagy önzés lenne ifjú napjait saját gyászomhoz csatlanom. Én férjemben minden örömemet elvesztettem, mi itt e földön csak lehetett, s egyetlenegy keserű vigasztalásomul maradt: a ráemlékezésben élni, s azt mindennap oly elevenen fenntartani s nyilván vallani, amint csak tehetségemben áll. De halálakor Hyacinthám alig volt ötéves, ő azt oly élénken, mint én, nem érezheti, nékie még élni s remélni kell. Magam akartam a világ zajába valamennyire beavatni; de meg kell gyengességemet vallanom: még anyai szeretetem sem tudott arra bírni, hogy magamon oly erőt vegyek. Azon elhatározódással léptem ki házamból, hogy mise után magam vigyem leányomat a ma néppel tele Giardino di Boboliba; ő közmulatságban még sohasem részesült, s az hihetőleg mulattatni fogja; de gyászruháma tekintvén, a sírás szinte eltikkasztott. Mi keresete lehet M. özvegyének mulatság jelenetei közt? Ott gyászruháma csak örömbotrány lehetne. Azért jöttem, édes egyetlenegy barátóm,

hogy megkérjem: vigye el magával a leánykát. Tudom, megteszi érettem, s nem áttolja az M. szegény árvájával közönséges helyen megjelenni.”

Kívántuk mindenképpen rábírní, hogy velünk eljőjön, de lehetetlen volt. Csak sírt és egyszersmind mosolygott. Leánya nyakába borult, s kért minket, hogy ne erőltessük anyját. Ő maga is igazán nem vágyik, s nagyobb örömmel ölti fel újra gyászruháját, mint elválják anyjától bármely érdekből. Mindnyájan sírtunk. Idő kellett, míg magunkat rendbe szedhettük.

Kevés ily, szívet megillető jelenet tanúi lehetünk e mindennapi, önző indulatok közt folyó életben. Ezen asszony pedig azon olasz nők közül való volt, kiket közönségesen úgy leszólanak, s kiknek erkölceikről oly könnyeden ítélnék.

Mi elmentünk a kertbe. Ez a gran Duca lakához tartozik, igen pompás, több nevezetes szobrokkal van ékesítve, melyek az éppen akkor nyílásban volt babérbokrok közt állottak. A szép lányka, ki fehér öltözetében talán még szebb volt, mint a gyászban, eleinte búsongott; de az életben legelőször látott élénk jelenet lassanként felelevenítette benne az ifjúság rugalmas örömeit, s anélkül hogy csak sejdíteni is tudá, szépségével mindenek szemeit magára voná.

Én sem tölték ily édes érzetekkel teljes pillanatok, mióta honom, anyám és testvéreimtől távol valék.

Egyik napon háziasszonyommal a Museo d’Istoria naturaléba mentünk. Ennek nevezetességeit mindenki ismeri. Egyebek közt a florenci döghalál borzasztó igazsággal van apró viaszalakokban ábrázolva abbate Lumbo által. Itt a senyvedés, rothadás maga egész undokságában adatik elő. Ha bámulással töltött is el annak képzelése, mennyi magát felejtő bátorsággal és keresztényi elszántsággal kellett bírni a jámbor apátnak, hogy oly veszély jeleneteivel ily apróra megismerkedhessék, mindazáltal megfoghatatlan volt előttem, miképp lehetett rothadás ábrázolásával oly hosszason foglalatoskodni s mint valami időtöltő játékkal pepecselni. Azonban mindig tisztelettel tekintém a katolikus papság azon szép tulajdonát: mely magát elszánó buzgalommal ápolja sínli embertársait ragadó nyavalyák veszélyi közt, s milyen áthághatlan kötelességérzettel ül minden válogatás nélkül a sínliők ágyai mellett, míg tehetségében áll nekik enyhítést és vigasztalást nyújtani, ha mindjárt egyes esetekben az igen buzgólkodó fanatizmus túlságokba is ragad némelyeket közülök. Higgyük el: ilyen esetekben a szegény misericordianus fráter éppen nem nevetséget gerjesztő.

Egy szegény falusi katolikus pap magát felejtő, szelíd könyörületességének magam is itt nálunk tanúja valék, midőn a kolera nehéz csapása rémüléssel mindnyájunkat lesújtott volt, s némelyikünkben, fájdalom! a félelem, a magát s magáéit megtartás ösztöne oly önséget ébresztett, hogy vagy eszméletlenül szaladt előre, vagy különkerítettette magát azoktól, kikhez a gondviselés éppen úgy, mint háznépéhez a kötelesség szoros szent láncával csatolta, nehogy a körülötte levő hurubákból a kigőzölögő nyomor s betegség rothasztó lehelete hozzá hathasson; azon ablakival szembe eső hurubákból, melyeknek nyomorult tekintete őtet addigélé víg kedvében ritkán háborgatta, s még ekkor is eszébe nem juttatta, hogy talán azok lakósiért is kellene valamit tenni, ha olyas állapotban hagytuk őket, hogy magokért semmit sem tehetnek. Odahagyni őket ilyes veszélyben szinte oly, de még nagyobb gyávaság, mint a tisztnak katonáit a csatamezőn. Másnap háziasszonyom ismét elvitt egy kisdédóvó intézetbe. Jobb, szebb és célirányosabban elintézett gyerekiskolák egész Európában nincsenek, mint a toscanai hercegségben. A nagyherceg minden efféle intézetekre különös figyelmét szokta fordítani, és eszes ember levén, jól tudja, hogy csupán az alapítás nem elég, ha azután is gond s figyelem nem fordítatik fáradhatatlanul rájuk. Azt mondják, hogy a florenci iskolákat gyakran meg szokta látogatni, a tanítókat majd mind személyesen ismeri, a könyveket s a módot, melyek

szerint a tanítás foly, meg szokta vizsgálni. Gyakran tanácsolgat is, s még a konyhát is megnézegeti, s az étkeket megkóstolja. A gyermekekhez igen nyájas; azokat gyakran maga előtt kérdezteti ki, hogy lássa, mire haladtak kis tudományukban, s majd mindig maga is teszen hozzájuk egy vagy más kérdést, s ilyenkor amennyi gyermek, mind egyszerre kíván felelni kis büszkeségében, hogy magát előtte kitüntesse, mi, mint mondják, nagyon mulattatja. Megelégedést, jóllétet maga körül látni s terjeszteni mindenkiben főbb törekedése, csak hogy ez mind szűk körbe szorult saját szabadsági elve szerint történjék. Az irgalomegyesületnek is tagja, s a temetéseken gyakran szokott a béburkolt testvivők vagy kísérek közt lenni.

Ezen kisdédóvó intézet, melybe mi mentünk, Florenc néhány hölgye által alapítatott, kik magok közt a főfelügyeletet megosztván, hetenként rendre az iskolákban megjelennek, s a bánásmódra, tisztaságra, tanításra felügyelnek. Sohasem láttam ily szépen elrendelt intézetet. Ez a város azon részének, melyben fekszik, legszegényebb lakóai javára alapítatott: hogy míg a szülők munkára járnak, gyermekeik az utcán kóborlástól eltartóztassanak, s mindennemű veszélytől óva legyenek. Mihelyt járni s keveset dadogni tudnak, bévétetnek, és ha jól emlékszem, hétéves korukig ide járhatnak; hanem azután alkalmasok levén felsőbb iskolákba menni, innen ki kell lépniök. Azért itt fő cél nem annyira a tanulás, mint az erkölcsök előképzése. Főbb gond a csínosságra, engedelmességre, egymás közti egyezsége fordítatik, s hogy az időt foglalatosság nélkül ne henyéljék el, annak minden percében valamit tenniök kell. Ebédet is itt kapnak, hogy ne kelljen a szülőknek munkáikat félbenhagyva utánok jöni, vagy a gyermekeknek magokra hazamenni. Estve hét órakor, munka végzetével az anyának, vagy valakinek másnak kell a gyermek után jöni, egyedül egyet sem bocsátanak ki az iskolából.

Szerencsénkre, elég jókor érkeztünk, hogy a napirendet kezdetétől fogva láthassuk. Az ezen héten felügyelő három asszonyság már jelen volt. A tanító mester, intézet főbb felügyelőnöje, két vagy három alsóbb rendű, inkább dajkáló, mint tanító nők a külteremben, mely ebédlő levén, hosszú asztalakkal és apró székekkel vététt körül, fogadták a gyermekeket, rendről rendre gondosan megvizsgálván, ha megmosdatvák, fűsülvék s öltözetök jó rendben van-e. Hol ezekben hiányt találtak, a gyermeket felhozó anyát vagy más személyt figyelmeztették rája, s a kisdedet egyik dajka kivívén, kicsinosította. Miután mindez végbement, a gyermekek kezeiket hátratévén körbeálltak a felügyelőnö körül, ez az imádságra jelszót adott, a gyermekek mind letérdepeltek, a rövid imádságot fennszóval utánmondták, elvégezvén, ismét rendbe állottak, kezeiket hátratették, a tanítónő megint jelt adott, s ők egymás után - a kisebbek elől, a legnagyobbak hátul - énekelve a tanulóterembe lépdeltek. Ennek egyik felében az ülések félkört képezve deszkalépcsőzetekből voltak készítve, a másikban pedig állványokra írás és számvetésre való fekete táblák s tanulmányaikhoz tartozó minden készületek rakva. Ott várta őket a tanító, ki a betűzés, számvetésbe avatta bé az arra alkalmasokat. Ezalatt a külterem közepében a dajkáló nők egy nagy matrácot földre terítettek, hogy az elfáradt elálmásodott kisdedeket reáfektethessék. A terembeni kisdedek - fiú, leány elegyesen - a lépcsőzetekre civakodás nélkül elhelyezvén magokat, a felügyelőnö jeladására, ki a félkör közepében álló székre leült, mohón várták, hogy ez a kis erkölcsi tanítást elkezdje. A jelen volt alapítónők és mi a nekünk előmutatott székekre telepedtünk le.

Ezek megtörténte után a mesterné figyelemre intő jelt adott, a kisebbek közül egyet, ki hozzája lapult volt, ölébe vett, a gyermekgyülekezetet felszólította, s erkölcsi kis regényét elkezdte. Szebb és szebben előadott, a hallgatók elhívattatásához célszerűbben intézett tanításokat sohasem hallottam; ezek mind a közsorsúak életéből voltak véve s a gyermekek értelmi tehetségéhez mérve. Péter vagy Pál, ha jó, engedelmes, szorgalmatos, igazságos fiúcska volt, milyen derék, tisztelt, vagyonos, boldog mesterember, polgár, atya lett. Kis Bibi hasonlólag mint szorgalmas, rendes, boldog háziasszony kisdédkori jó magaviseletének

milyen dús jutalmát vette. A rossz, hazug, rest kis Crispino, ki örökké az utcán henyélt, milyen nyomorúságban végezte, mint koldus, napjait. Így a magaviselet jutalmának és büntetésének előadása mindig értelmökhöz volt alkalmazva s oda irányozva, hogy majdani társasági állásukat s helyzetüket jobbítani s abban megelégedést találni igyekezzenek. De szebb kis gyülekezetet sem láttam soha, mint ezen többnyire mind kitűnő szépségű gyermekekből állót, kiknek minden arcvonalak és mozdulatokban élénk részvét jelenült, amint a mesterné szavait feszült figyelemmel kísérték.

Némelyek közülök helyeiket elhagyván, körölte csoportoztak, mások kis állaikat kezeikbe támasztva s mély figyelembe merülve helyeikről hallgatták. Igazán mondhatom, hogy e festői ártatlan csoportoztatban egyet sem láttam, kinek figyelme másfelé lett volna szóródva. Nagyon mulattató volt kivált a történetecskék végzetével hallani, milyen erkölcsi tanulságot vont ki belőle mindenik saját okoskodása szerint. Mindenik egyszerre felszólalt, hogy neki mi a jövődöbeli terve. Mikor én csizmadia vagy ez és amaz leszek, mondták, így és amúgy cselekszem. Némelyiket kis ambíciója fennhéjázóbban ösztönözte, s így szólott: majd ha jól tanulok, ez vagy az leszek. Ezalatt a dajkálónők gyakran körüljárták a kis serget, hogy szükségüket megtudakolván, azokat kielégítsék.

Délben, midőn az ebéd ideje eljött, előbbi rendjüket megtartván, ismét a mesterné jeladására, énekelve kilépdeltek az ebédlőterembe, asztal körül állva is mindnyájan énekeltek, s tálalás alatt kezeiket hátra kellett tartaniok, nehogy valamelyiket a nyalánság kísértete megkörnyékezzék, s az előtte levő tángyérba kapjon, míg jel nem adatik. Igen jól készült rizskásalevesök volt, s benne egy-egy porció húst kapott mindenik a tángyérára. Mikor ez mindenik számára ki volt osztva, a mesterné rövid imádság után evésre engedelmet adott. Ekkor a gyermekek mind leültek, a mesterné s felügyelő dajkák vigyáztak, hogy az evés csinosan, civakodás nélkül történjék, s ki-ki maga részével megelégedjék, az alvó kisderek része pedig eltételezett számukra. Ebéd végével hálaimádság után ismét ugyanazon rendben s énekelve ellépdeltek. Mint folytatott tovább a napirend, nem tudom, mert mi is elbúcsúzáván tőlök, hazatértünk. Kemény fenyítékszót vagy büntetést otlétem alatt nem hallottam.

Egy délután kezemhez kapván Silvio Pellico munkáját, mely akkor Florencből még keményen ki volt tiltva, s azért csak igen bajosan s nagy titkolódások közt lehetett hozzájutni, mohón fogtam olvasásához, s addig le sem tettem, míg el nem végeztem. A szép írásmód, az író szomorú helyzete, mely képzeletimben annyi fájdalmas rettegető félelmek rokon érzeteit ébresztette, könnyek záporát facsarta ki szemeimből; mindazonáltal olvasása reám kedvetlen hatást tett. Nem szeretem az oly könyvet, mely az író igaz érzelmeiről, személyes jelleméről, gondolkodásmódjáról zavarba hoz. Magammal tisztába nem tudék jöni: ha Silvio Pellico ahelyett, hogy meggyőződésén alapult elveket követő férfiú volt volna, nem egy hígvelejű, ábrándozó fanatikus volt-e, ki ingó érzelmei árájától elragadtatva egy túlságból másba vakon hanyattatott, vagy egyéb, mit még inkább rettegetem hinni, s tollam igazán leírni vonakodik. Oly fájdalmas arról, ki szenvedett s oly szenvedéseket állott ki, hogy még olvasására is felborzad hajunk szála, szívtelen ítéletet hozni. Egy asszony könnyed ötletei ily szenvedésektől megszentelt embert szinte szentségtörés nélkül meg nem támadhatnak; hanem fájdalmas csalódás: hol egy fájdalmaktól edzett férfiú komoly gondolati s érzelmi kifejezéseit várjuk, ott egy vénasszony jeremiádjira találni. Azonban bármi ösztönözte az írásra, s bármilyek voltak is abbéli nézetei, arról meg vagyok győződve, hogy könyve kimondhatatlan jót tett; azért szívem legforróbb hálája fennmarad mindig az írónak.

A florenci társaságban nagy lármát csinált egy fiatal ügyvéd rendkívüli improvisatorei talentuma. Egész szomorújátékot tudott minden előkészület, minden gondolat-következetesség elleni hibázás és akadozás nélkül legszebb versekben előszavalni, mintha

Alfierinek gonddal előre megtanult valamely darabját adná, s ahhoz értő kritikusoktól, kiknek művelt ízlésit egy-egy fület csiklándoztató hang vagy dagályos szavakból álló üres frázis nem oly könnyen vesztegethették meg, hallám, hogy talentuma valóban bámulásra méltó. De sajnálkozásomra ezen csudaember ekkor éppen Rómában volt, s nem hallhatám, és már szegyenemre nevét is elfelejtém. Azonban ő bennem oly nagy vágyat gerjesztett egy improvisatorét hallani, hogy egyik estve egy kis társaságot gyűjtván magamhoz, az utcabeli legnépszerűbb improvisatorét, kinek híre alsóbb körben nem kevésbé volt elterjedve, felhívatám. A műzsák ezen piszkos, borzos, terehordói dimenziókba taglalt kedvencét meglátván, nem kissé csökkent várakozásunk, mindazáltal megegyeztünk vele, hogy ahány tárgyat elénekel, annyi paulit adunk néki, s végzetkor, ha mulattatva találjuk magunkat, *un piccolo regalo* fog következni; hanem kikötöttük magunknak, hogy a tárgyakat mi válasszuk. Ez nekünk, maecenasoknak, sem volt oly könnyű dolog. Ekkor is, mint gyakran szokott történni, bár sokat válogattunk, csak a legavultabb tárgyakra bukkantunk.

Első tárgy volt a szekérversen. Rossz, hasadt gitárját elővevén improvisatorénk, egy preludiót pengetett rajta, s rekedt hanggal nekigyújtott az éneknek, éppen úgy, mint a vak koldusok szoktak; hanem rómaiakat, Olympust beléhozván, ezt nagyszerűen leénekelte. Második tárgy volt a rózsa. Ebben Venus játszott főbb szerepet. Harmadik Florenc szépsége. Ebbe annyira beléhevült, hogy verejtékező homlokát mindegyre törölgetnie kellett, s oly tele torokkal ordított, hogy az szinte kihasadt, mi pedig a megsüketüléstől kezdtünk félni. Gitárján egy-két húr elpattant, de arra ügyet sem vetett. Versei egyenetlen lábakon sántán-bénán döcögtek elé, mi miatt a szép olasz nyelv minden kellemeit elvesztette; csak arra látszott ügyelni, hogy a sorok utósó szavait rímbe hangoztassa. Mindazáltal a história kitűnőbb eseteivel és mitológiával eléggé ismeretes volt, s nagy emlékezőtehetsége készséggel állott szolgálatjára. Utósó tárgy volt a magyarok megéneklése. Ezeket ha szintén tengereken túl költöztette is, tudta csakugyan idézni Nagy Lajost, s hogy Olaszország uralkodása alatt volt, és énekét ezzel végzé:

„E viva! le bella Ungherese,
E la generosa nazione Inglese!”

E mesteri végzetnek ellentállani lehetetlen volt. Tapsaink harsogtatták a szobát, s mindegyikünk kész volt a *piccolo regalo*val. A „*Louez toujours*” itt igazán bétölt.

Gróf S. meglátogatván bennünket, beszélé, mily jól tölté aznap idejét; mert egy igen szép társasággal az U. hölgykolostorban volt, fényes reggelire levén meghíva az apátasszony által, kihez ajánlólevelet hozott anyjától, aki ezen kolostorban neveltetvén, az apátasszonnyal szoros barátságban élt egykor. „Igen jól mulattuk magunkat - mondá. Az egész reggeli válogatott volt; legjobb fagyalt, amit a városon kaphatni. Úgy látszik, az apátasszony szereti a jó életet. Reggelizés közben néhány, nevelés végett oda beadott szép kisasszonykával zongoráztatott, énekeltetett, s azután még meg is táncoltatta őket, hogy megítélhessük, miképp kolostora falai közt a nevelés hátra nem marad, s onnan oly társasági tökélyekkel elkészülve léphetik ki a fiatal hölgy, hogy mindjárt illendőleg jelenhetik meg a gran Duca fényes ünnepein. A társaságban csak egyedül valék férfi, s alig találám fel magamat, mert mind az én ítéletemre hivatkoztak; de én, ámbár komoly tekintetű, gáncsokodó mégsem valék. Rendről rendre mindeniket megdicsértem, még a legrútabbakat is. Mennyi pirulások közti hálás kacsingatást kaptam köszönetül! Az apácák kacsingatásai, kik még jobban értik ezen mesterséget, mint Önök, világi asszonyok, jobbacsán mulattak volna, ha a vénjei azon jognál fogva, hogy anyámat ismerték, egyről egyig belém nem ragaszkodnak vala. Bő beszédeiktől alig tudék megmenekedni.

De most következik előbeszélésem valódi része. Szerelmes vagyok, nyakig szerelmes - a szép sorella Seraphinába, ki olyan szép, milyent még sohasem láték; de ő, nagy bosszúságomra, ügyet sem vete rám, bármint kívántam figyelmét magamra vonni. Egész byroni megvető tekintettel bír! Elszöktetés, föbelövés forog elmémbe; ha másként nem lehet, kész vagyok még a vén apátasszonyt is elszöktetni.”

Ezen szerfeletti dicséret nem kissé lobbantá fel bennünk azon asszonyi megbocsátható kíváncsiságot, hogy nemünk ezen Phönixét megtekintsük; s háziasszonyom felszólván: „ha tetszik, mi is elmehetünk az apátasszonyt meglátogatni, mert nékem is jó ismerősöm levén, szívesen fogadand; mi több, a szép Seraphinát is gyermekkorától fogva jól ismerem” - én ajánlatát töstént elfogadám.

A kolostorba bémenvén, egy nyájas kapusnő fogadott el minket, s míg az apátasszonynak ottlétünköt jelentették, az alsó emeletet megjártuk. Ez a konyha s evőszobákból, egyszóval a háztartáshoz tartozó alkalmatosságokból állott. Mindenütt a legnagyobb tisztságot, csinoságot és bőséget találtuk. A főzés körül sürgölődő kövér apácák meglegedett, vidám kacagó tekintettel fogadtak bennünket. Mindenik kész volt mutogatni, magyarázni. Büszke meglegedéssel mutogatták a nagy konyhaedényeket. Itt meglegedés, boldogság lakozik, gondolám magamban. Beh okosan választottak ezek, midőn keblökben minden más indulatot elaltatván, csak üdvességöknek és gyomruknak élnek!

Jelenték, hogy az apátasszony vár bennünket, s igen örül látogatásunknak, s felsieténk. A köz elfogadóteremben igen szívesen fogada. Néhány apáca is volt vele, kezében mindeniknek egy-egy kötés csüngött, s beszéd közben szünet nélküli szorgalommal mozgatták ujjaikat. Az apátasszony négy fal közé rekesztett sorsosival együtt háziasszonyomtól mohón tudakozódott ismerőseinek házi körülményei iránt, melyekben nem annyira keresztényi kötelességből, mint újságvágyból és mendemonda-szeretetből látszottak részt venni.

Megmutatták az oratóriumot. Itt egy jócska oltárkép függött; de saját műveikről ítélve, úgy látszott, hogy az apácák nemigen kemény bírálói voltak a szép műveknek; mert egy-egy rózsaszínű viaszból alkotott kis Krisztus, ki mohán, csinált virágok, viaszgyümölcsök - melyek nagyságukkal az egész gyermeket kétszer is feljűlmúlták - és pamutbárányok közt fekütt, s egy-egy égő szív tették a gyülekezetben ügyességökért bámult tagok művészi foglalkozásait, és azokat oly büszke örömmel mutogatták, mintha Raffael művei voltak volna.

Elbúcsúzván az apátasszonytól, engedelmet kértünk tőle, hogy a kolostort megjárhassuk, a tanulóintézetet megnézhessük, s végre a szép Seraphinát is meglátogathassuk. Mihelyt említők e nevet, az apátasszony s körülötte sereglő egész testvérség menny felé fordított szemekkel szólának: „*Ah! la sorella Seraphina fa la nostra gloria.*” A tisztelettől egészen elfogódva vártam hallását a nyáj ezen választott báránya kegyes és szent tetteinek, midőn az apátasszony monda tovább: „Olyan jól tanít táncolni, hogy tanítványai közönségesen még több bámulást gerjesztettek, mint a divatban levő párizsi táncmesteréi. De kolostorom híres arról, milyen jól tanítanak benne zenét és táncot; azért a városból a valamirevaló házak leányait mind is idehozzák.”

Elválván az apátasszonytól, amennyi apáca volt, mind követett, s a folyosóra érven, mindegyik maga kamarácskájába akart bérinni. Mindeniknek volt valami mondanivalója, s ez majd mind egymás elleni aprólékos megszólásokból, panaszokból állott. Például: egyiknek több csemegét hoznak rokonai, s olyan fősvény, hogy kamarájába zárkózva mind egyedül eszi meg, anélkül hogy mást csak meg is kínálna vele. Alig menekedheténk ezen főkábító panaszok özönétől.

A tágas tanulóterembe volt egybecsoportozva a tanuló kisasszonysereg, s köztük voltak a tanító apácák. Egyik szegletben rossz zongora mellett folyt az énektanítás; másikon egy francia apáca azon nyelven néhány kisasszonykát oktatott. Szépírás, virágrajzolás, földteke, fekete számvető-tábla, káté, elavult közönséges történelmi könyv, mocskos kézimunkákkal unalommal foglalkozó, duzzadt könyv nélkül tanuló kisasszonykák itt is mind megvoltak, mint más ily intézetekben is szokott lenni. Csudálni lehetett, milyen felszínűleg és tudatlanságot elárulólág folyt a tanítás.

A másik terem egészen Terpsichorénak volt szentelve. Ennek közepében állott a szép Seraphina - a kolostor Taglionija. Szerzetbeli nehéz öltözete bokán feljűlig levén felaggatva, a körül álló kisasszonykákat avatta bę a française könnyű lépésibe. Tovább két vagy három apáca ismét egy-egy csoportot tanított térdhajtasokra s láb kifelę tartásra.

Háziasszonyom Seraphinát megcsókolván, engemet bemutatata néki, s kérdę tőle: „Hogy vagy, Seraphina? Úgy tetszik, még halványabb most, mint mikor utóbb láttalak. Coraggio! Végy erőt magadon, gyermekem, mert így még megbetegszel.” A szép Seraphina csak elsőhajtá magát; egy keserő csúfondáros mosoly vonult el ajka körül, s nagy szemeből egypár könny gördűle halvány arcain le, melyekről a fáradság pirossága már eltűnt volt. Huszonöt vagy huszonhét éves lehetett, s még könnyen nyomozható szépségének már csak fonnyadó maradványai léteztek. Felém fordulván, igen nyájasan szóla hozzám. Rövid beszélgetésünk mindennapi tárgyak körül forgott; bennem mégis egy mély rokonérzet támadt új ismerősöm iránt. Elbűcsűzánk szegénytől: én, hogy többé sohase lássam.

Hazamentűnkben mondam háziasszonyomnak: „Szeretném az okát tudni, miért olyan bűs a szegény Seraphina. Úgy tetszik, megelégedetlen a kolostori élettel. Valljon mi lehetett oka kolostorba menetelének?” „Mi oka? - szóla háziasszonyom vállat vonítva - az, mi többnyire mindegyiknél, s mit többnyire mindegyik keservesen meg is bán, mikor már késő, s nem marad egyéb hátra, mint a gondolatlan, elsietett lépést egész életében - siratni. Röviden szólva: szegény volt és szeretett; szeretője megcsalta, mert egy gazdagot vett el, s ő bosszűjába kolostorba ment, mit most bán, de már késő.”

A Cascinénél szebb, kellemesebb sétahelyet egy városban sem ismerek. Itt minden alkonyatkor lehet találkozni az egész szép világgal. Igen mulattatott, midőn a park sötétebb ösvényein a sokaságtól magunkat elszakasztván, lőháton a nyulakat és fácánokat kergettűk, melyek oly számosak voltak, hogy elöttűnk majd minden lépten felugrott egy-egy s nem kis próbára tette ki lovaglő ügyességűnköt, hogy el ne tapossuk, annyira meg voltak barátkozva az emberi társasággal. Olykor háziasszonyommal szekereztűnk ki. Egyik estve szekerezésűnk későbbre haladt, mint szokott rendszerint. Szinte csak mi maradánk a Cascine tágas sétaterén. A hold a nagy fák lombjai közt vidámon kakucsált le ránk. Oly est volt, amilyen ajkainkat legtitkosabb gondolatink közlésére is felnyitja, s szívűnköt viszont kitarja, hogy önségűnköt felejtve, a beszélő érzelmeiben élénk részt tudjuk venni. Ily pillanatok az érzelmek tágabb láncszemeit szorosabban szokták összevonni, s érezzűk, hogy az egész teremtsben egy közszeretnek kell uralkodni. Mély hallgatásban valánk mindketten egy ideig elmerűlve, míg én megszólalván, társamtól kérdém: mi az oka, hogy oly hallgatő ő, ki oly vidám és eleven társalkodásű szokott lenni? S ő rövid tétovázás után így szóla:

„Ma egy hűsz év óta nem látott jő barátomtól vettem levelet. Ne nevéssen Ön azon, ha hűsz hosszú év s egy falka körűlmény közbejöttę után ezen levél oly elevenen ébresztette fel bennem az emlékezeteket, hogy vénasszony létemre is mintha tizenhat éves lányka volnék, ki a szerelmet még csak sejdíti, egész napi andalgásokra bír. Hűsz hosszú év telt el azóta, hogy őt nem láttam, s pedig hűsz évvel ezelőt azt hittem, hogy minden érzelmem, egész létem hozzá van kötve, s nála nélkül egy pillanatot sem élhetek. Sok bánatot, sok örömet ismertem

azóta; megvigasztalódtam, s még el is tudám felejtetni őt. Ő megházasodott, felesége, gyermekei vannak, kiket szívéből szeret s boldog. Most azt írja, hogy nagyobbik fiának gyengélkedő egészsége tekintetéből az olaszországi levegőt tanácslák, miért azt Florencebe szándékozik küldeni, s kér, fogadjam magamhoz, ügyeljek reá, s legyek anyja.

Rólunk, szegény olasz nőkről, általánosan véve a vélemény nemigen kedvező. Könnyű erkölcsünk, ingó hűségünk, könnyen megnyerhető kegyeink oly könnyen forognak szájról szájra, mint a rossz pénz kézről kézre. S így többnyire azok becsmérelnék, kik rólunk és házi körülményeinkről semmi ismerettel sem bírnak. Mely szívben a szeretet gyengéd növénye csírázik, abban hűség s azzal járó tiszta erkölcs létezik; s mi, olasz nők, szívünk egész átadásával tudunk szeretni, hanem az irány, melyet ezen indulat veszen, teszi az erkölcs feddhetetlenségét. Ez Olaszországban miért nem oly helyes, mint p. o. Angolhonban, talán férfiaink fejthetnék meg legjobban; s ki elfogulás nélkül akar vizsgálódni, társasági rendszerünkben könnyen át is láthatja. Fájdalmas tudat, hogy a világ kárhóztató, kemény ítélete alatt nyögünk. Magunkat menteni nem akarom, mert hibáinkat, gyarlóságainkat, fájdalom! eléggé látom; de ismét arra térek vissza, hogy aki helyzetünket elfogulatlanul vizsgálja, az bármily kemény ítélő bíró, követ ránk nem vethet.

Az én életem eseményei is kevésbé különböznek száz meg száz más olasz hölgy élte történeteitől. Anyámtól árván maradván el, atyám velem és neveléssel keveset bajoskodhatott, s elegendőnek látta az itteni közszokás szerint engemet legjobb kolostoraink egyikében neveltetni. Ezekben miként foly a nevelés még most is, az életmód milyen, Ön már ismeri. A tizenhetedik évet ott már elértem volt. Vég, eleven levén, az élet örömeivel telve, magamat gondolkozással sohasem fárasztottam; imádságomat elmondani, táncolni tudtam. Sírtam, ha mást sírni láttam, kacagtam a kacagókkal; de hogy vagy egy erkölcsi elv, mely az asszonyt bajos életpályáján tántoríthatatlanul vezérelje, mily fán terem, arról még képzetem sem tudott lenni. Hogy is lehetett volna nekem, mikor még a jámbor apácák előtt is sohasem hallott szó volt? Ők magokat a világ csábításai elől elzárván, elégnék tartották neveltjeiknek imádságot ajánlani az ördög minden incselkedései ellen.

Egyik napon atyám meglátogatván engemet, jelenté, hogy egy igen jó szerencse ért, s a napokban meg akar vele ismertetni; de kívánja, hogy részemről semmi akadályt ne vessek közbe. Én sem kívántam egyebet, hanem hogy a kolostort minél előbb odahagyjam, több tanuló vetélkedő-társaimat férjhezmenetelben megelőzzem, s az óhajtott világba bélépjek. Büszkén, csúfolódva jelentém fényes szerencsémét társaimnak, kiknek még kolostorban kelle maradniok. A várt napon eljőve atyám egy öregúrral. Előbb azt képzelém: ez a fia vagy öccse számára kíván megkérni; de hallván, hogy tulajdon becses személyével óhajtott szerencsésíteni, örömem nagyon megcsökkent. Társaim elrejtekeztek volt, hogy az engem ért fényes szerencsét megpillanthassák, s most már rajtok vala a sor velem csúfolódni, nem is mulasztották el. Rám rohanva kacagások közt tudakolták: „Ha vőlegényem nem nagyapám-e? Nagyon szerelmes vagyok-e? Ily szerencse bizony mást is érhet még.”

Signor S.-el olykor találkoztam volt, ablakon kinézve-e vagy másként, már el is felejtettem. Ő fiatal vala, mindenképpen szebb a nékem szánt vőlegénynél, s egy szerelemtől égő levelet írván nékem, kére: „Ne tegyem magamat és őt örökre szerencsétlenné ily visszás férjhezmenetellel.” Talán még avval is fenyegetett, hogy megöli magát. Elég az, anélkül hogy húsz szót együtt beszéltünk s őtet eléggé ismertem volna, azt képzelém: egymás nélkül el nem élhetünk, s atyám ellenére hozzája férjhez mentem.

Én nobile voltam; ő nem tartozott azon rendhez, e szerint nem is azon társasági körhöz, melyhez én; ámbár nálunk, Olaszországban kevésbé vannak fenn a társalgási gögös különrekesztések. Vagyonnal férjem éppen nem bírt. Neveltetése, szokásai sem olyanok

voltak, hogy magát jobb társaságokba belé találhassa. Atyám anyámról maradt vagyunkamat átadta, s egyúttal jelentette, hogy tőle semmit se várjunk; s mivel férjhezmenetelemmel ellenére cselekedtem, ő is eltökélte magát másodszor megházasodni, mit rövid idő alatt meg is tett.

Így minden eddig ismert társasági viszonyoktól különválván, eleinte csupán egymás szerelmében éltünk, melyet, én részemről legalább, kimeríthetlennak véltem. Vagyunkánkat vígan költöttük el anélkül, hogy meggondoltuk volna, másnap mihez fogunk. Férjem csakhamar visszatért ifjú legénykori lármás multságiba, táncosok, táncosnők s több ily személyek közé. Én féltetni, sírni, szemrehányásokat tenni kezdtem; mert ő minél inkább hűledezett irántam, annál hőbbben ragaszkodtam szerelmemhez. Ezen nappali s éjjeli aggodásim közt egészségemet, szépségemet elvesztém. Minden asszonyi magát kedveltetést mellőzván, egész napokat magányban töltve sírtam. Férjem otthonát mind inkább-inkább kerülte; mikor estve nagy későre haza jött, én szenvedélyes panaszokra, szemrehányásokra fakadtam ellene. Vagyunkat már elköltvén s férjem semmi olyas foglalatosságra, mivel élelmünkről gondoskodhatott volna, alkalmas nem levén: otthon szükség s unalom várakozott rája, és nemcsak hogy elmellőzött, hanem napról napra gorombább kezdett hozzám lenni. Így telt el egypár keserves esztendő.

Egy estve - ilyen zivataros jelenet után - férjem egész hidegséggel eképpen szól hozzám: „Hát olyan rút-e a Signora, hogy egy cavaliere sem találkozik, ki ügyekezne unalmait elűzni? S engemet, szegény férjét, kénytelen-e szerelmével és oktan féltékenységgel multság kedvéért üldözni, irigykedve a többi asszonyokra, mivel azok kevésbé mellőzik a tetszvágyat, mint a Signora?” Férjem gúnyszavai öszvedülták szívem minden érzelmeit. Érteni sem tudtam azokat. „Tehát megcsaltál, nem szeretted, pénzemért vettél el?” - sikolték magamon kívül. „Bah! Bah! mikor elvettelek, szerettelek; de mit gondolsz: tarthat-e az örökké? Jobb lesz, ne háborgass multságaimban. Tőlem élhetsz, multhatod magad, amint néked tetszik. Hallod - ezt tanácslom néked, mint jó barátod.” Ezzel fütyörölve kiment, s engemet sírva, magamon kívül, kétségbeesve otthagytott. Miután a sírásból kifáradtam, bosszúson gondolám: jól van, kijárok, nem vonom el magamot a világtól, könnyek helyett álmosoly fog arcaimon látszani. Megmutatom, nem vagyok még oly rút, hogy mindenki unalommal forduljon el tőlem; én is kellő tudok lenni, ha azt magam megaljasításának nem tekintem. S gondolám ismét: hátha ezáltal férjemet magamhoz visszaédesíthetem, féltékenységet felgerjesztem, s azzal szerelmét is visszanyerem? És vérző szívvel kiragadám magamot magányos életmódomból. Meglátogattam régi ismerősimet, társaságokba kezdtem járni.

Napóleon levén ekkor Olaszország ura, a társaság divatosabbjai Florencben is a francia tiszték voltak. Engemet egyik az előkelőbbek közül, kiért, amint mondják, az asszonyok leginkább szaggatták magokat, csakhamar megkülönböztetett. Isten látja, hogy szívemet még igen élénk bánat szorongatta, s egyetlenegy gondolatom volt férjem szeretetét ezáltal visszanyerni. Ő pedig, amint nevezte, igen finom társaságomat unván, még kevesebbszer láttuk egymást, mint azelőtt is, hanem a civódások köztünk megszűntek. Gyakran bárdolatlan hahotázások közt üzte vastag tréfáit vigasztalódásomon és vigasztalómon, kinek gyengéd utánam való járásai, meg kell vallanom, minden pillanatban nagyobb ellentétben tetszettek fel előttem férjem velem bánásával. Hasonlítgatni kezdtem, s ilyenkor a férj mindig vesztetni szokott. Ez végre annyira ment, hogy férjemet éppen annyira kívántam magamtól távoztatni, mennyire azelőtt magamhoz visszaédesíteni törekedtem. Unalom lepett meg, amint szája szólásra nyílt meg: se szeretni, se becsülni nem tudtam többé. Az asszonyi szívnek mindig csatolódni kell valamihez; én legalább akkor még anélkül életet sem tudtam képzelni; gyermektelen voltam. Egyszóval: több évekig tartott ismeretségünkben véltem azon boldogságot fellelni, melyet a

házasélet oly sanyarúan megtagadott tőlem. De Napóleon buktaival a franciáknak Florencet ide kellett hagyniok - s mi elváltunk: örökös szeretetet, örökös hűséget fogadván egymásnak.

Mindkét részről kétségbeesések közt történt az elválás.

Még most is borzadva emlékszem arra, mily kimondhatlan szerencsétlennek s az egész teremtésben egyedülinek találtam magamat. Csak a postanapok hoztak bánatomnak némi enyhülést. Kivált azon időszak, melyben annyi évek alatt naponként megszokott volt látogatni, kiállhatatlan borzasztó volt rám nézve. Sírva, ríva bézárkoztam, hogy csupa emlékezetében éljek. Tovább nem tudván kiállani, ópiumvevésre adám magamat, hogy rendesen mindennap elaludjam azon órákat. Ez egészségemet megkezdte rontani. Mint árnyék, úgy vándoroltam az élők között, míg végre egy halálos betegség leverte, melyből nagy bajjal ragadtak ki. Orvosom, gyóntató papom előmbé terjeszték az ópiumvevés s ezáltal öngyilkolás vétkes voltát. De mindez talán nem használt, s én ártalmas szokásomba ismét visszaestem volna; hanem míg én kétségbeesés, vad szenvedély, élet és halál között küszködtem, nála az idő, mint leveleiből kitetszett, jótékonyan hatott. A szenvedély szavai mind inkább-inkább szíves, mélyen érzett barátság szavaival kezdték egymást felváltani. Én ezen hidegülest vévén észre, sírtam; de asszonyi szemérem velem is mérsékelte szenvedélyes kitöréseimet. Így irántai indulatom és levelezésünk csendesebb folyamat vett. Végre jelenté: hogy egészsége meggyengült, öregszik, s rokonai nagyon óhajtják, hogy megházasodva közökbe telepedjék. Rövid idő múlva ismét: hogy óhajtásuknak engedvén megházasodott. Ismét: hogy - boldog, hogy - gyermekei lettek.

Így szép szerelmünk barátsággá változott által. Ezen csendes indulat szenvedélyek zajához szokott keblemet nem tudta kielégíteni. Férjemet többé se nem szerettem, se nem gyűlöltem. Egy fedél alatt lakva tökéletes idegenek voltunk egymásra nézve. Multság, változás után kapkodtam. Minden kíváncsabb volt a magánynál. Így tölt el fiatalságom, s ezzel együtt minden illúziók elrepültek tőlem.

Férjemnek egy közel levő kis városban hivatala akadt. Ott él. Én pedig nem csupa élelem-szükségből, hanem inkább, hogy az egyedüllétet elkerüljem, választottam ezen életmódot. Némely régi ismerősöm megemlékezvén rólam, igaz barátság vidítja életem alkonyát. Férjemnek megbocsátottam; még gyengeségeit is elfelejtettem annyira, hogy ha minden másodnap tudósítást nem veszek tőle, oly nyugtalan vagyok, mintha leghőbb szerelem kötne hozzá. Mikor pedig vagy egyszer meglátogat - oly ellenkezők lettek szokásaink -, mindketten alig várjuk, hogy ismét elváljunk.

Így folyt le zajos életem, melyre most már nyugottan tekintek vissza.

Florenc környéke bájos szép levén, s a hévség nem nagy: lovaglás volt egyik nagyobb gyönyöröm, melyet ott élveztem. Kirándulásaink célpontjául többnyire valamely új, megnézésre méltó tájat vagy tárgyat választottunk, s egyik ízben a festői helyzetű Fiesole falvát. Ez az Appenninek egyik csúpján fekszik. Útközben egy Michelangelo által épített Doccia nevű kolostor előtt haladtunk el, melynek fekte oly pompás, hogy nem lehet nem irigyelni az ottan élő szerzeteseket, kiknek szemeik előtt, kivált naplementekor, igazán gyönyörködtető tájlátmány tűnik fel, ha a szépek szünet nélküli látása az iránti érzeteket meg nem fásította.

Megnéztük a hajdani Faesula maradványát. Ez a legelső etrusiai városok egyikének körfala, mely csupán egymásra halmozott nagy kövekből áll. Ily falrakások Olasz- és Görögországban többek találtnak, de semmiképpen nem lehet kinyomozni, melyik nemzet emeltette. Az etrusiaiaknak vagy pelasgoknak tulajdonítják, és cyclopsfalaknak neveztetnek. Oly temérdek kőtömegek egymásra halmozvák, hogy valóban óriási erő kellett azoknak felemelésére. Gépek

segítségével is alig lehet lerontani, s a kövek oly mesterségesen vannak egymásba illesztve, minden mész nélkül, hogy a fal sziklaként áll fenn.

Máskor a hercegi Villa Pratolino volt kalandunk egyik célja. Itt a nagy kert, a benne levő számos vízjátékok s az Appennint ábrázoló, hatvan láb magasságú szobor Giovanni di Bolognától látást érdemlők. Ezen rút szobornak, mely hirtelen rátekintve úgy néz ki, mint szirtből való kicsúcsorodás, és temérdek tagjai csak bizonyos álláspontból kivehetők, nagy érdeme, mint mondják, helyesen eltalált idomzatában létezik.

Máskor ismét Vallombrosára, a Certosa-kolostor megnézésére mentünk. A legszebb tájak egyikét, melyet ember csak képzelhet magának, s melynek bájló látmánya Miltonban oly eleven emléket hagyott, hogy vak korában írt halhatatlan verseiben is méltónak tartá emlegetni, hogy írjam én le? Zöltség, fák, vidám kék ég, bércek, völgyek, rétek, mű s szorgalom által ékesített falvak, csergedező csermely, megelégedett tekintetű csinos nép - ezek, mik e bájló panorámában egymást felváltva előtűnnek, s mindezek összesülve nem elegendők-e egy Édent alkatni?

A Certosához végső faluig szekérrel mentünk, s ezt otthagyván, öszvérekre ültünk és úgy kanyarodtunk ösvényen fel a kerthez hasonló vallombrosai dombon; mi oly csekély fáradsággal történt, s a kanyarodás is oly gyönyörű volt, hogy még az öszvér zökögő kis léptei is kellemeseknek tetszván, nem lehetett megelégedést nem éreznünk.

Elérvén a Certosát, egyik szerzetes egy alszobába vezetett bennünket. Én ott maradtam, mert a kolostor és templom belsejét asszonyoknak nem mutatják; pedig úgy hallám, több szép festmények találtnak bennök. Ebédünk vígan folyt. Az öreg szerzetes, egy ártatlan, jókedvű ember, annyi szívességgel kínálgatott a jó ételekkel, hogy lehetetlen volt nem enni. Ebéd végével tángyéraink alá egy-egy scudót loptunk úgy, hogy az öreg, ki fél szemmel ravaszul odakandikált, észrevehesse, hova tesszük; s aztán a szebb pontokat megjárván, Florencebe visszatértünk.

Florenc, mint Nápoly, a virágok városa is levén, a Corsón több virágárosok közt feltűnő volt egy szépecske lány, kinek csinos kosarában szépen elrendelt virágbokrétaí több ízlést, falusi nyalka öltözete különös tetszvágyat árultak el. Mikor előtte ellovagoltunk, lovaglótársamnak, bárki volt, többnyire nyájas kacsingatás és térdhajtás mellett egy-egy bokrétát vetett: *per il bello Signore*. Így a több ott áthaladó jobban öltözködött férfiaknak is; mit ezek, kielégítve látszó hiúság tekintetével, gomblyukaikba dugván, egy barátságos főintéssel továbbhaladtak, anélkül hogy a bokréta bérét kifizették volna. Ez nékem feltetszván, tudakolám lovaglótársamtól, ki éppen nem régen érkezvén, Florenceben még újonc volt: de ugyan miképp szórja ezen lány virágait oly bőkezűleg? Mire kissé önhitt mosollyal felele: ezt nem teszi mindenkivel; hanem engemet különösen pártfogol a Bella Bochettiája.

Ennek módos falusi coquetterie-vel űzött kis játéka s az önhíúsága kelepccéjében megfogott uracska felelete nagyon mulattatott engemet, s haza érkeztem után nevetve beszélém el a furcsa esetet háziasszonyomnak, ki egész komoly tekintettel monda: *La Bella Bochettiája é tanta brava come bella*. Az egész Florenceben ismeretes; minden ember kedvence; hozzám is el szokott jöni, veteményt és virágokat veszek tőle. Az idegenek, mielőtt Florencet elhagynák, egy-két scudót szoktak néki odahányni, mert a bért a Corsón fogadja el. Ezen kis ravasz coquetterie-nél fogva virágait sohasem viszi kosarában hervadva vissza, s már szépecske vagyont is gyűjtött magának, úgyhogy menyasszonyi ékességei, becsben falujában egyik nőének sem fognak engedni.

A Cocomero nevű zeneház a florenci színházak között elsőbb, és sétálás után többnyire ide szokott a szép világ gyülekezni. A zeneízlés Florenceben átaljában nagyon ki van művelve s

terjedve. Dalművekből a nevezetesebb darabokat utcafiúk és szolgálok is ismerik, s oly helyesen utánéneklük és füttyölük, hogy sok első szerepet vivő színészt láttam, ki ezen utcai művészekről nagy sikerrel tanulhatna. De ittlétemkor az opera gyenge volt. Én részemről több mulatságot találtam az Arena Goldoniban, hol ezen író igen mulatságos darabjait adják. Az Arena szabad ég alatt levén, hőség nem tikkasztja el a nézőt. A nyelvre nagy ügyelet fordítatik, s a játszás természetes, ha olykor egy-egy művész túlságba esik is. Nem így a Teatro Alfieriben, hol ezen nagy író darabjai adatnak, melyeknek előadása nagyon untató a pompás színházi mesterkélt méltóságból ki nem lépő játszás miatt; a versek elszavalása is oly egyhangú oskolás pompával esik, hogy általa minden természetességet előlnek, és a rosszul értett nagyszerűségre törekvéssel az író klasszikus, igazi nagyszerűségét tökéletesen semmivé teszik.

Florenc nem emlékeztet, mint Róma, a gyermekeitől és jövő reményeitől megfosztott múltat sirató Niobéra, hanem oly uralkodónőre, ki habár feudális pompafényére csak úgy tekinthet vissza mint elenyészettre: megpolgárosodott unokái között a növekedő szorgalom jótékonyásával és életvirágival körülvéetve, jelen megelégedésében múlt feszes méltóságát könnyen felejt.

A komoly tekintetű Palazzo Vecchio, melyen a nehéz florenci stílus a klasszikus göröggel összevegyül; ennek büszke tornya s nagyszerű porticója, mely Michelangelo s más nagy művészek műveivel ékesítve; a Loggia dei Lanzi elegáns oszlopos ívei, melyeknek ékítésére Benvenuto Cellini, Giovanni di Bologna mesterműveik s még a görög művészet is adóztak; a Piazza del gran Duca, melynek közepében első Cosimo lovag ércszobra parancsolólag áll; a víz isteneivel körülvett szökőkutak; az Accademia della Crusca, melyben a irodalom feléledése eredetét vette - mindezek a Mediciknek, ezen polgárfejedelmeknek hatalmas, pompás, önkényes zsarnoki uralkodására vitték vissza képzeletemet. Ismét a csinos, divatszerű boltokkal kiékesített tiszta utcák, hol az élet kellemeihez szükségeseket olcsó áron lehet találni; a számtalan szobrászi műhelyek, hol a nagy mesterek nagyszerű műveit, mint szoba díszítésére használandó bútorokat, kisdud alakban tucetenként lehet csekélységért egybevásárolni: eleven ellentétben ábrázolták előmbé a mostani mindeneket egyenlősítő polgárszakot, mely oly igen egyezik a fejedelemösöktől származó nagyherceg életmódjával, ki a Pitti Palazzo harmadik emeletében igen polgárilag lakik, s uralkodói fényét félretéve, boldogságát szerény családi viszonyokban és polgárerényekben leli.

Rám nézve nem csekély érdekű dolog levén egy florentin szalmakalap választása: háziasszonyommal együtt a környékben közel fekvő falukat megjártuk. Mindenütt ipart, jól művelt földeket, eperfákra festőileg felfutó szőlőtőket, egészséges, jól táplált, szépen öltözködött lakósokat láttunk - mert itt a nőknek még magok ékesítésére is van mind idejük, mind pénzük; alig találhatni vagy egyet, kinek füleit hosszú aranycsüngők, nyakát több rend keleti darabos gyöngy ne ékesítenék - s Florenc vidéke igazán olyan, mint egy jól megművelt kis Éden. De vizsgálatomnak mostani célja a kalapok levén: az iparnak csak ezen ágára fordítám különösen figyelmemet. Éppen a kalapfonáshoz használandó szalma száraztása ideje volt, s módja ez: a még zöldön learatott szalmát házak melletti kis kertekben, mint nálunk a lent, kiterítik, hogy a harmat érje, a nap megérlelje, fejeztesse, s minden este, reggel megforgatják. Amennyi asszonyt, lányt, gyermeket láttunk, azok házaik előtt ülve mind szalmafonással foglalkozkodtak.

A kalapok kétféle szalmából fonatnak: az egyiket nevezik *Paglia di formentone* - tiszta búzaszalma, a másikat *Paglia di segola* - rozsszalma. A szalmának csupán legfinomabb vége használatik. A *Paglia di formentone* színe szebb és tartósabb, de vastagabb levén: a finom része alig két-három hüvelyknyi hosszú; miért egybetoldása olyan bajos, hogy a legjártasabb

kezet kívánja, s kimondhatlan idővesztésbe kerül; azért az ebből készült kalapok legbecse-
sebbek. A Paglia di segolában hosszabb levén a finom rész: a legfinomabb kalapok ebből
fonatnak.

Ezen kalapok becsét és szépségét teszi: a szalma szép sárga egyenlő színe, a fonás
egyenlősége s az egybetoldáskor esni szokott bogok és hézagok minél kevesebb száma;
úgyhogy amely kalapot egy belé nem tanult szemű bámul, azt a műértő megvetéssel löki félre,
s világosságra tartva aprójára megvizsgálva, száz közül egyet alig méltat figyelemre. Az
ilyeneknek aztán hihetlenségig emelkedik áruk. Én is láttam egyet, melyért ezer francot
kértek. Az elősorolt minőségek teszik az árakban való érthetlen nagy különbségeket is; mert öt
paulin is lehet florentinkalapot venni.

Ezen nememnek nevezetes tudósítással kívánom florenci mulatásomat bévégezni.

VIII. szakasz FLORENCTŐL MAJLANDIG

Bologna. - Modena. - Parma. - Borzasztó jelenet. - Majland. - Monza

Vándorsaruimat ismét felfűzvé, el kelle válnom Florenceben csinált kellemetes ismeretségeimtől, mi az utazás egyik legnagyobb kellemetlensége. Midőn már egy helyen megkezdettünk honosodni, utcáival, szokásaival megbarátkoztunk, ismerőseink közt olyanokra találtunk, kikre nézve érezzük, hogy a további együttlét egymás iránti kölcsönös lelki vonzódásunkat, ismeretségünket holtig tartó barátsággá forrasztaná egybe: onnan távozni nemcsak kellemetlen, hanem fájdalmas is. Milyen egyedül érezzük magunkat, midőn úti szekerekünkbe ismét felültünk! Kicsiny háznépemhez csupán egy férfi - magyar inasom - tartozván, az egész úti bajoskodás rám háromlott, s hogy a postaváltoztatás unalmaitól megmenekedjem, Bolognáig vetturinót fogadtam. Kimenve a Porta St. Gallón, kevés távolságról visszatekinték a vidám, vendégszerető Florencre, hogy egy végső istenhozzádat mondjak neki. Ez a dicső Valle d'Arnótól körülvéetve úgy ragyog, mint aranyalma a Hesperidák kertjében, olajfákkal és szőlőkkel virító dombokkal határozódva. Ezen jelenet oly bájos volt, hogy a vetturino lassú haladásán örültem, féltékenyen tekintve vissza a mind távolabb eső Florencre, s végre utolsó kitűnő tornyának is búcsút kelle mondanom. Isten hozzád! Isten hozzád, Fiorenza la bella! Azon gondolat, hogy valljon látandom-e még valaha, bánattal szorongatá szívemet.

Hágni s lejteti kezdénk az Appenninen. Pietramalához közel egy kicsiny tűzokádó hegy fekszik, melynek öbléből mindig tiszta lángok lobognak fel. Ezt *Monte di Fó*-nak nevezik. Lojanónál gyönyörű látvány tűnik előnkbe, mely egészen a közép és adriai tengerekig s a Bologna és Majland közti térre terjed ki. Végre vetturinónk csak csúszott-mászott, úgyhogy minden tájlatványi elragadtatásim mellett kimondhatlanul megünám magamot.

Megérkezénk Bolognára, melyet régen *Bologna la grassa* s *Bologna la dottá*-nak neveztek. Hogy e két ellenkező s együtt ritkán járó nevezetek közül melyiket érdemli, nem tudom. Itt egy napot mulattam, hogy a benne találató nevezetességeket megtekinthessem. Másnap éppen valamely szentnek ünnepe levén, az egész piac és a főbb templomhoz vezető utcák virágokkal voltak békintve. A házaknak, közöttök több úri palazzónak ablakai selyemszövetekkel békintve; az épületek porticójiban, melyek a gyaloglók számára hosszú íves folyosót alkotnak, egy-egy oltár emelve s kiékesítve a palazzókban találató mesterművekkel, melyeket tulajdonosok a szent megtiszteltetésére s népség bámulására kitétek. Az egész úgy nézett ki, mint egy festménygyűjtemény, s minket a különböző palotákba meneteltől megmentett, mert mi nevezetesebb a városban találatott, mind kitéve láttuk. A Giovanni di Bologna Neptunusa s nimfáival körülvevett piac közepében levő szökőkút is nem kevésbé emelte ezen jelenetet. A processziót egyik oltártól a másikhoz cifra papok vezették, s fehérbe öltözött, virágokkal koszorúzott lányok kísérték. A főbb templomba tóduló néppel együtt mi is békentünk, vagy inkább bétaszígáltattunk. Ez nemigen alkalmas pillanat volt művészeti vizsgálatunkat utazói látvággyal tenni; mindazáltal a Lodovico Carracci remek freskófestményei egész figyelmünket magokra vonták. Csupán azon napot szánván Bologna látására, minden megnéznivalókat kipihenés nélkül egy sorba kelle vennünk.

Az *Accademia delle belle arti*-ban számos és igen válogatott képgyűjtemény találatik; de az angyalok karzenéjére hallgató Sz. Caeciliája Raffaelnek minden egyebet elfelejtet.

A *Torre degli Asinelli* - Olaszország legmagasabb tornya - s az ehhez közel álló *Torre Garisenda* Bologna híres két dőlt tornyai. Az egyik karcsú sugár, a másik törpe retyesz, s

mintha bizonytalan állásukban barátságos egymásra bukással fenyegetőznének; de így állnak már századok óta, és súlyegyenőket mégsem vesztek el. Ezek rám nevetségig kellemetlen szédítő hatással bírtak, mint részeg emberek tántorgó állása, kik a közel állót rája dőléssel ijesztik. Ha a művész azon fonák ízlésből, hogy mesterségét bámultassa, önkéntesen adta-e ezeknek e dőlő állást, vagy földingás miatt lódultak ki helyzetekből, nem tudatik. Az Asinelli háromszázhuszonhét párizsi láb magasságú, s négylábnyira dől; a Garisenda száznegyven láb magasságú, s dőltsége nyolclábnyi.

Naplemente után szekérbe ülven, a város kapujától a Maria St. Luca templomáig nyúló íves folyosó mellett hajtattunk el. Bajos lenne kitalálni, ennek építésében mi különös cél lehetett, hanemha a munkához adakozó hívek neveit kifitogtatni; mert a falba belépített márvány-táblákra gondosan fel van vésve neve, címere azoknak, kik a folyosót megtoldatták.

Innen mentünk a régi Certosa-kolostorhoz, hol a *Campo santo* - Bologna köztemetője fekszik, mely ezelőtt csak harminc esztendővel alapíttatott. Furcsának tetszett nékem Bologna lakósaiban ezen firól fira átmenő castorépítészeti szenvedelem. Midőn a kiholt tekintetű városban több élők már szinte nem maradtak, s a hercegi lakok, mint megannyi kripták, üresen konganak, és nincs új ivadék, melynek számára építsenek: holtak számára kezdék a követ és porondot egymásra hordani, s egy szinte oly feszes, csudálatos pedant, érdektelen kinézésű várost előállítani, milyen maga Bologna, melynek most egyetlenegy foglalatossága, mulatsága s büszkesége - temetője.

Ezen különös szerkeztetésű temető egy fákkal béültetett, sétatösvényekkel elosztott, tágas helyet körülvevő íves folyosókból áll, melyek, amint azon holtak száma, kikért helyet fizethetnek, szaporodik, mind tovább, tovább nyúlnak, s bennök a testek a vastag falba bévakolvák, vagy alatt a földfenékbe elhelyezvék; s mint egy nagyon jeles Vezérkönyv jelenti, igen illendőleg világi volt rangjuk szerint külön osztályozva következnek a szegényebb, polgári halottak lakjai egyszerű kőtáblákra vésett feliratok által kijelelve, s külön az előkelőbbek márvány emlékemelvényeik, melyeken az alattok fekvők világi s mennyországi jogai dagályosan előszámoltatnak. Az éppen szegény holtak, kiknek az ezen válogatott társaságba juthatásukért bémeneti árat senki sem fizethetett, képzeletem szerint, ezúttal jobb nyughelyben részesültek, mert szabad ég alatt nyugosznak, s a fényes nap és szelíd hold rendesen meglátogatja sírjaikat; de itt is, ha rang szerinti osztályozásokat nem tehettek, legalább a két nemet választották egymástól külön: a férfiakat egyik részbe s az asszonyokat másikba helyeztetvén.

Ezen temető szünet nélkül dolgot ad Bologna művészeinek; azért úgy tekinthető, mint egy szobrászati gyűjtemény, melyben évről évre lehet látni Bologna művészeti állását. Az új emlékek közt is néhány jeles szobor találtatik, s ha jól emlékszem, a most híres Marchesinitől is; hanem nagyon kár, hogy ezen szobrok többnyire csak gipszből öntettek. De a közbámulást nyert temető bennem egy gondolatot és érzést sem tudta felébreszteni azok közül, melyeket a halál titokrejtő uradalma bennünk fel szokott szólítani; még az éjjeli ijesztő óráját is igen sans façon tudtam volna egyes-egyedül benne eltölteni, mert ahelyett, hogy képzelődésem borzasztással hívta volna elő a fejtér, hideg halotti lepleikbe békakölt lelkeket, kik a hold világánál, fagyos lakjaikat elhagyva titkos ünnepeiket tartják: azt képzeltem, mint jönnek ezen rendszerető lelkek egyenként ki sírboltjaikból, melyeket magok után gondosan bétesznek, nehogy vagy egy parvenu újonc holt befúrja magát helyökbe, s a folyosóban egész társasági udvarisággal feszesen le s fel sétálgatnak, és egymást megvető méltósággal tetőtől talpig leméregetik.

Megunván a vetturinót, anélkül hogy erszényemmel szoros számot vetettem volna, pedig banquierhoz ajánlatom egészen Majlandig nem volt, postalovakat fogadtam, s másnap reggel

azokkal indultam el; de így utazásom még több bajjal járt, mint a vetturinóval, mert a postalegény elégtelensége minden állomáson új meg új veszekedésekre adott alkalmat, s a postamester egy-egy lóval többet kívánt mindenütt befogatni. Hanem Olaszthonban ha mindenben csálni akarnak, mindenben is lehet alkudozni. Csakhamar észrevevén, hogy úti pénzemmel szűkön fogom kiérni Majlandig, ha semmi véletlen költség közbe nem jő is: utunkat kénytelenek valánk éjjel-nappal folytatni; a vidék szépségéről tehát nem sokat szólhatok.

Az út Bolognától Castel Francóig, mely a pápa uradalmának utósó városa, a Via Aemilián vezet.

Modenáról - hol, mint hallám, szabadon lélegzelni is alig lehet anélkül, hogy a gyanú számos satellesei az uralkodó füleibe bé ne súgnák, hol még most is mutatják azon híres vedret, mely a guelfek és ghibellinek közti hosszas háborúra az első alkalmat adta, s melyet Tassoni szeszélyes verseiben megénekelt - egyebet nem mondhatok, hanem hogy komor tekintete nyomott, s belőle, mihelyt útilevelemet a rendőrségtől visszakaptam, minden további mulatozás nélkül kisiettem.

Parma csinos kis város, ámbár téglából épített házai szegényen néznek ki a florenci faragott kövekből emelt nagyszerű hercegi lakok látása után. Ekkor nagyon üres volt, Mária Luiza udvarával együtt nem levén itt.

Siettem az *Accademia delle belle arti*-ba. Csak ebben lehet helyes képzetet szerezni Correggio festményeinek mennyei bájairól. Oly szívet vonzó, gyengéd jellemű szépséget csak ő tudott felfogni; nála még a kiteendő hibák is mind megannyi bájja válnak. Csupa szeretetet, harmóniát lehelt festményeibe. Raffael magas tökéletességében hidegnek, száraznak, emberiség felettinek, elérhetlennek tetszik mellette; Madonnáji mennyei méltóságokban, bármily földi szépséggel felruházvák, képzeletünk elébe kirekesztőleg mégis az Isten fia szeplőtlen anyját idézik, kinek mennyei szeretete minden földi gyengeségektől kitisztulva, áldozatra készen ragyog, s kinek tiszta keblét csak az emberi gyarlóság iránti irgalom s megbocsátó rokonérzet buzdítja, és kihez leborulva bocsáthatjuk fohászinkat, mint aki Istennél érettünk közbejárul, s ülését mennyei fia mellett tartja - olyannyira magunk és gyengeségeink felettinek érezzük őt. De Correggio Madonnáji csupán szeretet által emeltettek azon minden asszonyok feletti dicsőségre, hogy Isten fia anyjává méltattassanak; ezeknek mennyei szelíd szemeikben csupa lelket elárasztó anyai gyönyör és szeretet ragyog, amint a kisdre tekintenek. La Madonna di St. Girolamónak nevezett festményében a Madonna, gyermek, Magdalena s angyal tekinteteikben mily leírhatatlan, jellemeik szerint mily különböző báj- és szépségérzet van előntve! A színezet mily ragyogó s mégis harmóniába egybeolvadó! Az Egyiptomi szaladás - *la Madonna della Scodella* nevezettel, a Sz. Placida s testvére Sz. Flavia vértanúi halálok minden becslést feljűlmúló három festménykincsek. Parmegianino is maga egész dicsőségében jelenik meg Parmában, de nékem Correggio ezen modoros utánzója semmiképpen nem tetszett. A székes és más templomokban is léteznek Correggiótól freskók, de ezek annyira elsötétedtek, s elvesztették színeiket, hogy szépségüket inkább ki kell találni, mint lehet látni.

A nagy színházat is megnéztük, mely úgy tekintetik mint építészeti remek, ámbár csupa fából van építve; de most már üresen, lerombolva áll, s pocegerek és denevéreknek szolgál mulatozó teremül.

A Mária Luiza lakszobáit is megjártuk. Nappali termében láttuk Napóleon szobrát, Isabeau által festett képét s fia leábrázolásait különböző életszakaiban.

Csak dél felé indulhattunk el Parmából. Alig hagyók el a várost, s egy borzasztó jelenet tűnt előnkbe. Országút szélén fekütt egy azelőtt kevéssel meggyilkolt ember, kinek sebéből a vér még melegen ömlött, falka nép csoportozott bávázkodva körülte, de hogy rajta segíteni vagy a gyilkost felkeresni ügyekezett volna valamelyik közülök, azt nem láttam. Egyik jött, másik ment, s ha a bávázkodást megunta, tovább látott dolgához. Mi is megállván ott, eliszonyodva mondtam postalegényünknek: tudakolódjék egy kissé, várjon, hogy szálljunk le, s lássuk, lehet-e valamit segíteni; maga pedig lovagolna vissza a városba őrség után. De ő lováról le sem szállott, hanem nyergében alig megfordulva odatekint, s egész hidegséggel mondá: „Ez mind hasztalan, meg van halva, ok nélkül vesztjük időnket”, s ezzel továbbhajtott.

Felebarátomat meggyilkoltan eddigelé sohasem láttam volt; de bármily iszonyodás, ijedség fogott is el, utunkat mégis éjjel-nappal tovább kelle folytatnunk. A vidék egyébiránt gazdagtermésű szőlőkkel és falukkal hímezve.

Néhány mértföldnyire fekszik Castello Guelfo. - Reggióban született Ariosto. - Piacenzában nem állhattunk meg. - Lodinál leírhatnám, miként állította Napóleon győző sergeit, s mi miképp verettünk meg; de nem tudok hozzá. Egész éjszakai félelmes utazás után, mert a borzasztó jelenetet elmémből ki nem tudám verni, mely nagy örömmel láttam a napot feltűnni!

Dél felé érkezünk meg Majlandba. Erszényem úgy kiüresedett volt, hogy a vendéglő gazdájával valék kénytelen a postát kifizettetni, s az úti port még le sem rázva, a banquierhoz kelle mennem.

Majlandban rövid ideig akarván mulatni, első dolgom volt abban járni, hogy Schweizba útilevet nyerjek. Ez elég sok bajomba került, s két egész hétig kelle érette várakoznom, mely idő a csupán művészetvizsga utasnak igen hosszas. Marchesa T., kit itt találtam, igen szíves volt irántam, s nála néhány igen kellemetes ismeretséget csináltam; banquierom is egész barátsággal viseltetett hozzám.

A társasági találkozások itt inkább színházakban történnek, hol páholyaikban a látogatókat el szokták fogadni a szép nők. Ekkor a Scala bé levén zárva, csak a kisebb, Canobiana nevű színházat járta inkább a szép világ. Én itt sem valék szerencsés Malibrant, kinek híre mindenfelől kísértett hallani, mert csak következő hónapra várták. Oly elragadtatást, milyennel róla beszéltek, még sohasem hallék. Elfogadására oly fényes készüléket tettek, hogy uralkodó is örülhetett volna nekik. Ekkor a zeneelőadások igen közepesek voltak; a balett határozottan rossz, pedig úgy hallám, hogy Majland Párizs után a táncosok első oskolája. Egyik estve B.-vel valék páholyban, s mulattatásomra szemlét tartott a páholyokban levő szépeken. Éles nyelve a társasággal nem egy botrányos történetecske furcsa előadása közben ismerkedtete meg.

Legelőbb a nagy székesegyház bámulására mentünk volt. Ez Sz. Péteré után legnagyobb és legnevezetesebb templom Olaszthonban. A pompás gótszerű építmény ékesítésén több mint négy századon át munkálkodtak, s végre is Napóleon mindenre kiható nagyszerű ereje kívántatott meg külseje kiékesítése nagyobb részének bévégzésére. Alatta pár rövid évszak folytában a munka többre haladt, mint az előtte tunyán lefolyt több századok alatt, s ha uralkodása még néhány évig tartott, az egész építmény bévégeztetett, és a Dóm, mint egy szép fejrbe öltözött menyasszony, tetőtől talpig menyegzői ékeivel feldíszesítve volna. Most is lassanként haladgat a munka.

Belsejét könnyű, hegyesen végződő íveken merészen nyugvó, elegans idomú boltozatja teszi inkább feltűnővé, mint festmény vagy szobrászati s válogatott márványbeli gazdagság. Említenem kell St. Bartolomeónak benne levő nevezetes szobrát. Ezt a művész - bőrét

lenyűzottan, mely mint lepel egyik vállán csüng - oly undorító igazsággal ábrázolta, hogy el kellett tőle fordulnom. Az ezüstdomborműves kristálykoporsóban fekvő St. Carlo Borromeo cifrán felöltöztetett holtteste nemkevésbé undorító látmány volt rám nézve. Kár az enyészendőt enyészettől megóvni. Nagyon megsokallám az ötforintos tallért, melyet látásáért kelle fizetnem.

A templom külsejénél valami szebbet, tetszőbbet képzelni sem lehet. Azon tündöklő fehér márvány, könnyeden, szeszélyesen egymásra tornyozott ívek, rostélyzatok, csipkézetek, fenyvest képző oszlopok, melyeknek tetején még megannyi szobrok állanak - számuk, mint mondják, feljülhaladja a négyezeret -, különös tekintet adnak az egésznek. Ez igazán úgy néz ki, mint egy japáni katulya, mely a legfinomabb és legkülönösebb elefántcsont filegranművel van béborítva. Azért bármily bámulatra méltó s tetsző a szemnek ezen építmény, melyet tetejétől alapjáig kell megvizsgálni: a figyelmet mégis igen elszórja, s elhibázza azon nagy hatást, melyet, ha egyszerűbb és ékességekkel kevésbé terhelt lenne, ránk gyakorolna. Okvetetlen tetejére kell menni, hogy szépségét érdeme szerint lehessen becsülni; miért egy francia azt mondá: hogy ezen templom inkább a madarak, mint emberek számára van építve. Holdtól világítva ez építmény maga egész dicsőségében tűnik elő.

A Palazzo di Brera egyik részében állnak az újabb lombárdiai művészek festményei; ezek közül egyre sem tudok emlékezni. Más termekben a régi oskolákból több válogatott darabok találtnak: elől mindjárt egy falka Luigni, ki legnagyobb talentummal Leonardo da Vinci hibáit mind felszedte, s szőrszálhasogatásig utánozta anélkül, hogy ezen nagy művész számtalan tökélyeiből egyet is magáévá tudott volna tenni. Milyen bosszantó nagy művészek műveit ily rideg modorral utánozni látni! Tovább Albanótól egy bájoló festmény, táncoló szerelmek, oly szépek, hogy hányszor rájuk tekinték, mindig mást választék ki a kis hamisak közül mint szebbet. - Paolo Veronesétől egy nagy festmény, melyben Krisztus a farizeusokkal vacsorál. Ez legjobb, mit Veronesétől még eddig láttam. Bámulásra méltó, mily könnyű játszisággal győzte meg a művészet számtalan nehézségeit. Oly fesztelen, természetes mozgást, eleven életet, milyent ő alakiba tudott önteni, szinte lehetetlen képzelni. Személyei mintha élnének, mozdulnának. A Krisztus egy kissé igen gavallérosan néz ki. Végre Guercinótól egy pompás festmény. Ebben színezet, kompozíció, árnyékolás - szóval, minden remek.

Ezután elmentünk a St. Maria delle Grazie volt kolostorba, melyben ekkor ausztriai katonaság tanyázott, Leonardo da Vincinek Krisztus végvacsoráját ábrázoló páratlan freskóját megnézni. Ez egy színben levén, a nyirkosság annyira elsötétítette, hogy első tekintetre még az alakok külrajzát is alig lehet kivenni, de a szem hozzászokván, az alakok egyről egyre kitűnnek, s a félszégsek elvesznek. A jámbor barátok a termet, melyben ezen remek mestermű van, ebédlőnek használván: Krisztus lábai közt egy ajtót vágattak, hogy a tálakat a konyháról egyenesen hozzassák, s a sült galamb azon melegen hulljon szájokba; még bé is meszelték volt. Hihető, hogy alkalmatlan dorgáló tekintet volt rájuk nézve ezen szemeiket örökösön sértő, földi javakról lemondásra intő memento. Csak történetesen találtak ismét rája, s a fenn-tartására fordított gond most is nagyon csekély, pedig, mint a Raffael Athenaei oskolája, örökös klasszikus oskolául szolgálhat a művészeknek, olyan mély jellemismeretet, gyengéd és éles felfogást árulnak el az apostolok különböző alakjai. A lelkiismeretével küzdő Júdás tekintete, mely a rossz indulatok minden típusát ijesztőleg viseli magán, s a Sz. Péteré, elcsüggedten annak hallására, hogy az ő szívereje is meg fog tántorodni, azon erő, melyre ő oly büszkén épített; Tamás, a hihetlenség mosolyával szája körül; de kivált Krisztus mély gondolatokba merült, a meggyőződés elszántságával ragyogó derült homloka s az egész emberi nemnek bocsánatot mosolygó szája; a fiatal Sz. János, ki lelkesült tekintetében

szeretetet, hitet, reményt hirdet: ezek mind olyanok, melyeknél valami felsőbbet még képzelni sem lehet.

Az Ambrosius-könyvtárban többek közt Leonardo da Vinci kéziratait, Petrarcanak egy önjegyzeteivel gazdagított Virgiliusát, s Raffaelnek Athenaei oskolája eredeti vázolatit láttuk.

A város maga szép, s néhány magányosok palazzói nagyszerű, pompás építmények. Az egész városnak munkásság, gazdagság, előhaladással és étellel teljes tekintete van, mi jólétét képzelgeti velünk. Az equipage-ok igen szépek, s ebben luxusban, Londont és Párizst kivéve, a többi európai városokkal vetélkedhetik. Nem tudom, nem Majlandnak adnám-e inkább, mint Bécsnek ebben az elsőbbséget.

A Napóleon alatt építeni kezdett íven ekkor is dolgoztak, s az őt dicsőítő dombormű helyébe a három szövetségest tették. A Place d'armes túlsó felében áll az ismét Napóleon által emeltetett, körébe harminchatezer nézőt befoglalható amfiteátrum. Napóleon igen szerette mindenben utánózni a hajdankort, s utánzásai, mi utánzásokban ritkaság, oly nagyszerűek voltak, hogy az eredeti példányokat műveiben, úgy, mint tetteiben, elérte.

Egy délebed után B. szekérével utánam jött, s a Corsón és városon kívüli sétahelyen, hol a szép világ játékszíni előadás előtt egyik, mint másik napon meg szokott jelenni, le s fel szekereztetett. Ez idegennek, ki nem várhatja az ismerősökkel találkozást, nemigen mulatságos, mert a sétahely éppen nem szép, s csupán egy hosszú vonalban nyúlik el a város sánca felett. Ebben vagy mellette valami hosszú rút épületek vannak, melyekről azt hallám, hogy börtönök volnának; akármik, a séta kellemeit éppen nem nevelik.

Szekerezés közben kérde B.: Ismeretes vagyok-e egy B.-si gazdag honosommal, ki ekkor éppen Majlandban mulatott. Nem; mondtam. „Ez ma nálam - folytatá - igen nevetséges módon jelent meg; legelőbb is egy bérszekérben jött, melynek hátulján két Hercules nagyságú, aranyas veres huszár állott, kik szerény banquier-házamhoz érven, pompáson emelék ki gazdájakat a gögöt éppen nem nevelhető alkalmatosságból. A mi olasz utcafiúink nagyon elmések és hamisak levén, a szekeret bravó-kiáltások közt hahotázva kísérték, s udvaromat eltöltötték, úgyhogy kénytelen valék őket kikergettetni, hogy a nevetséges jelenetnek vége szakadjon. Kérdezém aztán tőle: mivel szolgálhatok? Oly summáson kéré az arany- és ezüstpénzt, s huszárjai sarkantyújokat pengetve a pénzeszacskókat oly lármáson helyezték el a szekérbe, hogy én ezt mind csupa tapasztalatlanságnak tulajdonítván, meg nem állhatám azon észrevételt tenni: talán alkalmasabb lenne ily nagy summát egyszerre nem venni ki; mire igen gögösön így felele: Mi! ez a csekélység alig tart egypár napig; ő úgy szokott költeni; ő gazdag. - Vállat voníték. Jó, gondolám. Mi itt Milanóban is tudjuk egy kissé, kit lehet gazdagnak nevezni; hanem a pénz becsét ismerve, ily pazérlás bajosan imponálhat egy olyannak, ki, mint én, egész életében pénzt forgatott kezében, és csupán öniparának köszönheti mostani jóllétét. A magát kitüntetés ily példányai előttünk nemigen emelik a magyar nemzetiséget; pedig kár!” S ismét vállat voníta. Szívemből és keservesen utángondolám: kár! nagyon kár!

A balul értett magyarságnak én egy más példányával találkozám itt, s hallván mindketten, hogy magyarok vagyunk, igen örülénk egymással véletlen találkozásunknak. Az örömben előbb is egykét keringettével s több ily kifejezésekkel üdvözlett, mert oly igen örült egy magyar menyecskével találkozhatni, s az ilyen-amolyan talianokat gyűlöli, mert ő nyílt szívű magyar nevelést kapott. Azaz: úri atyja házánál, hol a legkisebb gond is nagyobb volt, mint amely mágnásivadéka nevelésére fordítatott, a szegény ifjú felnőtt az istállóbeli magyar lovászok közt, s úgy adák katonának; mert a katonáskodást legolcsóbb módnak látták arra, hogy élelméről gondoskodjanak, vele országot, világot ismertethessenek, s rangjához illendő fényes társaságokba jártathassák. Ezekről nem is kis képze volt, furcsa vegyülete levén az

atyja asztalánál beszívott gögnek és istállóí manieroknak. Egyébiránt igen jó fiú vala. Többek közt szóba hozatván egy azelőtt nemrégén adatott fényes bál, így szóla: „De ekkor ám megmutatám a talianoknak, hogy magyar vagyok; a française-okban mindég egy-egy magyar szólót csíptem le. Tetszett is ám! mert körülöttem egész körbe állottak, tapsoltak, s kacagtak, hogy harsogott belé a ház.” Gondolván, hogy fiatalkora tán jogosíthat vagy egy anyai tanáccsal éltetnem, kívánám vele megértetni: tán jobb lenne a magyarságot nem abba helyezni, hogy a française-t sarkantyúval, magyaros bokaegybeveréssel s ujjsattintásokkal járja, és ha csakugyan a magyar française-t akar járni, lejtse azt a française lépéseivel; de ezekre mind csak ezt visszanozta: „Nem járja ő azon csunda sifitlő idegen táncokat, mert ő szívből-lélekből magyar; van is a magyarnak tánca, tudja is ám ő azt jól járni, senki sem dúlja ki belőle; és gyűlöli a csunda, semmirekellő talianokat.”

Monzára is, mely egy hercegi mulatozóhely, s három mértföldnyire esik Majlandtól, elmenénk, s megjártuk a szép kertet. A templomban tartják a hajdani lombardi királyok vaskoronáját, mellyel Napóleon is megkoronáztatta magát.

Visszatértünk az őrt járó katonák egy holt embert találtak a sáncban. Az ily esetek nagyon elijesztettek a tovább egyedül utazástól.

Szerencsémre Majlandban ismét találkoztam N.-nel, ki éppen Schweizba menendő volt. Kérém, csatolja hozzánk magát, és egypár nap múlva elindulánk Majlandból.

IX. szakasz MONT BLANC KÖRÜLI VÁNDORLÁS

*Lago di Como s Lago Maggiore, környékeikkel. - Simplon. - Martigny. -
Sz. Bernhárd. - Aosta. - Cormajeur. - Col de la Seigne s Bon-Homme. -
St. Gervais. - Chamouny, Mont Anvert és Jégtenger. - Col de Balme*

Majlandból elindulásunk július harmadikán reggel történt. A nap hevet sütött; a szép Domo szeszélyes alakú tornyai, mint megannyi elefántcsont csipkék, tündöklöttek a tiszta kiáltó kék olasz ég boltozatja alatt. Porfellegek emelkedtek kerekeink után.

Comón megállottunk, s szekeremet és cselédeimet otthagyván, egy csinos kis csónakot fogadtunk, mellyel a bájos Como tavát megkerüljük. Partjai tündérföldhöz hasonló. Háttérben a merészen kicsipkézett havasok és törpébb hegyek, melyeknek meredek oldalai gesztenye-, olaj- s eperfákkal béültetett, egymásra lépcsőzetesen tornyosuló ponkok elszórtan és tömegben fejéren kitündöklő falukkal s házacskákkal hímezve, s az aljban a tó szélén nevető villák, narancsfák arany gyümölcsökkel terhelve, gránátfák messzeragyogó virágaikkal, s ezer meg ezer vígan csevegő madár zajgása nyájasan csalogatják a melegtől bágyadt csónakázót. Kiszálltunk a Villa Plinianába, mely az első természetvizsgáló, Plinius villája helyén lévőnek mondatik, s a Villa d'Estében mely nemrég a szegény Carolina királynéé s ekkor a Pastáé volt, ki árnyas lugosaiban fülmüléssel versent énekelve a feljövő s lemenő napot hálaimájával üdvezelheté. Nézegetés, beszélgetés, járkálás közt az időt vígan felejtve elkéstünk.

A tó egyik szegletét kerülve szirtbe helyezett márványtábla tűnt szemeinkbe. Az egy Lock nevű fiatal angol síremléke, ki ifjú neje s ősz atyja szemeik láttára a tóba veszett. A szegény öreg atyával gyakran találkoztam a Vatican folyosóiban, hol a mesterművek közt kereste bánatja felejtését. Gyönyörű ezüst fűrtjeiről tűnt volt fel nekem.

Tiszta egünk béborult. Eső, mennydörgés, ellenkező szél haladásunkat gátolta; kénytelenek voltunk Menaggióhoz kiszállni; szerencsénkre jó vendéglőt találtunk.

Reggel a Villa Sommarivát megjártuk. E pompás villában vagyon Thorwaldsen azon nevezetes basreliefje, melyet Napóleon maga számára készíttetett volt, és bukása után Conte Sommariva temérdek pénzzel megvett. Canova Amora s Psychéje, egy szirthoz láncolt Andromachét ábrázoló antik szobor - s Leonardo da Vincitől egy szép asszonykép elragadták figyelmünket. A kert gyönyörű s árnyas bokraiban számtalan fülmülék édesen énekelnek.

Visszatértünk Comóra; onnan délután még két postányi utat tettünk, s az éjszakát Varesén töltöttük. Másnap reggel egy dombra sétáltunk, hogy a róla látszó három tóra tekintet vessünk; legnagyobb a Lago Maggiore.

Innen Lavennára értünk, hol újra csónakra ültünk, s a kis Arona város előtt kiszálltunk, hogy Sz. Borromeónak a város felett egy magasságon álló óriási ércszobrát megnézzük, és orrában pihenjünk, mert ez akkora, hogy igen kényelmesen lehet benne ülni, s ezt a tréfát többnyire minden utas meg szokta tenni. Útitársam fel is ment belé, s onnan egy szép bokrétát vetett le nekünk, alatt maradtaknak; engem a sok csüngő lajtorják célomtól elijesztettek. A roppant nagy szobor oly jó arányban elosztva, állása oly egyszerű s természetes, hogy nagysága fel sem tűnő. Újra zivatar ért utól, mely miatt csak sötét éjjel jutottunk Lavennára vissza.

Következő reggel a Lago Maggiorét áthajóztuk. Ez dombok közé van szorítva, s fekvése, ha nem oly vidám is, mint a Como taváé, de szintoly bájos s helyen-helyen merészebb

szépséggel bíró. A havasok láncozata mindennemű csipkézetekbe kihalogatva végzi bé a láthatárt, s a tón cagliarinak nevezett számtalan vízimadarak repdesnek. Ha jól emlékszem, úgy hallottam, hogy ezen madárnem csak e tavon található.

Ismét elhaladtunk a part mellett, honnan a dombon álló szerény Szent a vándorra áldásait osztja. A szép kis Borromeo-szigetet, Isola Madrét, Isola Pescatorét elhagyván, Isola Bellában kiszállottunk. Ezen villa a Borromeo família tulajdona; itt Tempesta néhány tájfestései s Szent Carlo mellszobra, melyet Francia készített, érdemlik a figyelmet. A kertet is megjártuk; ezt a bájszigetet már sokan írták le; a számos grotta s lépcsőzetesen egymásra tornyozott terasz, vélekedésem szerint, inkább a gazdag építető szeszélyességét árulja el, mint jó ízlését dicsérné; de az egész vidámon ékesíti a Lago partjait, s azért megérdemli az Isola Bella nevet. Domo d'Ossolán hálunk, mely a Simplon alján fekszik.

Másnap korán nekifogtunk a nagy Simplonnak, át is haladtunk rajta. A vidék Domo d'Ossolán túl csakhamar elveszti nyájas, buja olasz szépségét, s vad szépséget vált. Borzasztó sziklák szorítják bé a szűk utat, mely akadályt nem ismerve a sebes Vedrón vetett hidakon, szirtbe vágott grottákon vezet át. A kőfalként egyenesen álló szirtekről leömlő vízesések helyen-helyen elmosással fenyegetik; de vizeik csatornák által a Vedro ágyába vitetnek. Előbb egy vámház, aztán egy kápolna jeleli ki a szép olasz föld határszélét.

Gondo kis havasi falun túl egy pompás vízesés oly lármás hatalommal zuhan, úgyszólván, az utas orra elébe, hogy én megijedve vontam magamat a szekérbe hátra, s szemeimet csaknem behunytam, hogy ne lássam, miként sodor bennünket szekerstől, lovastól együtt a mélységbe. Innét egy grottán kell áthaladni, s ezen túl kis távolságra a Frissinone nevű vízesés olyan magas szirtoldatról szakad le, hogy szerteporzik, minekelőtte leérkeznek.

Simplon falván túl a tetőt elérve az utazók, terehhordó szekerek és marhák számára egy barrier nevű állomás van, s ezen túl az egész lejtőn bizonyos távolságokra még több ilyen.

Az itteni út egyedül is elégséges tanúja Napóleon felsőbb felfogó eszének, és őt halhatatlanná teszi. Mindenütt veszedelem, félelem nélkül, sőt kényelmesen lehet a szekérrel haladni, pedig az út néhol roppant mélységek, szakadások felett kanyarog, és ha jól emlékszem, huszonhét helyen van szirten át kapu nyitva, hol az utas többször hallja a vizet maga alatt zúgni. A hosszabb folyosó hosszúsága hatszáz, magassága húsz, szélessége tizenkét lábnyi, kemény gránitba vágva.

A simploni út nagyszerűségéről teljes lehetetlen hogy képzele legyen annak, aki nem látta.

Hálni Briggre lejtettünk.

Következő nap jókor Martignyre értünk. Ez a Rhône völgyében fekszik; a rómaiak alatt Octodorumnak neveztetett, s legelső helységnek mondathatik, hol az utas békőszönt Helvéciába. Fogadója nyüzsg a vendégektől, mert aki Olaszországba megy, vagy onnan jő, mind itt találkozik egymással. Reám nézve kellemetes meglepetés volt az olaszországi csínatlan hotelek után ezen egyszerű, tiszta fogadó, hol a gazda s gazdasszony oly szívesen fogadja vendégeit; csinos szolgálólányok, honi öltözetjökben, félrecsapott szép kis szalmakalapjaikkal, karjaikra hófehér kendőket és törölköket halmozva, derült képpel sürgölődnek a szobában, hogy az elfáradt utasnak minden tőlök kitelhető kényelmet megadjanak. Ez elfelejteti velünk, hogy körülünk minden csak pénzért történik, s otthonilag érezvén magunkat: elménket, érzéseinket szeretett házi körünkbe varázsolja.

Rosszacskán levén, későre költem fel. Ebédre lementünk a vendégasztalhoz; ott egész Bábel tornya volt: mindenféle nemzetbeliek találtattak, mindenféle nyelvet beszéltek, mindenféle tervek készítettettek. Az én vágyásom is a Mont Blanc tetejére felmenés lett volna; de úgy

határoztuk, hogy azt csak megkerüljük. Ehhez is kevés asszony fog, mert némi fáradsággal jár. Határozatunk teljesítéséhez készülvén, földképet terítettünk magunk elébe; utunkat elintéztük; vezetőket és ösvéreket fogadtunk - egy vezetőt napjára hat, egy ösvért hét frankon -, hogy másnap a Mont Blanc körüli vándorlásunkat elkezdhessük.

Július huszonkettődikén - és cselédeim Martignyben maradván - útitársam, én és két vezető délután három órakor útnak indultunk. A szép vidék, ösvérein borstörő ügetése, vezetőink idomtalan furcsasága egyelőre nagy vígságra ébresztettek; de kedvem csakhamar elmúlt, mert magamot rosszul kezdettem érzeni; úgy egybe voltam törődve, hogy kénytelenítettünk megállni, s magamot egy kevésbé kipihenni. Éjszakára Alivera mentünk.

Huszonharmadikán reggel a nagy Szent Bernhárd volt előttünk. Itt kezdődik az út nehézsége; szünet nélkül hágtunk. Eleinte szédültem, midőn egy oldalos, meredek tükörsíkságú jeges ösvényen, hol a patkolatlan ösvér alig kapaszkodhatott, lábaim sok helyen borzasztó, megmérhetetlen mélység felett csüngöttek, s csak egy mozdulat, egy kemény szélfuvat elégséges lett volna a mélységbe lezuhantani; de útitársam hideg merészsége révészességemet velem is hamar elfelejtette. Midőn magunkat az egész alattunk élő világ felett látjuk: akkor a merészség kifejezhetetlen érzete tölt el minket; mindent elérhetőnek vélünk. - Ösvéreinket biztatgattuk, hogy délre elérjük a Sz. Bernhárd nevezetes klostromát, mely személyválogatás nélkül minden utasnak nyitva áll. Ez a legmagasabb lakhely Európában, a tenger felett nyolcezer lábnyi magasságra fekszik, örökös tél ostromolja, örökké hó lepi, a hévmérő benne legmelegebb nyári napokban is estve fagylaló ponton áll. Eredetét 968-ból hozzák le. A klostromtól nem messze láttuk út mellett a halottias boltot, melyben a tavasszal hóból kiásott holttesteket teszik ki, hogy ha rokonaik, ismerőseik itt önként keresnék vagy történetesen idevetődnének, megismerhessék. A bolt vasrostéllal levén bezárva, az utas bétékinthet. Ekkor is két holttest volt benne, melyek már évek óta senyvedvén ottan, ismerhetetlen, undorító tárgyakká váltak. Útitársam közel ment hozzájuk, s megnézte, de én irtózva elfordultam. Így előtapsztalással értük el a klostromot.

Ez egy magánosan álló, nagy, idomtalan, komor tekintetű épület. Ajtója előtt megállván, csengettünk; töstént ki is nyílt előttünk, s alig szálltunk le ösvéreinkről, az előljáró már megjelent, és nyájas arccal, testvéri kézszorítással barátságos küszöbén bevezetett. Béléptekor a hosszú folyosón nyirkos pinceszag üti meg az embert. Őszinte szívességgel kérdezte az előljáró: ha, míg az ebéd elkészül, nem kívánok-e keveset nyugodni? Én nagyon fáradt lévén, ajánlását elfogadtam; ő rendeléseket tett egy szolgának, s ez egy hálószobába vezetett fel, hol ágyra döltem, magamat dunyhák alá temettem, s még úgy is fáztam, mindazáltal elszenderedtem. Az ebédharang felköltött; útitársam és szíves gazdánk már asztalnál vártak. Csinos, jóízű kis ebédünk volt, melléje kétféle bor. Gazdánk, böjtnap lévén, nem ett velünk, de örömeinkre kellemetes társalkodásával mégis mulattatott. Nagyon eszes, művelt férfiúnak találtuk. Sokat kérdezősködtem tőle. Tudósítása szerint a klostromot tíz szerzetes lakja. Ezeknek kötelességek, hogy közülök rendre egy, télben minden éjszaka, bármilyen zivatar és hófúvás legyen is, kimenjen a netalán eltévedt utast felkeresni s annak segédkart nyújtani. Néhány kutyákat előrebocsátva, mert ezek az utakat, ösvényeket, akár mint bélepje a hó, jól ismerik és legbizonyosabb vezérek; egy hosszú karóval felfegyverkezve, melyet részint arra használ, hogy a sok öl magasságú havat szurkálja, s ezáltal bizonyossá tegye magát, valljon elég kemény és megbírja-e őt, mert egy vigyázatlan lépés örökre elsúlyaszthatná; részint pedig arra, hogy ott, hol kutyái megállanak, szagolódnak, vakarnak, ugatnak, ha vagy egy szerencsétlen hóba volna temetve, azt megérezze, bort, pálinkát és más erősítő szereket is mindig véve magához, hogy a hidegtől elszigorodott vándort felélessze, s erőt is nyújtson nékie minden szükölködött barátságosan fogadó klostromjokat elérni: így indul ki a jámbor, tiszta felebaráti szeretettől lelkesített szerzetes ismeretlen embertársa segedelmére; jutalom,

dicsőség nélkül kockáztatja tulajdon maga életét, azon életet, mely minden élő teremtesnek oly becses és drága! Mi indíthatja reá? Mi ébreszthet annyi bátorságot lelkében? Mi kényszerítheti oly sanyarú önmegtagadásra? - voltak azon gondolatok, melyek fejembe ötlöttek. Ezek következtében szólék gazdámhoz: „Bámulom az úr elszántságát, hogy ezen hideg, szomorú, sivatag, egész világtól elrekesztett helyen tud élni.” „Asszonyom - felelé ő mosolygva -, érdemetlenül jutok bámulásához, mert ezen hely ha sivatag is, de nem egészségtelen; mint láthatja, eddigelé ártalmas befolyása nem volt sem egészségemre, sem kedvemre, s így több társaiméra sem. Betegséget alig ismerünk; pedig én negyvennyolc esztendő vagyok, és huszonnyolc éve, hogy itt mulatok; életmódunk egyszerű ugyan, de nem sanyargató. Nem csupa imádkozással foglaljuk el magunkat. Elhivattatásunk elég férfias, és nem is igen veszélyes; mert a szokás mindent megkönnyít, s mi a szokatlannak terhes, az a megszokottnak könnyű. Ha az élet zivataraitól mentek vagyunk, gondjaitól nem egészen azok; mert, Asszonyom, mi nem levén kéregető barátok, kik mások adakozására támaszkodnak, kénytelenítetünk szerzetünk mérsékelt jövedelméből élelmünkről gondoskodni. Az úgynevezett világtól távol vagyunk; de világa mindenkinek ott van, ahol hasznos hatásköre. Számunkra a gondviselés ezen kört jelelte ki, s ügyekezettünk sikerrel is van koronázva; mert néhány embertársunknak minden esztendőben segédkarokat nyújthatunk, s kiket a szükség télben e járatlan helyekre kényszerít, azok nem szoktak a szerencse elkényeztetett fiaii lenni. Társaim közül több igen jeles természetvizsgáló, fűvész, ásványtudós, s ezen hegyek számtalan tárgyakat nyújtanak vizsgálódásokra. Még festő is van közöttünk. A társasági élettől, ennek kellemeitől sem vagyunk egészen elzárva, mert nekünk - vendégszeretőknak - számos látogatóink vannak, s ezek a külvilág változásaival megismertetnek bennünket. Azok ezelőtt többnyire mind angolok voltak, hanem most a franciák is kezdenek idejöni; s olykor a szépnemből is egy-egy nem veti meg egyszerű hajlékunkat megtekinteni, s minket fáradozásinkért, úgy, mint most Asszonyom, szíves részvételével jutalmazni. (Ekkor igen csinos rajzokat mutatott, melyeket többnyire angolnéktől kapott emlékjelül.) Így Asszonyom láthatja, hogy egy helyzet sincs, munkás élettel egyesülve, melytől minden boldogság és gyönyör szigorúan meg volna tagadva, ha meg tudjuk ragadni s becsülni a megelégedés azon tárgyait, melyeket helyzetünk nyújt, és vágyainkkal nem csapongunk másfelé.”

Csattogatást, csengetést hallánk. Az ajtó kinyílt, és új vendégek léptek bé, kik éppen oly szívesen fogadtattak, mint mi, s töstént a terített asztalhoz is ültek.

Mi ebédünket már elvégezvén, én a belső szobába mentem, a képgyűjteményt megnézni. Volt benne néhány másodérmű festés olasz mesterektől és néhány igen jeles tájfestés, ezen klastrombeli szerzetesek műve. Ezeken kívül Napóleon képe, kinek emlékeztét itt még most is nagy becsben tartják, mert a klastrommal igen sok jót tett; és azon nevezetes kutya képe, mely ötven ember életét mentette meg rövid pályája alatt. Bizony nem minden lefestett gondolkodó valóság érdemli meg úgy, mint ezen oktalán állat, hogy vonásai hű leábrázolása által emléke a jövő maradéokra átmenjen. Kívánságomat fejeztem ki az életmentő kutyákat látni, s nagyon csudálkoztam, hallván, hogy ezek csak azon közönséges ebek, melyeket a küszöbön, folyosóban, udvaron imitt-amott henyélve már láttam. A régi fajból csak négy öreg találattik még; ezeket igen nagy becsben tartják, hanem többé vagy kevésbé minden kutyát meg lehet célszerűen tanítani.

A templomot asszonynak belől megnézni szabad nem levén, csak útitársam járta meg; az szegény és minden nevezetesség nélküli.

Öszvéreinket parancsoltuk. Későcske, rút eső s havazás levén, vezetőinknek nagy kedvök lett volna az éjet ott tölteni; gazdánk is szívesen marasztott; de mivel siettünk, ajánlását el nem

fogadhattuk, hanem a templom számára egy csekély ajándékot adván, igazán megilletődéssel búcsút vettünk gazdánktól, aki kivezetett, s öszvéremre felsegített.

Fagylaló hideg zordonkodott. Ösvényünk keskeny, oldalos, meredek, s az eső és hóhullás miatt oly sík volt, hogy öszvéreink lábai minden lépésnyire ki-kicsúsztak alólok. Tanácsosabbnak láttuk tehát leszállni s utunkat gyalog folytatni, ami reám nézve havasi nehéz papucsaimmal ismét szinte lehetetlen volt. Egy nagy hószakadáshoz jutván, útitársam könnyen átugrott rajta, s engem is át kívánt segíteni; de én vezetőink gyakorlottságában inkább bízván, rájuk támaszkodtam, amit nagyon megbántam, mert az egyik otrombául úgy a lábamra ugrott, hogy a papucsom egyszerre eltelt vérrel. Egy lépést sem tehettem többé; szörnyű kint szenvedtem nehéz papucsomban, és más velem nem volt. Az idő ránk estélyedett; nagyon bántam, hogy barátságos gazdánk szíves marasztását el nem fogadtam; de visszatérni már szintoly nehéz volt, mint utunkat tovább folytatni. Végre egy meleg szőrharisnyát felhúztam, öszvéremre felültettek, ezt nagy ügyelettel az egész lejtőn levezették; de nem tudom, melyik mutatkozott ügyesebbnek: öszvérem-e vagy a vezető. Így lassanként lelejtettünk, és kimondhatatlan örömemre emberi lakházakat, gyertyavilágot láttunk magunk előtt csillámlani. Lépéseinket kettőztetvén, végtére elértük Aostát, hol egy jó vacsora után igen jól nyugodtam, s másnap kilenc óráig fel sem ébredtem.

Aosta kicsiny város Piemontban, ahol egy Augustus idejéből való római arcust és hídmaradványokat mutogatnak; ezeket meg kellett látnunk. De miképpen? Mert lábam oly keserves állapotban volt, hogy nehéz papucsomat reá nem vonhattam, s lépni alig tudtam. Ablakommal szemben egy bolt vala, ebben pár nagy zöld cipőt megszemlélék, és megvevém. Így felkészülve öszvéremre felültettek, s egy odavaló ciceronéval a tőlünk csak néhány lépésnyire levő régiségek nézésére mentünk; de az egész csekélység, s alig érdemel említést. Az arcuson felirat van. Nagy a különbség az olasz elmés és régiségekbe igazán szerelmes cicerone közt, ki minden bémohosult márványtöredék becsét, szépségét ismeri, minden jegyet, feliratot könyv nélkül tud, s az idegennel túlon túl is bámultat, és az aostai nehéz koponyájú mutató közt, kinek, ha valamiről tudakolódtunk, felelete ez volt: „Az idegenek mind meg szokták nézni. - Ott fel van írva. - A tudós urak mind el tudják olvasni. - Deákul van.”

Útilevelünket nem akarták visázni, míg tanúk előtt igen pontos személyes leírásunkat nem vették. Rossz lábam nem engedvén, hogy utamat aznap gyalog vagy öszvéren tovább folytassam, tizennyolc frankon egy char a banc-t fogadtunk, s vezetőinknek meghagytuk, hogy estére a cormajeuri feredőn érjenek el. - A char a banc egylovú, kicsiny, dőcögős alkalmatosság; fedeles és egyik oldalán nyitva van, úgyhogy könnyen ki lehet belőle lépni. Az ülés benne nem a lóval egy irányban, hanem keresztül esik, s két személynek való. A kocsis ülőhelye egy keskeny deszka. Más alkalmatossággal ezen meredek, szűk, oldalos, kanyargós havasi ösvényekből álló lejtőkben lehetetlen menni. Így is az ép nyakkal megérkezés sokszor kétséget szenved.

Mi nagy sebességgel zökögtünk. Az idő s vidék szép volt; felettünk hóval fedett havasok, fenyvesek, alattunk az oldalon kies szőlőkertek, apróra osztott búzaföldek, veteményesek, virágos táblák, gyümölcsfák, csinos parasztházak gyönyörködtették szemeinket. Útitársam megunván magát dőcögtetni, leszállott; én pedig kénytelenítettem magamat tovább rázatni. Így értük el Cormajeurt, hol egybetörve, rázva, nagy örömmel szálltam ki a szekérből.

Cormajeur Piemontban fekszik; ferdői büdöskövesek, és jóltévőknek mondatnak. Csak két rossz hotele van a ferdővendégek számára; ezek többnyire mind olaszok, és most számosan levén, alig kaptunk két szobácskát. Mivel a hely nagyon félreesik és elrejtett, minden mulatság nélküli, miért jobbadán csak nagyon beteg és aljas vendégek járnak.

A ferdőház félóránnyira fekszik a fogadótól; egy paraszt tartja haszonbérben; a vizet melegítik benne, s kádakban ferednek.

Huszonötödikén jókor elindultunk nyugodt ösvéreinken. Siettünk, mert estére el akartuk érni Nant-Bourant-ot, s még előttünk volt a veszedelmes Bon-Homme havas. Utunk előbb Cormajeur szűk völgyén vezetett át, és hágni kezdtünk a Col de la Seigne-en; ezen havas hatezer-ötszázkilencven lábnyi magasságra fekszik a tenger felett. Legelőször innen szemlélők meg az örökös jéggel koronázott Mont Blanc-t, mely magas méltóságából tekint le az Európában levő több testvér havasokra. A vidék felséges volt; az út nehézségei mind nevedektek. Századok óta sötéten zöldellő fenyvesek sziklás oldalpárkányain ösvérein néhol mesterségesen találtak annyi helyre, hova lábaikat veszély nélkül letehessék. Hol a szűk ösvényt jég nem lepte, ott tükörsíkságú moh borította fenyő-, rhododendron- és rozmarinbokrokkal bénóve, melyek alól egy-egy tiszta forrás játszilag bújt ki, s mint megannyi kígyó, csillámló kanyargásokban csörgött el lábaink alatt.

Megállottunk, hogy ösvérein pihenjenek. A fenyves itt alig nyújtott nekünk egy álláspontot, lábaink előtt egyenesen le levén repedve, s a repedés redőjében egy forrás lármáson ugráncsolt a szerteszórt szirthalmokon át kékelő kristály vizével. És szembe velünk - csak ezen kis forrásvíz által elválasztva - emelkedett fel a Mont Blanc! Az Aiguille du Midi, mely ezer-háromszáznegyvennyolc láb magasságú a tenger felett, s számtalan más élesen kiálló szirttők mintha mind mély alázatosságban hódoltak volna nékie! Elővettük plajbászainkat s próbáltuk a jelenetet útikönyveinkbe lerajzolni. Én havasi rózsát is kerestem, de a rózsák bánatomra már elnyíltak volt.

Bé kezdtünk a fenyvesbe haladni; egy kecskepásztori hurubára akadván, ott egy pohár tejet ittunk, s új erővel utunkhoz fogtunk. Kis idő múlva vezetőink sejdítvén, hogy utunkat eltévesztettük, vissza kellett térnünk a pásztorokhoz. Nagy bajjal megértettük velők kívánságunkat, s helyre igazítottak; de ösvérein el voltak fáradva, éhezve; az idő béestélyedett; havazott; a szél csontig hasított, s mi általázva, általfázva nyugtalanul vártuk, hogy hajlék alá jussunk; így vagy gyalog, vagy ösvéren nyomorúságosan folytattuk utunkat, míg végre egy chalet-t értünk, mely egyszersmind pihenőhajlékul is szolgált az utasoknak. Ott egy darab fekete kenyér, pohár savanyú bor és maroknyi széna mindig találatott a kevéssel meglehető vándor s ösvére számára; de hogy annyinak, mint mi voltunk, éjjelre szállást adjon, az teljes lehetetlennek látszott; mindazáltal mindnyájan igen nagy örömmel tértünk bé egy keveset nyugodni, s ha kapunk valamit, enni.

A ház állott egy belső szobából, mely három ágyat, egy padot s egy asztalt foglalt magába; a külső szobát s egyszersmind konyhát a pitvar tette; volt még egy kis szugolyék is, minden bútor nélkül és tört ablakkal. A háznép pedig tette: egy jó izmos gazda s hasonló életpárja, két hajadon leány, két vagy három serdülő fiú- s leánygyermek és egy bölcsőben levő; egy négy tagba szakadt szolgáló s még vagy két szolgálégény. Én bémentem a belső szobába, vizes öltözetemet megváltoztattam; azalatt gazdasszonyunk már a tűz körül sürgölődött, s leányai durva, de tiszta abrosszal az asztalt megterítették. A gazda ösvérein elhelyezte, s rólok gondoskodott. Rövid idő múlva gazdasszonyunk egy sült csirkét, néhány tojást, sajtot, igen jó mézet és egy kancsó savanyu bort tett előnkbe. Talán sohasem voltam éhesebb.

Ösvérein parancsoltuk elő - indulandók. Vezetőink előbb csak kifogásokat tettek, majd kívántak is rábeszélni, hogy az éjet töltsük ott; mi mégis menni akartunk, de gazdánk hasonlólag maradásra kényszergetett; „már igen késő - mondta -, hogy ily zivataros időben megengedje a Bon-Homme-nak fognunk, mert bizonyos veszélynek mennénk elébe.” Havazott; a szél mindenfelől süvöltött; - a lezuhanó avalanche-ok dörgöttek; sötét köd borította az utat; az egész háznép rimánkodva marasztott s kénytelenek voltunk maradni. Éjre

nékem a belső szobában egyik ágyat átengedték; másikba a két nagyleány, harmadikba a három gyermek verekedve beléfekütt; a többi háznép a pitvarban, útítársam az ablaktalan szugolyékban vezetőink az öszvérekkel együtt künn vonták meg magokat. Így töltöttünk el egy éjszakát, s én részemről oly mélyen aluva, hogy reggel öt órakor a gazdasszony költött fel indulásra. Gazdánk szívességét velünk jól megfizettette, mindazáltal meglegedve búcsúztunk el tőle.

Hasító hideg volt; nehéz köd ereszkedett le utunkra; alig láttunk húszlépcsnyire magunk előtt. Titoktelien emelkedtek ki ködből a havas bércei, szinte vártam a havasi Rémkirály megjelenését. - A természet nagyszerű művei lelkemet mindig némi babonás borzadással töltik el. A tenger emelkedő hullámai előtt sokszor imádvá szerettem volna leborulni!

Nagyobb részint gyalogoltunk; több helyen térdig kellett a hóban járnunk. Néhány órányi fáradságos hágás után elértük a Bon-Homme tetejét, mely hétezer-hétszázharminc láb magasságú a tenger felett. Ott egy magános chalet-ra akadtunk, s a hidegtől nagyon el lévén szigorodva, bémentünk melegedni. Három pásztort találtunk benne, kik éppen sajtkészítésben munkálódtak. Több pásztorok együtt kifogadják itt egy-egy helység teheneit, s felhajtják a havasra nyaralni, hol egy chalet-t építenek, s ott az egész nyarat házok népe nélkül töltik el, sajtot készíttetvén, mellyel azután világszerte kereskedést üznek. Ottlétök alatt minden eledelök téj és valami zablisztból készült pogácsa, melyet feleségeik téli napokban készítenek. Hogy ez megehető legyen, fejszével kell hasogatni s meleg téjbe áztatni. Így is undorító, savanyú íze van. A tejet igen jónak találtam volna, ha (a szent simoniták elve szerint minden válogatás nélkül) nem ugyanazon egy faedény szolgál vala köz kielégítésünkre. - A pásztorok nagyon piszkosok, ostobák és bőbeszédűek; idegent ritkán látván, szívesen kínálják mindennel, amijök van. - Megelégedve az arcadiai életet, búcsút vettünk tőlök, s gyalog lelejtettünk Nant-Bourant-ra, hol igen jól reggeliztünk.

Ezen napunk nem került oly nagy fáradságba, mint a más. Az idő szép volt. Utunk Szent Gervais hosszú, szűk völgyében vezetett; itt a havas oldalai helyen-helyen művelvék, s akkora búzaföldek, mint egy-egy veteményes ágy, szépen vegyítik gyenge zöldjüket a mellettök nyugvó hó még nyári napokban is változhatatlan fejr színével. - Bár látnák magyar parasztaink, kik birtokaikban levő, gazdag termésű, munkát alig kívánó földjeiket műveletlen szokták hagyni, mint nem kíméli Helvécia munkás fia idejét és sanyarú fáradságát, hogy egy kopár havasi oldalt termékennyé tegyen, s a sovány földből véres verítéke után szeretett családja számára egy maroknyi eledelt kicsaljon! Kosárban hordja ő fel a trágyát, s még így is sokszor nem arathatja munkássága méltán érdemlett gyümölcsét, mert egyetlenegy hófuvat lemossa. Apró, csak pillanati szükségre könnyen készült faházakból álló falucskák lepik kellemetesen meg a szemet, melyek közül némelyet a szélvész többnyire minden télen továbbtaszít, mást a lezuhanó hó elsodor, eltemet. Nem szokatlan, hogy az omló hó mély dörgése költi fel az alvó lakósokat, kik gyermekeiket, vihető bútorait hirtelen felölelik, s úgy lepik meg szomszédjaikat, tőlök ideiglen hajlékat kérvén. Ilyen esetekben képzelhetetlen bátorsággal nyújtanak egymásnak segítséget. Ember ritkán vész oda. A károsultak számára szíves adományokat tesznek öszve, s azok következő tavasszal új türedelemmel kezdik gyarló hajlékaikat néhány lépcsnyire tovább, mint volt, felemelni. A kikelet, hóolvadás után, örökké egész helységek megváltoztatott fektét mutatja.

A hatalmas Mont Blanc most mindig szemeink előtt volt. Vadkecskéket láttunk szitről szirtre ugrádozni; gyönyörű szemlélni, milyen eltökélt merészséggel teszik ugrásaikat; miként üzheti ember ott őket, arról képzetem alig tud lenni. - Soknemű havasi virág, havasi cseresznye, melynek gyümölcse édes-savanyú ízű, veresen nyíló rhododendron-, rozmarin-,

fenyő- s más bokrok ékesítették ösvényünk szélét. Ezen napot kellemetesen töltöttük el. Hálni Sz. Gervais-re mentünk.

Reggel öszvéreinken csakhamar elhagytuk a vezetőket; ők nagyon morogtak miatta, mert az öszvérek nemigen szoktak a vezetőkéi lenni, hanem különböző gazdákéi; a vezetők csak kibérlik, s tartoznak ügyelni, hogy az utas igen el ne fárassza. Ha az öszvér vezető nélkül érkezik állomásra, a fogadós feladja, s bírságpénzt fizettet vele.

A Chamouny-völgybeli út kies, eleven. Csaknem minden lépésre más meg más utasokat találtunk, kit öszvéren, kit gyalog, kit char a banc-ban. Lánykák tejet, epret, cseresznyét, virágot hoztak az utasnak; fiúk bokrok közé bujkáltak, s havasi kürtjeikkel az echót felelgetni kényszerítették. Reggelire a bájos Chamounyba érkeztünk.

A Chamouny, tavaszi fiatalságban zöldellő bájjölgy, körül van zárva felhőkbe tornyosuló alpes örökös hóval fedett szirtjeivel, és egy mértföldnyi kiterjedésű. Délszakra a Mont Blanc meredek alsó része teszi jégből, porfir és gránitból épült óriási határfalát, melyből számtalan vízesések mérgesen törnek ki; alját a sötét fenyves sűrű mohként nőtte bé. Ezen völgy - háromezer-százhetvennégy lábnyi magasságban a tenger felett - bizonyosan a természet csuda művei közé tartozik, és talán mai napig is ösméretlen volna, ha 1741-ben két angol utas - Mr. Windham és Pocock - fel nem találja; pedig Genevától csak tizenhét mértföldnyi távolságra fekszik.

Reggelizés alatt gazdánktól megtudakozván a látnivalókat, s mi módon kelljen megnézni azokat, két chamouny-i vezetőt és öszvért fogadtunk. Szerencsénkre, az idő kedvezett, s minden veszedelem nélkül felmehettünk a Mont Anvert-re. - Egy keskeny, sziklás, de az öszvérnek mégis járható ösvényen fenyves között vezetettünk, hol minden lépten lezuhant avalanche-ok borzasztó nyomai láthatók; töveikből erőszakkal kitekert nagy fák imitt-amott elszórva zárják el az utat, fennről lehangolt iszonyú gránittömegek mintegy káoszban hevernek együtt. Ezek miatt az ösvény, mely „*le chemin des crystalliers*”-nek neveztetik, Chamounytól csak másfél mértföldnyire oly meredek és göröngyös, hogy kénytelenítettünk öszvéreinkről leszállani.

Le Caillet nevű kicsiny forrás mellett a kinézés említést érdemel; innen az alatt fekvő völgyön átfolyó Arve vize csak egy tündöklő ezüsfonalnak tetszik, a házak úgy látszanak, mint megannyi kártyaépítmények, s a felosztott búzaföldek, rétek mint egy különböző zöld színekre kockázott ostábla.

Az ösvény mind szűkebb, meredekebbé s szinte járhatatlanná vált; majd elértük a „Hopital de Blair”-t. Ezt egy angol építtette, kiről neveztetik is; most kis, rossz fogadó, hol az utasok öszvéreiket szokták hagyni, míg a „Mer de glace”-t megjárják. Itt is, mint többnyire minden havasi fogadóban, havasi termékekből álló gyűjtemény találtatik. A Mont Blanc, Sz. Gothárd és más, körül fekvő havasokból másodrendű drágakövekből készített apróságok: a gazda egyik keresetmódja az utason; én is néhány frankon szép kis kristály pecsétnyomót vettem. Innen már látszik a Jégtenger, de mégis egy negyedórát kellett mennünk, míg odaértünk egy szűk ösvényen.

A Jégtenger hosszúsága nyolc, szélessége egy mértföldnyi. A természet ezen pompás jelenetét jobban le nem lehet írni, mint azon angol író tette, ki dühösködő óceánhoz hasonlította, melynek hánykodó hullámain egy hatalmas kéz egyszerre megállítja s kemény kristállyá változtatá. Kiterjed egészen a Mont Blanc aláig, s sziklás partjaiból számos szirttők emelkednek fel, melyeket a Mont Blanc udvarának neveznek; igazán alázatosan is udvarolnak havasi királynéjoknak, ki büszke hármaskörű fejével az ég boltját láttatni tartani. Az európai szem minden roppant nagyságróli képzetét csak a Mont Blanc-hoz mérheti.

Megsétáltuk magunkat a Jégtengeren; a tapasztalt vezető tanácsai: veszedelmes rajta áthágni, mert nagy repedései s hasadásai vannak. Ezek a Mont Anvert bércéről csak barázdáknak tetszettek nekünk, s itt húsz és még negyven lábnyi mélységűeknek is találtuk. Hasadásiban az örökre megkeményedett jég színe legszebb tengerzöldet és égszínkéket játszik. Jéggel békristályozott felülete alatt örökös zúgás és dörömbözés hallik; s mint kis sziget, úgy tűnik fel belőle egy mohval bénótt zöld folt, melyet kertnek neveznek.

Néhány lépésnyire e tengertől egy nagy gránitszirt van; azt *la pierre des Anglais*-nak, angolok kövének nevezik, mert Windham és Pocock, mikor e csuda helyet felfeltalálták, a szirtet ebédlőasztal gyanánt használták.

Visszamentünkben gyalog lejtettünk le a Mont Anvert-en, s vezetőnk, ki már háromszor járt a Mont Blanc tetején, ügykezett rábeszélni, hogy mi is nekifogjunk. Első pillanatban nagy kedvem is volt reá, de mint a gyaloglásban jobban, jobban elfáradtam, magasra vágyó kívánságom szépen lejjebb, lejjebb szállott: s nagyon örültem, midőn öszvéremre újra felülhettem, s Chamounyt és fogadónk füstölő kürtőjét megláttam. Megérkezvén oda, legelső dolgunknak tartottuk ebédhez ülni, s ennek minden becsületet meg is adtunk, nagyon fáradtak és éhesek lévén. Egy tál, pezsgővel készített vadkecskére még most is emlékszem.

Másnap megváltunk Chamounytól, de feltettük magunkban, hogy e tündérvölgyet újra meglátogatjuk. Utunkban gyönyörű kis vadkecskéket találtunk. A „Col de Balme” bércén egy fából épített rossz fogadóban, melyet a szünet nélkül fúvó kemény szél szinte elviszen, megpihentünk és ebédeltünk. Ebédünk pár tojásból s aranyszínű rajméből állott; a havasi méznek más íze s illatja van, mint a mezeinek. Ebédlőszobánk deszkafala Filep Lajos plajbásszal és szénnel vont caricature-jával egészen bé volt mázolva. A caricature egy nagy körte, s alája ez írva: „A bas la poire;” ennek ellenébe: „A bas les Carlistes”. Az idegenek névkönyve is tele ilyen francia politikai invectivákkal. Így szórja a francia lármás véleményét mindenhol el. Itt is igen szép, mindennemű havasi termékekből álló növény- és ásványgyűjtemények voltak eladandók; kis csinos ládába rakvák azok, melyek közül egy-egynek az ára ötven-hatvan frank. Szép tiszta időben a Col de Balme bércéről az egész Wallis kanton, a Rhône vize, a cenisi és simploni út, a Sz. Gothárd-, Berna- s Unterwaldeni-havasok és a Mont Blanc, körül álló udvarával, kivehetők.

Estve hét órakor vígan béléptettünk ismét Martignybe. - Így végeztük Mont Blanc körüli kellemetes kis vándorlásunkat.

X. szakasz SCHWEIZI, OLASZ ÉS FRANCIA TÁJAK

*A Rhône schweizi völgye. - Leman-tó savoyai partvidéke. - Geneva. -
Ferney. - Rhône s Arve egyesülése. - Byron laka. - Idő - Lausanne. -
A genevai köztársaság. - Coppet*

Martignyből további mulatás nélkül egyenesen Genévába szándékoztunk. Azon kis város fekvése s az egész vidék oly festői s az olaszországitól annyira különböző, vad szépséggel bír, hogy a táj látása egész utunk alatt új meg új gyönyör érzetét ébresztette fel bennünk.

Csak közel elértük a Pont du Trient. Ez egy jó rendén tizenkét száz lányi mélység felett, melyben egyenesen lehasadt két szirt között lármáson foly egy csermely, vetett híd. Ezen túl alig néhány lépésnyire értük azon roppant magasságról lerohanó vízesést, melyet e poesist ébresztő vidék igen prózaias, otromba népe *Pissevache*-nak nevezett, s ezen rút névvel elcsúnyítja a természet egyik legszebb jelenetét. Hogy lehessen egy ily nevet említeni? A mutatók azt mondják, hogy a vízesés tetején sokszor pisztrángokat lehet fogni, s azok csak felgrás vagy felreppenés által juthatnak oda.

A vidék, mondhatnám, egész utunkban olyan volt, mint egy szép tájfestmény. Háttérben előtűntek a hóval fátyolozott, szeszélyes fogazatokra hasogatott havasok. Mont Velan és Mont Valsoray - melyek a nagy St. Bernhárd csoportozatához tartoznak, a Dent de Morcle s Dent du Midi kitünőbb tárgyak St. Maurice-ig. Ennek fekvése egy vad szabadságban emelkedő szirtsor oldalán igen szépen esik. Még a szirtbe is lakok vannak vágva. A hegyes-gödrös utcák kovaccsal, mint valami otromba mozaikkal, kövezettek. Ahány lakost láttam, vagy golyvás, vagy hülye kinézésű volt mind.

Egy felvonóhídon átmenve, az út szirtoldalba van vágva. Ezen túl még a rómaiak által épített kőhíd áll; egyik végében egy feudális kastély néz büszkén le, másikban túl egy torony, mely most vámház. Innen szemléljük legelőbb a Rhône vizét, mely rája szakadással fenyegetőző szirtek és fák közt foly. - Ismét egy különös alkatású, festői tekintetű fedeles fahidat érünk csergedező lármás havasi patak felett. Jules Janin azt mondja: Olaszországban reszkető nép lépdél óvakodva a tömör kőalapokon nyugvó pompás hidakon, s Helvécia ingó fapallóit szabad nép tapodja merészen. Hanem ezt mondva, minden biztonnyal nem számlálja oda a postaúton haladó idegent, kinek lépései minden nyomon akadályoztatnak, hogy az utak és hidak fenntartására vámot fizessen; s hidakon a szabad postalegény csak csigaléptekkel halad, mert másként büntetéspénzt kell fizetnie, s bármint izgassák, szabad akaratától függőnek tartja kedve szerint lassan haladni mindaddig, míg az útját megunt utazótól minél több borraivaló iránti ígéretet ki nem csikar. Kimondhatatlanul bosszantó utazóra nézve, hogy erszényét kezéből le sem teheti; alig halad száz lépést, és más-más szabad kanton alkotmányos rendszabásai szerint egyért s másért fizetnie kell: mert e szabad nép egyik főbb szabadságának tartja az idegent egész szabadsággal minél többképp fizettetni. A nyereség szeretetét oly nagy mértékben, mint Helvéciában, én sehol sem láttam. „Hona szép hegyeit és völgyeit is csak mint pénzhajtó kereskedési tárgyakat szereti a schweizi” - mondá egy utas. Egyszóval: az, mit így futólag tapasztalhattam, nagyon megcsökkentette a nemzet közjelleméről addig volt képzetemet. A sokat dicsért nyílt szívű schweiziban becsületesség helyett gorombaságot találtam, ha semminemű hasznát nem vélte általa csonkulni; csalást, hízalgő alázatosságot, ha az hasznát hajtott néki. Ezen kemény ítéletet egy bosszús utazó epés kitörésének lehetne gondolni; de én evvel nem azt akarom mondani, hogy gorombaság, hízalgő alázatosság volna minden kivétel nélkül a nemzeti jellem - mert meg vagyok győződve: az idegenektől kevésbé

látogatott helységekben s a nagyobb és vagyonosabb városokban is többeknél egész valódiságában fenntartotta magát a helvéciai erény - hanem országutak mellett, hol az idegenek nyüzsögnek, az egybesúrlódás és pénz könnyen nyerhetése miatt, Tell Vilmos fiai nagyon elfajultak.

A föld népe átaljában - noha dolgos - szegény, otromba, rút, golyvás, nehéz; mintha nem egy emberfaj volna az olasz eleven elmés néppel. Nem tudtam eléggé csudálkozni azon: miképp lehetnek ily szép természet gyermekei általa ily mostohán ajándékozva.

Itt talán még a vetturinóval is kellemesebben lehetne utazni, mint az idevaló postával; mert az minden lassúsága mellett is aligha lassúbb ennél, mely azonkívül felette drága, s igen rosszul van elrendezve.

Megállánk Szt. Gingou-ban, hol a postamester egyszersmind vendéglős is, tehát kettős módja volt a pénzcsikorásra. De a vendégház fekvése minden egyébbel kibékített, oly gyönyörű éppen a Leman-tó szélén, melyet itt pillanték meg legelőször, s itt a Rhône-ba is szakad, mely csendes vizét aztán továbbviszi.

St. Gingou-tól odább az út szirtbe vágva a tó felett - melynek túlsó partján Vevay tűnik elő - s Meillerie szirtjei alatt, melyeket Rousseau *Héloïse*-ában oly érdekesekké tett, megy; azután mind a szép kék tónak dió- s gesztenyefákkal béárnyéklott széle mellett vezet. A távolban - túl - Lausanne, egy-két kastély, innét a Ripaille-i kolostor tűnnek fel.

Thononnak kies a fekvése. Búzaföldek és szőlők, melyek igen savanyú bort teremhetnek a felettök magasan tornyosuló havasok aljában, szépen ékesítik az utat. Néhány lépést alig haladva egy-egy új, szép festői táj tűnik az utas szeméi elébe, úgyhogy bármerre tekint, rajzólomának szünet nélkül foglalatosságot adhat. Hát még a fából épített szép emeletes parasztházak, könnyű, körülmenő, erkély gyanánt szolgáló folyosóik s ezeknek karfáik, az ablakok és ajtók szemöldökei - mind gondos faragással kiékesítve, az elényúló fedél, mely a könnyű építményt és benne élő családot hózuhatagoktól óvja: mily festői tárgyak az előtér kiékesítésére!

Egy helyen a Leman tava, a Pays de Vaud és savoyai rónák egy látpontba egyesülve tűnnek elő, tovább a Mont Cenis óriási havasok láncolataikkal; s utóbb átmenve a hídon, mely a hátramaradt Savoya s genevai vidék közhatára, az út egy művelt térbe vezet, mely egyfelől a Jura-hegységgel, másfelől a Leman-genevai-tóval és felébe tornyosuló, fejrbe borult havasok csoportozatával látszik körítve lenni.

Elértük a tó mellett nyugvó Genévát, és a hotel de Bergue-hez szállottunk. Ez egyike az európai legnagyobb és legjobban elrendelt vendégházaknak. Kis nappalishobámnál kellemetesebbet sohasem láttam. Ablakában is ültem egész nap, s ott tettem észrevételeimet, mikre elég alkalom adatott, mert éppen alatta fekütt a Leman kék tavában Rousseau szigete. Ez a város legkedveltebb mulatóhelye. A városi családok minden naplementekor ide szoktak kísértálni; az olvasók pedig itt egy-egy fa árnyékába ülve már reggel forgatják az újságlapokat. A sziget közepében egy köemelvénnyel ül Rousseau ércszobra. E szigetecskéhez egy két ágra szakadó kőhíd vezet, mely a Rhône által elválasztott Ó- és Újvárost egybeköti.

Az Óváros komoly - nehéz fedeles házaival, melyek közül minden külső ékesség nélkül emelkedik ki az otromba idomú, hegyes fedelű hármastorony, honnan a harang legelőször szólította a népet Calvin hitvallása hallgatására. Háttérben látszanak a havasok. Az Újváros pedig csinos ízlést mutató, kéjelmes tekintetű; hanem minden külfényt mellőző sorházak találhatók benne. Itt vannak a középítmények is. A révben egy-egy könnyű halászcsonak reng. Equipage-t alig láthatni mást, mint a postalovakkal idegeneket hozó nehéz úti szekereket, egy-

egy könnyű szekerecskét vagy a vidékre rendszeren kijáró olcsó omnibuszt. Az utcák többnyire szűkek, de gondosan, tisztán megsepervék.

Igen mulattatott a hídon átjáró, sétáló népet vizsgálgatni. A genevai nők öltözete csinos, egyszerű, párizsi divat szerinti, hanem kevésbé kisvárosias láttató; módjok feszes, s benne a társalgási könnyűség hiányzani látszik; csinos dajkák vezették vagy vitték ölben utánok jól kimosdatott gyermekeiket. A férfiak öltözete divattól elmaradt és pipere nélküli, de tiszta szokásokat jelentő; módjok komoly, feszes, kimért, a nőnem iránt udvarias, anélkül hogy utánjáró lenne.

Az egész város tekintetében tiszta erkölcsi szellem, takarékos munkásság, műveltség tűnik elő; hanem ezek mellett egy kissé a képzelet csapongásait elnyomó, gyakorlatias, előrenéző önzéssel vegyült szűkkezűség is ki-kikandikál. Koldust hogy láttam volna, nem emlékszem. Szóval: a protestantizmus szoros jelleme uralkodik az egészben.

De elég a város kül fiziognómiájáról. Így is sokan fogják gondolni: hogy ablakból kinézni vagy utcákat róni s abból mégis ennyi következtetéseket vonni ki - csupán asszonyi képzelet játéka.

Legelőbb az Óvárosba mentünk, megtekinteni legalább kívülről a házat, melyben Rousseau született. Ezen nagy íróról már annyian fejezték ki véleményeiket, kik mind okosabbak, mint én, hogy ok nélküli lenne saját elmélkedésimmal az olvasót fárasztani. Ha jól emlékszem, mutatják Calvin házat is, ki az észnek tágas vizsgálódást engedő protestantizmus szabad, engedelkeny elveit elismerve, önszűkkeblű, epés, erőszakos hitbuzgóságában, az intoleráns gyűlölségében Servetet megperzseltette, s az emberi nemnek egy részét minden irgalom nélkül a pokol örökös lángjaira kárhoztatta.

A szép mesterségek itt említést nem érdemlők. A könyvtár, természethistoriai gyűjtemény érdekes. A havasoknak kövecsekből és mohából kirakott alkattervét is megnéztük; itt az tűnt szemembe: mennyivel magasabb többinél a Mont Blanc.

Estve színházba mentünk. *Phaedra*-t adták. A játszókat általában igen közepesek voltak; mindazáltal a publikum nagyon figyelmesen hallgatta a darabot, mert látni nem sokat lehetett, oly gazdaságosan volt felvilágosítva a terem. Színházból kijövetkor a bemenetel előtt, cifra liberiás legények és szekerek helyett, szolgálók várták lámpásaikkal a kijövő családokat.

Egyik nap gyalog elmentünk a Genevától két mértföldnyi távolságra eső Ferney-be. Ez a Voltaire lakja volt. Odáig a Mont Blanc örökös havával s a csendes tekintetű Leman-tó, melyben a kék ég tiszta, átlátszó szépségét mintegy másodszor is előtűntette, mindig szemeink előtt voltak, s látásuk a száraz, kemény, poros országúton gyaloglás unalmait könnyítette; mert ahányszor igen elfáradva s melegedve érzettük magunkat, az út szélére leülve régi barátunkat - a Mont Blanc-t üdvözlettük.

Ferney, midőn Voltaire megvette, csak nyolc hurubából álló nyomorult falu volt; még az ő életében szabad helység lett, s halálakor már száz házat lehetett benne számlálni, melyeket mind tulajdon költségén építtetett, és ezerkétszáz lakost s egy vagy két virágzó gyárat; mert a hozzá folyamodóknak, kivált vallásért üldöztetteknek kivétel nélkül menedéket adott. Az egész, most virágzó helység jótetteire s fejedelmi bőkezűséggel szórt adományaira emlékeztet.

Bárki is képzelheti, milyen mély érdekekkel léptem át a nagy író lakja küszöbét, hol még minden azon rendben találhatik, mely az ő életében volt, és minden házi életére, személyes szokásaira emlékeztet. De mennyire csalatva látam magamat várakozásimban, midőn benne végigjárva egy szegletre sem akadánk, mely a tulajdonos hitvány nevetséges hiúságairól ne szólana! A palotát Albanónak egy vagy két másodrendű műve ékesíti, s itt áll Voltaire azon borzasztó

apoteózisa, melyet ő hiú gőgjében öndicséretére egy hitvány francia festékkavaróval mázoltatott. Ez mint művészi tárgy annyira minden kritikán alóli, hogy a tulajdonos művészeti ismeretét és ízlését egyedül megsemmisíti. A kompozíció az ő tulajdon feladása szerinti. De igazán leírni szinte átlalom, oly fájdalmas a nagy emberek gyengeségeit felkapni, melyeknek örök feledékenységbe kellene temettetniök. Beh szerettem volna két kezemmel a gyengeség ezen örökös emlékét letépni! E borzasztó festményben a hír repül az emlékezet temploma felé, s hirdeti a *Henriade*-ot, a Musák és Gratiák Voltaire-t körülvéve viszik szobrát, hogy az emlékezet oltárára helyezzék. A *Henriade* hősei bámulva állanak. Voltaire ellenségei, kik ellene írtak, a Tartarusba taszigáltatnak, s az Irigység minden fajzatával lábai előtt fetreng, vonaglások közt. A Calas család is elő van fitogtatva! Egyszóval, egyéb nem hiányzik az egész tetőzésére, csak az, hogy az előtérben álló majomi méltósággal leábrázolt Voltaire hideg, pompás *Henriade*-ja helyett öreg napjai utolsó idétlenjét, a *Pucelle*-t nyújtsa Apollónak bé.

Nappali termében ismét szobra áll; hálósobájában barátja, a nagy Fridrik, II. Katalin, Lekain nevezetes színész, húga Madame Châtelet, szép mosónéja, kis kéményseprője s tulajdon képe és több más nevezetes képek csüngenek. A szoba közepében egy oltárra fekete márványurna helyezve, melyben szívét tartották, minekelőtte Párizsba vitetett volna, ezen felirattal: „*Mon esprit est partout, et mon coeur est ici.*” S ismét: „*Mes manes sont consolés puisque mon coeur est au milieu de vous.*” Az íróasztalán volt az idegenek könyve, melyben minden odamenő felírja saját nevét. Mi is felírtuk. Egy kurta vastag ember, kinek ujjain cseh gyémántos gyűrűk, előingében cseh gyémántos tűk ragyogtak, egy nagy fekete aranyas tokot az íróasztalra letevén, s körülnézván, ha figyelünk-e rája, ezt írta a könyvbe: „A nagy Voltaire házáat meglátogatta Voltaire nagy barátja, a nagy Fridrik honosa, az Apollo lantja újonnan feltalálója.” S hozzánk fordulván így szóla: „Igen, én találám újra fel Apollo feledékenységbe esett lantját, s két húrral meggazdagítottam.”

Aztán megjártuk a kertet, honnan pompás kilátás van a Mont Blanc-ra. Leülvén azon fák alá, hol Voltaire gyakran dolgozni szokott volt, Apollo lantosa egy szimfóniával lepe meg egyszerre ott bennünket. Útitársam, ki az ily surprise-eket kissé gyakorlatilag szokta volt venni, a szimfónia végzetével egy ötforintos tallért kívánt a lantos markába nyomni; mire az büszke megvetéssel ezt felelé: „A zseni lakában a zseni nem fizeteti magát.”

E szerint tehát a tallért zsebünkbe tevők. A Voltaire kertésze is, mint egy oda tartozó kuriozitás, megjelent. Ez egy soha ki nem haló személy. Voltaire-ről beszél, hogy az miket szólott hozzá sat.; és ha jól emlékszem, az aranygombos pálcáját s hálósapkáját is mutogatja. Ez igen jó keresetmód.

Visszamentünkben úgy el valék fáradva, hogy egy Genevába menő omnibuszba fel kelle ülnöm. A vendéglői asztalnál ismét Apollo két húrral szaporított lírájának pengései lepének meg. De ekkor a művész tárgyért hordozott mosolygva körül, melyen Ferney-ban megvetett tallérunk is helyét találta.

Másnap a Rhône-nak Arve folyóvali egyesülését megnézni mentünk lóháton. Nem dicsérhetem a schweizi lovakat; mert a legjobbakat kívánván, melyek Genevában kibérelhetők, azon biztosítás mellett, hogy bizonyosan meg leszünk elégedve, mivel kivált számomra azt hozzák, melyen a legmagasb rangú angol ladyk nagy megleléssel szoktak lovagolni: oly elaggott két rossz gebét vezettek elő, s a nekem szánt egy oly, ezelőtt legalább is ötven évvel készült, hátul felkanyarodott asszony-nyereggel volt felszerszámozva, hogy mikor meglátók, egészen elijedénk, s alig találánk magunkban elég elszántságot ily paripákkal útnak indulni. De csak elindulánk.

Az egész utat egyik legékesebb tájláncolatnak nevezhetni; hanem meg kell vallanom, mi igen kevés ügyet fordítánk reá, úgy el valánk paripáinkkal foglalva. Kivált az én dicsért szürkegebém, noha alig hagytuk el még a várost, a vessző szünetlen használása nélkül egy lépést sem akart tenni. Azonban bizonyos célnak indulva s az ahhoz vezető utat minden unalom meggyőzésével folytatva, ha mindjárt csigaléptekkel is, végre csakugyan eléri az ember. Így mi is, midőn a nap már lemenendő volt, elérénk azon helyre, hol sziklák közé szorulva a Rhône az Arve mocskos folyamával találkozik, s ennek erőszakos egyesülésétől elrettenve visszavonul, és mentét a csendes Leman felé visszatéríti, hanem végre vizeiket tájékozva mégis egyesítvén, együtt folynak tovább.

A víz feletti hídról néztük a természet ezen egyik legszebb jelenetét. A hanyatló nap sugárai, melyek ünnepélyes fényökkel minden tárgyat meg szoktak aranyozni, meleg színt kölcsönöztek a láthatárunkat bévégző havasok jeges csupjainak s az alattunk tájékozó folyamnak, melyben a szivárvány minden színeit utánczólag játszadoztak. Apródonként, amint a ragyogó nap lehaladt, ezen eleven szín is elhalt; hovatovább mind sötétebb árnyék borította el a tárgyakat, s a folyam meg a havasok jeges csupjai hideg fejérségben tündöklöttek elő.

Visszamenet lovaink úgy elállottak, hogy alig léptek. Én is igen elfáradtam a szünet nélküli iparkodásban és félelemben, hogy meg nem érkezhetünk, minekelőtte a város kapuját éjszakára bézárnák. Azt mégis, éppen azon percben, midőn már bécsukni szándékozáok, elérők. Bajos lenne akkori érzetemet leírnom, midőn alig tízlépésnyi távolságban láttam a kirekesztéssel fenyegető készülöteket. Ütöttem, vertem gebémet, és mégsem haladhattam. Csak egy perccel késve, minden fáradságom és iparkodásom sükeretlen lett volna.

Igen szép reggel volt. Csónakot fogadtunk, s csendesen ringva haladtunk a Leman tiszta, kristály felületén, melyet a természet mintegy tükör gyanánt helyzett oda, hogy a havasok királynéja teremtés óta szűz méltóságát jelentő, fehér menyegzői fátyolával ékesítve belétekintsen. Partjait ékesítő csinos falusi lakósokat, kerteket, réteket, az iparnak, takarékos élet és jóllétnek egymást sűrűn felváltó, boldogító jeleit hagytuk magunk után hátra. E lakok közt egyik Byron háza volt, s annak látása eznap kirándulásunk célja.

Bármely praktikus megvetője legyen valaki az ábrándozásnak, mégis képzelheti: mily élénk érdeket kellett éreznem, hogy századunk első költője lakát meglássam, hol ő csak kevés évekkal azelőtt élt, lehelt; hol azon változó képzeletek, álmak, érzetek, örömek, bánatok és szenvedelmek özönét, mely keblét dúlta, minden korban élénk részvétet gerjesztendő verseibe önté. Csupán azon asztalt meglátni s érinteni, mely mellett ülve, könyökére támaszkodva és sokszor mély gondolatiba merülve egész éjeken át felejté magát, elég érdekességet tudott adni képzeletemnek. Hát még azon tudat, hogy a költő homlokán a szerencsétlenség, üldöztetés aureolája fénylett! Ez ránk, gyengékre nézve oly ellenállhatlan báj, hogy asszonyi szívvel és képzelőtehetséggel nem bírtam volna, ha e pillanatban irántai élénk rokonérzetemet hideg okoskodásom elfojthatá. Mindez olvasómnak most túlzólag festettnek, nevetségesnek tetszhetik; de bizonyossá tehetem, hogy engemet akkor ezen érzetek igen mulattattak, s legkisebb kedvem sem volt bennök magamat háboríttatni.

Hajósunk látván elhallgatásunkat, azt gondolá, rajta a sor a beszélgetést fenntartani, s egy házra mutatva mondá: „Itt ez a mosieur le milord Biron háza, én pedig voltam a hajósa.” A Byron hajósa is az, mi a Voltaire kertésze - jövedelemhajhászó. „Sokszor - folytatá hajósunk - egész éjeket itt a vízen töltöttünk, és Mr. le milord, ki mindig igen sápadt kinézésű volt, a csónak szélén szokott állani, s egész órákig szóvalan komor tekintettel a csillagos ég felé nézett fel merengve, s olykor-olykor hajfodrait homlokáról kezével hátrataszította, mintha gondolkodnék.

Egyszer egy nagy szélvész alatt is mind itt künn voltunk, ámbár ezen tón a szélvész veszélyes szokott lenni. Hanem *monsieur le Milord qui était un grand poète* azt mondotta, hogy ő szereti a szélvészt.” S unalmas éneklő schweizi akcentusával folytatni szándékozik az ezerszer hallott elnyesett, szélvész mondát, Byron modorait és excentricitását akarván általa festeni. Rám a könyv nélkül tudott lecke oly kellemetlen hatást tett, mintha hideg vízzel leöntve hűtöttek volna ki egyszerre Byron iránti érzelmösségem hevéből, és rettegék, hogy mint az oskolás lovat, semmi meg nem állíthatja, míg végig nem dacogja a magát: úgy ezt is szélvész, hózuhanatok és dörgések elbeszélésében semmi meg nem gátolja, míg végig el nem mondja, s minden ámulásom elvesz. Már is a meglegetlenség szerepjátszóját kezdém akaratom ellen Byronban látni, mi valóban fájdalmas volt; mert melyik asszony mond le önkénytelen képzelet alkotta illúzióiról? Ha tudnák a nagyoknak nevezett emberek, hogy az ilyen színpadra való szerepjátszás, melytől kevesen mentek, mennyit ró le igazi nagyságukból, legalább jó ízlésök megóvná őket a magok fitogtatásától. De fájdalom! minden tökélyek egyesítve nem lehetnek és zseni, fényes tulajdonok többnyire hiúsággal és nem mindig jó ízléssel párosulnak. Hihető, innen eredt a példabeszéd: „*On n'est pas un héros pour son valet de chambre*”: mert ha a hős nem akarná a hőst nagyítóüvegben mutatni elő a közönségnek, úgy természeti alakjában hősnek maradna a körülte forgó *valet de chambre* előtt is. Azért nagynak csak erkölcsi nagyságot nevezhetünk. Minden cerimonia nélkül félbeszakasztám tehát beszédét: „Az istenért kérem az urat, ne beszélje ezt többé senkinek elő”, s egy ötforintos tallért adván, mondtam: „fogja, ezt azért adom”. Csudától elfogódva, ostoba nagy kerek szeméit reám mereszté. „Ez furcsa! Más uraság mindig azért szokott fizetni, hogy előbeszéljem néki.” „Éppen azt kívánom gátolni.” Útitársam nevetve kérdé: Miért heveskedem olyannyira? „Higgye el, ez, mire ezen embert kérem; jótett az emberiségre nézve - folytatám még nagyobb hévvel. - Így is mennyi balga utánzóji adják Byron-t caricature-ban elő, kik magukban a sors és fátum választott felkentjeit kívánják első tekintetre sejdíteni! Mennyi émelygős byroniád lepte el már is a társaságot!” Nem tudom, emberbarátias nézetemre bírhatám-e vagy nem hajósunkat. Félek, hogy előbeszélése sikeres kereskedését mai napig is folytatja.

Kiszállánk a Byron háza előtt. Ennek már külső tekintete is csinos, gondos házi rendet mutatott. Künn senkit sem találván, kihez bémehetésért folyamodhattunk volna, egyenesen a kertbe vetődtünk bé. Erre is a legnagyobb gond fordítottatik; mezsgyéi tiszták, s úgy tetszett, mintha minden szellőcske házi meglegetedést, boldogságot lehelt s a virágok egy szép fiatal házi nő számára nyíltak volna. Az egyszerű s még is mesterséges elrendezés a természet szépségeit méltányoló ízlést és szeretetet tanúsított. Mely más ez és mely más hatást tett reám, mint a Voltaire feszes, nyírt fákkal sinormértékre ültetett franciakertje, melynek szünet nélkül apró gondoskodást kívánó s most közönségesen elhagyatott burjános, meredt járdájában, ha látogatók jönnek, egy Saturnushoz hasonló vén kertész gürüzdölget gereblyéjével, s egykor Voltaire le s fel járkálva a természettől éppen annyira távozó modoros verseit alkotta! Ha filozófus volt is, de poéta minden bizonynyal nem. Száraz keblét, gúnyoló agyát poézis soha nem hevítette, hanem csak proteusi talentuma mesterként tűzzel rímelte pompáson hangzó elmeszüleményeit.

Byron kertjében padon ülve találánk egy dajkát, ki körül két szép gyermek futkározott; azt megszólítók, s jelentők, hogy a Byron lakát kívánnók megjárni. Erre a nagyobbik fiúcska, ki hat- vagy hétéves lehetett, nyájason felszólta: „Jöjenek velem; mamámnak megjelentem én” - és vígan a ház felé futva megindult előttünk. - Jöjenek csak, jöjenek csak.” Mi kis ciceronénkat az ajtóig követve, megvártuk a választ, nehogy mamájának, ha talán kevésbé vendégszerető lenne, mint ő, meglepésünkkel alkalmatlanok legyünk; mert ezen idegen

látogatóknak örökösen nyílt tulajdon nem kevésbé zavarja meg a házi kényelmet. Kis ciceronénk visszajövéen, mondá: „Jöjenek csak bé; nézzenek meg mindent.”

A kinézés a ház minden ablakaiból nagyszerűen meglepő. Egyik felől a látkört az onnan egész pompájában kitűnő Mont Blanc végzi bé a több havasok láncozatával; másik felől az erkély a Leman tavára nyílik ki. Egy kis szobában mutatának egy kartonfüggönyös ágyat; „abban hált Byron” - mondák, s egy asztalt, mely mottókkal bé volt írkálva; „ez volt a Byron asztala s ez tulajdon kézírása”, miben kételkedém.

De ahelyett, hogy képzetim Byront varázsolták volna előmbé: az ő házfedele alatt ekkor mutatkozó szerény házi boldogság sejdítésébe rejtettek. S kérdve magamban: mi lehet a földön méltó arra, hogy e boldogságot érte könnyeden eljátszodjunk, s mi menthet az erkölcsiség szent kötelességei áthágásáért vagy kigúnyolásáért? s ha bármely fényes tulajdonok kipótolhatják-e az egyedültség érzete szívmarcangoló keserveit? melyeket lecsillapítandó, fájdalom! Byron olykor az anyagiság sarába kívánta fúlasztani, de ebből felsőbb géniusza mindig diadalmason kiragadta, s reptét felfelé vitette? - E kérdések Byron iránti szánakozásra s szigorú bírálására bírtak, ki mint egy fényes meteor, úgy tűnt fel századunk irodalmi egén; és mit hagyott maga után? Az emberi nem boldogítására vagy nemesítésére voltak-e törekvései irányozva? Az égből reászállott zsenivel örködött-e úgy, hogy többet ne ártson, mint használt? Lelkünkbe nyugalmat, boldogító szeretetet, emberiség iránti tiszteletet, meggyőződést fuvaltott-e? Nem; hanem kétséget, erény, erkölcs, emberiség és enmagunk iránti epés gúnyt ébresztett fel lelkünkben; letipró elcsüggedéssel töltötte el keblünket. A vétket, önzést, korlátlan indulatokat oly bájos színekben festette, hogy a fiatal szív részegülve kapkod a boldogságot, meglegedést elsenyvesztő szenvedelmek zivatarai után, és kijózanodta után mi marad, mi szíve hevét fenntartsa még? Szeretet, remény, erény iránti hit örökre eltávoztak tőle, s bármely szívszakadva ohajtsa is vissza - vissza többé nem jönnek!

Emlékszem, miképp ezelőtt néhány évvel egy lánykát Byron olvasásában elmerülve találék. Záporként hulltak könnyei: „Miért sírsz úgy? Mit olvassz?” „A *Corsaire*-t. Ó, szegény Gulnare!” A vétkest választotta volt ki rokonérzete tárgyául. Én egész cenzori komolysággal dorgálám meg érette. Tüdöm szinte kibeszélém, meggyőzni kívánván, hogy a vétek szép nem lehet, bármely bájos színekkel legyen felöltöztetve, s rokonszenvünkkel megajándékozni: fonák érzelmesség. De mindhijában. - Mi több: én magam is a szép leírás által meg levén vesztegetve, érzésim ellenére akartam az erénynek egy proselytát nyerni.

Genevát szándékozván már elhagyni, szégyenemre meg kell vallanom, ahelyett hogy a benne oly jól elrendelt kis iskolákat, nevelőintézeteket megjártam volna, mint egy okosan és haszonnal utazóhoz illik: asszonyi könnyelműséggel az aranyműveseket, óracsinálókat látogattam; mert ki-ki tudja, hogy Geneva bijouterie-járól és óráiról is nevezetes, és ezekkel egész Európát ellátja. Kivált a zománcozást vitte nagy tökélyre. Schweiz különböző szép honias öltözetei, vidékei, flórája zománcfestésekben ékesítik a kézrevalókat s több ily nemű ékszereket; és a művészet ezen neme Genevához éppen úgy tartozik, mint Rómához a mozaikrakás.

Sok válogatás, nehéz elhatározás után egy szép kis órát vettem magamnak; nem éppen azért, mintha időm annyira el volt volna foglalva, hogy annak pontos elosztását vagy tudását nagyobb szükségem közé tartozottnak mondhatnám: mert mi - erdélyiek - az időre nézve igen liberálisok szoktunk lenni, s azt többnyire reggeltől estig el nem fecsérelni s pontosan megtartani sem véljük éppen elmulaszthatlanul szükségesnek, ha mindjárt valami kitűzött dolgunk van, vagy valakit magunkra várakoztatunk is. „Ha ma nem, holnap. Bizony semmi nagyot nem mulasztunk el” - ezzel szoktuk magunkat vigasztalni. De mindennel el is késünk ám! Az idővel versent haladni kívánó vággyal senki sem kárhoztathat bennünket; mert mint a

száz esztendő elalutt Szépség csudálkozott felébredtekor a körülötte történt változásokon, és magára tekintve némileg elmaradottnak találta magát: úgy félek, hogy mi is, ha magunkat körül néznők, elmaradásunk korszakát éppen nem számíthatnók rövidebb időre, de azon különbséggel, hogy zsidbasztó álomkóráságunkból felébredésünket egy kissé keményebb megrázás okozhatná, mint szelíd zenehang és rózsailat.

Lausanne-t választottuk utósó kirándulásunk céljául, mely a Leman keleti partján igen szépen fekszik. A gőzös a tavat megkerüli, s e szerint ezt partjaival együtt áttekinthetni.

Véleményem szerint kevés kellemetesebben töltött napot idézhetünk, mint egy szép őszit: midőn a nap már nemigen hevet süt; a fák sárgulni s hullani kezdő leveleik hirdetik, hogy az ősz békőszöntött. Ezen időszak édes fájdalmas bájt kölcsönöz minden tárgynak. A nyár szépségei még nincsenek eltűnve; de a dér első csapása a hideg elhalás közelgő szakát már sejdíti. Szenvedéllyel tekintünk a természet hanyatló kellemeire, szemeinket el nem tudjuk vonni rólok, melyek közül egyet-egyet minden következő pillanat elhervaszt. Fájdalmas istenhozzádot nyög lelkünk feléjük, mint szívünknek egy-egy édes, örökre távozó barátjához.

Ily napon a Lemanon sebes egyenlőséggel haladó gőzősön le s fel sétálgatni vagy ismerősinkkel beszélgetni; múltékony, csak néhány pillanatig tartandó új ismeretséget kötni vagy a part változatos panorámájára ügyelve magunkat saját gondolatinkkal mulatni - mily feledhetlen kedvtöltés!

A Leman taván a vízi madaraknak negyvenkilenc, más meg más éghajlatokhoz tartozó, különböző nemei taláztatnak; így hallám és így olvasám.

Lausanne kicsiny város, fekte igen szép; de egyéb látni való nevezetességet nem találék benne. Gőzősünk vissza akarván indulni, sietnünk kellett. Mulatságos vala szemlélni, mint futott mindenki elé, hogy el ne maradjon.

Ismét a szép tavon találók magunkat. „Én talán most utoljára gyönyörködöm ezen látványban!” volt búsító gondolatom. Képzeletemben fájdalmas búcsúcsókat küldöttem a havasok fejér királynéjának, melynek látásához szemeim már hozzászoktak volt.

Idehagylak téged is - csendes tó!

Egyik utazóval, kivel a gőzősön ismerkedém meg, beszélgetvén, az találgatá, hogy hol töltendém a következő telet. „Párizsban?” - mondá. „Nem.” „Londonban?” „Nem”. „Petersburgban?” „Nem.”

„À Clausenbourg” - felelém végre; min nem kevésbé csudálkozék - mert *Clausenbourg en Transsylvanie*-nak hírét még sohasem hallotta vala.

Ismét az utazás kellemetlenebb fázisa állott előttem: az elbúcsúzás azoktól, kikkel a sors megismertetett, s havasi vándorlásimban több kellemetes pillanatimat osztám. Elbúcsúzni a helytől, a kényelmes vendéglőtől, kedvelt ablakomtól, melyből oly gyönyörrel néztem, a hold minő szépen süt a kék tóra, a Rousseau szigetjére s komor tekintetű, rút szobrára, s még az unalmas vendégasztalnál megszokott némely ábrázattól is: ez mind fájdalmas érzést ébresztő volt. Mind azzal kecsegtettem vala magamat, hogy ezen érzést az utazás megszokása megedzi bennem, de megszokni mái napig sem tudám. Bármitől és bárkitől is azon képzelettel válni meg: „hihetőleg most utoljára látom”, ez a halál gondolatjával rokonos; ez ragaszkodást ébreszt keblünkben a tőlünk elragadtatott iránt, szépítve tünteti előnkbe jó tulajdonait, megengesztelve felejteti s megbocsáttatja a rosszakat. Odahagyni a szabadság, polgári egyenlőség republikának nevezett földpontocskáját - fájt. Mily hatalma van reánk nézve egy gyerek-korunkban tisztelni megtanult névnek! Ámbár polgári egyenlőséget és szabad nemzet magas erényeit - amint tapasztalás nélküli képzeletim lehetségesnek festették vala - nem találtam.

Respublikai képzetimmel éppen ellenkező volt ezen rideg kasztokra osztott emberi hangyaboly; mert Geneva polgárai oly szoros, áthághatatlan, különrekesztő kasztokra vannak elosztva, mint hajdanában Egyiptom lakóji. Itt ha vezetéknevek előtt az arisztokrácia keveset jelentő címei hiányzanak is; de nem a születési gőg és magát mások felettinek képzelés előítéletei. Ezen elavult arisztokráciai elvű köztársaságban szintannyit lehet mesalliance-ról - mely szó a parvenüvel együtt a civilizált világban ma már csak egy vén marquise Memoire-jiba való nevetséges kifejezések lajstromába illik bé - hallani, mint hajdan a XIV. Lajos udvarában. Itt se gazdagság, se nevelés, se érdem, se divat nem vezet feljebb a társaság lépcsőzetein; ki-ki azon osztályában marad a társaságnak, melyben nagyatyja s nagyanyja születtek volt. Respublikai egyenlőséggel álmadozók! Ne válasszátok Genévát ideáltok típusának. Ennek emberi egyenlőséget hirdető filozófusa képzelt respublikájához sclavok tartoztak!

Coppeten gondolám méltó búcsúmat vehetni azon szabadnak nevezett földtől, melynek mégis megvan azon érdeme, hogy sok üldözöttnek honjává vált.

Coppet Staëlnek - azon asszonynak - egykori laka, ki egész Franciaországban egyedül bírt annyi erővel, hogy véleményeit a dicsősége fokán ülő Napóleon parancsolatainak szolgálilag alája ne vesse, s szabad zsenijét hízelgésre ne kényszerítse; mert midőn koronás fejek, tudósok nem tartották méltóságukat megalázzónak a hatalmas kegyéért esengeni: akkor ő - a gyenge asszony - elvei s gondolkozása függetlenségét megóvta; Staëlnek, kit az asszonyi tehetségek gúnyolóinak mint a legfényesebb példányt mutathatjuk büszkén elő: hogy férfiúinak vélt zseni s mélyen gondolkodó tehetség az asszonyi szív dúsan ömledező érzéseivel egyesülhetők. Az ő szívének gondolatja s gondolatjának szíve volt. Mint író kora elsőbb íróival vetélkedik, de irományai oly világszerte ismeretesek és bámultak, oly sok vitatkozások tárgyai, hogy irántok csekély ítéletemet adni szükségtelen; említésök által csupán enérzéseimnek hódolok. Azonban ha az asszonyt nyomó társasági előítéletekkel szembeszáll is: annak *emancipációját* nem akarja az asszonyi gyengéd érzés, az asszony méltóságát egyedül fenntartó szent erkölcs, szeplőtlen hűség és szemérem megtapodásával kivívni. Zsenije ha más munkájában fényesebben ragyog is, én oly irigységre méltónak egyben sem véltem, mint melyet atyja polgári érényeinek a kor véleménye megtámadásai ellen mentségül szentelt. Beh boldog leány, ki atyja emlékezetének szívvel és fővel hódolhat!

A kastély bé volt zárva, s ki megmutassa belől senki. A postalegény mormogott, hogy menjünk tovább. Nagy későre egy asszony, ki magát a Staël mosónéja leányának nevezte, mondá, hogy asszonya, ki a Staël fiának özvegye, megtiltá a szobákat idegeneknek mutogatni; egyébiránt azok még mind azon állapotban tartatnak, mint a nevezetes asszony idejében.

A kertben elvezettettem magamat a Staël szülői sírjához. Ő ezen érzéseinek szent helyét magasan békeríttette volt, s kulcsát magánál tartotta. Most maga is közöttök nyugszik. A kerítés bezárva lévén, csak a deszka hasadékan tekinthettem bé. Szeretett atyámra gondoltam, s szemeim megtelvén könnyekkel, szekerembe ülék, és utamat Franciaország felé vevém.

.oOo.